

VELENCÉTŐL DUBROVNIKIG

Köszöntő kötet Vig István tiszteletére

OPERA SLAVICA BUDAPESTINENSIA
SYMPOSIA SLAVICA

VELENCÉTŐL DUBROVNIKIG

Köszöntő kötet Vig István tiszteletére

SZERKESZTETTE

Dudás Mária, Dudás Előd

ELTE BTK
Szláv Filológiai Tanszék
Budapest, 2018

SZAKMAI LEKTOROK

Lukács István

Nyomárkay István

TÖRDELŐ

Janiec-Nyitrai Agnieszka

© Szerzők, szerkesztők

Kiadja az ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszéke
Felelős kiadó a Szláv Filológiai Tanszék vezetője

Sorozatszerkesztő Lukács István

A borítót tervezte Sellyei Tamás Ottó

Nyomdai kivitelezés Komáromi Nyomda és Kiadó Kft.

ISSN 1789-3976

ISBN 978-963-284-966-9

Tartalom

NYOMÁRKAY ISTVÁN

Vig István professzor úr születésnapjára 9

BAŃCZEROWSKI JANUSZ

Az ekvivalencia fogalma a fordításban.....13

DUDÁS ELŐD

A múlt idők használata Antun Vramec *Kronika* című művében.....21

DUDÁS MÁRIA

Lógó orral búsul a magyar.....31

DZIEWOŃSKA-KISS DOROTA

A *disznó* fogalma a lengyel nyelvben a frazeológiai kapcsolatok tükrében.....39

FEDOSZOV OLEG

Венгерские сравнительные обороты *kevés (vagy), mint x* в чешско-русской конфронтации.....55

GYIVICSÁN ANNA

Tradícia starozákonných žalmov a evanjelickej kultúry v slovenskej poézii.....63

HEÉ VERONIKA

Az operaszövegek fordítása.....75

JAKOVLJEVIĆ DRAGAN

Културолошко-идентитетске рефлексije у делима савремених српских писаца у Мађарској и Румунији.....87

JANIEC-NYITRAI AGNIESZKA

Cienka błona między faktem a wyobrażeniem, czyli o strategiach narracyjnych Ziemowita Szczerka w kontekście poetyki dziennikarstwa *gonzo*.....105

JANURIK SZABOLCS

Az új angol kölcsönszavak szótári rögzítésének kérdései a mai magyar és orosz lexikográfiában.....119

JÁSZAY LÁSZLÓ

Gondolatok a grammatikai kategorizálás problematikus kérdéseiről (az orosz főnév).....133

LUKÁCS ISTVÁN, KÁLECZ-SIMON ORSOLYA

Az illír mozgalom magyar és horvát tudományos reprezentációjának mérlege.....143

MENYHÁRT KRISZTINA

Vallásosság és vallásgyakorlás Bulgáriában a kora újkori útleírások tükrében.....157

МИХАЙЛОВ КАМЕН

Версията на Павел. Правилата на светия апостол, превърнали се в православен канон.....171

PÁTROVICS PÉTER

Lengyel-cseh bosszúságok - germán örömök „összefésült gondolatok” a lengyel *pepik* szó kapcsán.....185

PAVIČIĆ MLADEN

A nemtelenség labirintusában.....193

RÁDULY ZSUZSANNA

A magyar nyelv olasz eredetű eponimái.....203

RÁGYANSZKI György	
A muravidéki szlovén lexikográfia újabb eredményei.....	213
URKOM ALEKSANDER	
Frazeologija u leksikografiji. Frazeologizmi kao sastavni elementi u značajnijim rečnicima mađarsko-srpske leksikografije.....	225
VARGA ÉVA KATALIN	
Jelentésátvitelek vizsgálata a Verancsics-szótár anatómiai neveiben.....	241
ZOLTÁN ANDRÁS	
A fog segédige szláv párhuzamai.....	251
ZSILÁK MÁRIA	
Olasz és német kőfaragók emlékei egy magyarországi szlovák településen, Tardoson.....	265

VIG ISTVÁN PROFESSZOR ÚR SZÜLETÉSNAPJÁRA

Az idő múlását az ember legtöbbször kollégáin, barátain érzékeli. Magam is így voltam ezzel egészen addig, amíg nyugdíjba menetelem ténye nem tudatosította bennem, hogy az aktív szolgálat idejét bizony felváltotta a szó pozitív értelmében vett „függetlenség”, azaz a magunk elfoglalására korlátlan kedvtelésből végezhető szellemi munka, de már kötelezettségeink nincsenek, és nyilvántartásba is csak akkor tartozunk, ha az oktatásban részt veszünk. Téves lenne azt gondolnunk, hogy ez a szellemi állapot és életforma azon emeritusok számára határozottabb (esetleg súlyosabb), akik nyugdíjasként üres óráikban nem a Duna-parton vagy a budai hegyekben sétálnak, kollégáikat sem a Trefort kertben, hanem külhoni egyeteme(ke)n látogathatják. Ha emeritusként végzett munkáink nem közvetlenül, hanem esetleg később megvalósuló gyakorlati célt szolgálnak, eszünkbe jut Arisztotelész bölcs mondása: „A tudományok közül inkább a bölcsesség az, amelyet önmagáért a tudás kedvéért óhajtunk, mint amelyet a belőle fakadó egyéb eredmények miatt keresünk.” Ezt a bölcsességet igazolta néhai Hadrovics László professzorunk időskori munkássága is, s ezzel magyarázható időskori ambíciója és tudományos tevékenysége, amely életének utolsó évtizedeit is jellemezte.

Vig István kollégáimtól és barátomtól „új hazájára” panaszt vagy kellemetlen, zavaró tények említését sem hallottam, ami minden bizonnyal abban gyökerezik, hogy kollégánk és barátunk zavartalanul végzi tovább tudományos munkáját, ami- ben elsősorban a nyugat-európai kultúrába és civilizációba való könnyű beilleszkedés is segíti. Kornis Gyula „Bevezetés a tudományos gondolkodásba” című, 1922-ben megjelent könyvében olvashatjuk, hogy „míg a civilizáció a külső rend uralma, a kultúra a lélek belső erőinek kibontakoztatása” (KORNIS i.m: 248). Kollégánkat mindnyájan a közösségbe

tökéletesen beilleszkedő, munkatársainak minden tiszteletet megadó, segítő és együttműködésre kész embernek ismerhettük meg. Magam is tanúságot tehetek erről, hiszen több közös tudományos munkát végezhattunk. Ami pedig a kultúrát vagy kulturáltságot illeti, Vig István munkatársai közül nyelvismeretével is kiemelkedett, így Németországban is minden bizonnyal ugyancsak megbecsülésnek és tiszteletnek fog örvendeni, hiszen közleményei tanúsítják, hogy a horvát és a szerben kívül olasz, német és francia nyelvtudása és tudatossága következtében értékes, az oktatást és a külföldi kapcsolatokat is szolgáló tevékenysége alapján nyugodtan mondhatjuk, hogy perfekt. (Ezt a mai és korábbi köznyelvi minősítést részben a bibliai 'tökéletes', 'tökéletesség' kifejezések görög nyelvi megfelelőit vizsgálva arra a megállapításra jutottam, hogy a „perfekt”, tehát „befejezett, tökéletes” jelentésű minősítés helyett inkább a 'meghatározott cél elérésére törekvőként' lenne helyes értelmeznünk, mindazáltal korunk nyelvhasználatához igazodva jó lelkiismerettel minősíthetjük Vig István professzor német, olasz, francia és horvát nyelvismeretét perfektnek.) A nyelvismeret képezi „a társadalmi törvények külső uralmát”, s ahogyan Kornis Gyula is mondja, a civilizáció a külső rend uralma, a kultúra a lélek belső erőinek kibontakoztatása.” (i.m.: 248). „Nyugalmazott professzorunk” már napvilágot látott tudományos munkáit bibliográfiája megbízhatóan felsorolja. Magam különleges hangsúllyal utalnék Verancsics Faustus ötnyelvű szótárának elemző feldolgozására, közös horvát szövegkiadásainkra, valamint horvát grammatikájára, amelynek segítségével a horvátul nem tudó hallgatók korszerű feldolgozásban tájékozódhatnak déli szomszédaink nyelvének rendszerében.

Ki kell emelnem a kollégákhoz és a hallgatókhoz való szolgálatkész, közvetlen, baráti viszonyát, a fiatal, pályájukat kezdő fiatalok segítésére való készségét, határozott stílusát, valamint humorérzékét is. Mindezen tulajdonságairól a munkában együtt töltött évek, sőt évtizedek győztek meg.

Úgy vélem, valamennyi kollégája, munkatársa nevében is kifejezhetem legjobb kívánságainkat, további tökéletes beilleszkedést a külhoni életbe, de nem feledve az „elhagyott” D-épületet, a kollégákat és barátokat, akik a legjobb szívvvel és elismeréssel gondolnak rá, s kívánnak születésnapjára testi és lelki egészséget, munkakedvet abban a reményben, hogy rendszeresen fogunk találkozni.

Nyomárkay István

Az ekvivalencia fogalma a fordításban

JANUSZ BAŃCZEROWSKI

Jelen írásomnak az a fő tézise, hogy a két szöveg közötti ekvivalencia nagymértékben az ábrázolás dimenzióin alapul. Az ábrázolás dimenziói azok a paraméterek, amelyek determinálnak minden konceptualizált szcénát, szituációt és konfigurációt. Így, az egész szöveget úgy értelmezhetjük, mint több színhelynek a logikai és koherens hálóját, amelyben a kölcsönös relációkat meg lehet határozni a kognitív nyelvészetből ismert ábrázolás dimenzióinak alapján.

A fordító „fordítói kompetenciája” nem azonos a tetszőlegesen kiválasztott elmélet keretein belül definiált „nyelvi kompetenciájával”, mivel magában kell foglalnia azt a képességet is, hogy a fordító észrevegye és megismerje mind a forrásnyelvi szövegben, mind pedig a célnyelvi szövegben is a nyelvi finomságokat, az ábrázolás szintjén megjelenő finom különbségeket. Ez a kompetenciafajta azt a képességet is magában foglalja, amely lehetővé teszi annak az észrevételét, hogy az egyes dimenziók, a festői ecset egyes vonásaihoz hasonlóan, milyen módon léteznek együtt és együttműködnek egymással a koherens és harmonikus kép létrehozásában.

A színhely (szcena) különböző módon történő konstruálása (alternate scene construal) a „konstrukció” fogalmának összetett jelentésén alapul – ötvöződik benne a „valaminek a jelentése” és az adott grammatikai struktúra használata. Az első jelentés a nyelvhasználóktól függ, a másik pedig választást jelent a nyelv által kínált lehetőségekből. A szelekció az ábrázolás alapvető dimenziója, amely az adott képet alkotó egy vagy több kognitív struktúrának a konceptualizátor által történő kiválasztására vonatkozik. Itt mindenekelőtt a *profil* (profile) és a *bázis* (base) között fennálló relációról van szó (BAŃCZEROWSKI 2002: 321–329). A

profil az adott kifejezés által megjelölt azon objektumot jelenti, amelyen az adott konceptualizáció összpontosul, a bázis pedig a profil megértéséhez szükséges kontextust biztosítja.

A Langacker-féle különböző ábrázolási módok modelljében az *absztrakciószint* fogalma a sémákra, valamint a sémák egyéni konkretizációjára (instantiations) vonatkozik. A *séma* (schema) annak a struktúrának az integráns része, amely a nyelvi organizáció bizonyos szintjén felöleli a lényeges általánosításokat, a *konkretizáció* viszont a séma konkretizálásának egy konkrét esetét jelenti.

Az absztrakció *alapszintjén* (basic level) létrejönnek az *alapkategóriák*, azaz az olyan kategóriák, amelyek az adott nyelv-közösség kommunikációs igényeinek a legjobban megfelelnek. Az alapszint fogalmait (basic level terms) a nyelvben a megismerési folyamatok természete határozza meg.

Az ábrázolás egy másik fontos aspektusa a *perspektíva* (perspective), azaz a megfigyelő elhelyezkedése a megfigyelt szcénához viszonyítva. A perspektíva főaspektusa pedig a *nézőpont* (vantage point), azaz az a hely, amelyből megfigyeljük a szcénát.

Az ábrázolás fő aspektusa abban rejlik, hogy a konceptualizátor olyan képességgel rendelkezik, amely lehetővé teszi a megfelelő kiválasztást több lehetőség közül is. Ezeket a lehetőségeket viszont nagymértékben a természetes nyelv azon inherens tulajdonsága határozza meg, amelyet *ikonosságnak* (iconicity) nevezünk. Az ikonosság feltételezi azt a közvetlen megfelelést, ill. hasonlóságot, amely a nyelvi kifejezések és az általuk leírt objektumok között fennáll.

Az „ábrázolás dimenzióinak” a listája szubjektív, és megfelel a prototípuselmélet elveinek. Az ábrázolás dimenziói a Langacker-féle elméletben azok a paraméterek, amelyek determinálnak minden konceptualizált szcénát, szituációt és konfigurációt. A konceptualizáció szorosan összefügg az ún. *fogalmi* (conceptual metaphors) és *képi metaforákkal* (image metaphors). A fogalmi metafora az egyik doménnek (fogalmi struktúrának) a másikon történő leképezésén, a képi metafora viszont a két konkrét képnek a konfrontációján alapul. A

képi metaforák nagy nehézséget jelentenek a fordításban, mivel általában csak abban a kultúrában szerepelhetnek, amelyben létrejöttek, és amelyet a társadalmi, történelmi, környezeti tényezők határoznak meg. Az alapvető fogalmi metaforák, mint a konvencionális ábrázolás komponensei, a kategóriák alapszintű fogalmaival és az adott nyelvközösség által „szokásosnak” tartott szituációkkal kapcsolatosak.

A metafora, a metonímiához hasonlóan, a különböző konceptualizációk, ill. jelentések összekapcsolásának az eredménye a *jelentésbővítés* (meaning extension) révén. A *metaforikus bővítés* (szélesítés) (metaphorical extension) fogalma közvetlen következménye annak a tételnek, amely szerint a nyelvi kategorizációra a prototípuselmélet elvei vonatkoznak.

Mivel a metafora gyökerei az emberi tapasztalatban rejlenek, amely kultúrafüggő, tehát nyilvánvaló, hogy a metafora is kultúrafüggő, és gyakran megoldhatatlan problémákat okoz a fordításban, amely definíció szerint interkulturális folyamat. A metafora konkrét értékrendszerekhez kapcsolódik, és nagyon közeli a kapcsolata az érzékszervi észleléssel is. Így, a definíció szerint, lefordíthatatlan.

Az eredeti metaforák „lefordíthatatlansága” nem a „grammatikai helytelenségekből”, hanem a megismerési korlátokból következik. Nézzük meg például azt a szakirodalomban gyakran idézett példát: *three farmyards away* (három (gazdasági) udvarral tovább). Short (1973: 100) azt írja, hogy „a *three farmyards away* által felidézett kép különleges, mivel az „udvar” nem állandó mértéke a hosszúságnak, és így mint mértékegység nem hasznosítható” (ford. B. J.). Ezt a kifejezést viszont csak akkor lehet a „lefordíthatatlanság” példájának tekinteni, ha a fordítás olvasójának az elméjében az eredetivel nem koherens kép jön létre, illetve ha a megismerési korlátok miatt például az a mondat, mint *The man could be seen fifteen farmyards away* (= A férfi látható volt tizenöt udvar távolságából (ford. B. J.)) érthetetlen lesz (SHORT 1973: 101). Az eredeti metaforák más nyelvre/nyelvekre történő lefordíthatósága természetszerűen viszonylagos.

A két szöveg, az eredeti és a fordítás ekvivalenciája a két konceptualizáció ekvivalenciáját jelenti, és mivel a konceptualizációs képesség a tapasztalatból következik, tehát az ekvivalencia a fordításban kizárólag a tapasztalati ekvivalenciából származhat. Az egyik ember tapasztalata azonban különbözik a másik emberétől – a különbségek nemcsak az egyes emberek között állnak fenn, hanem a társadalmi csoportok, nyelvközösségek stb. között is. Ez viszont kizárja az ekvivalenciát a fordításban. Ebből az a következtetés vonható le, hogy a fordítás lehetetlen, ami egyébként a nyelvi relativizmus állandóan visszatérő fonalainak az egyike. A kognitív álláspont ebben a kérdésben kevésbé pesszimista. A kognitív nyelvészet perspektívájából a „tapasztalat” kontinuum, azaz olyan skála, amelynek az egyik végén az egyéni, a másikon pedig az univerzális (alapvető, mindenekelőtt az emberi testtel kapcsolatos fizikai) tapasztalat helyezkedik el, és a két pólus közötti teret az adott kultúra sajátosságaiából eredő különböző tapasztalatok töltik ki. Ez a skála az adott nyelv konvencionalizációjával azonos. Minél közelebb helyezkedik el az adott fogalom az „univerzális” pólushoz, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy ez a fogalom az adott nyelv fogalmi rendszerébe kerül és e nyelv konvencionális ábrázolásának elemévé válik. Bár a fogalmi rendszerek különböznek egymástól, maga a konceptualizációs képesség univerzális, mivel minden nyelv minden használója rendelkezik vele ugyanúgy, mint az elementáris emberi tapasztalat esetében. A megértést tehát nem korlátozza semmi, sőt, az egyes konceptualizációs rendszerek közötti különbségek sem gátolhatják a megértést. A megértés azonban nem lehet azonos a „fordítással”. A megértés olyan valami, ami az egyént jellemzi, és az egyén konceptualizációs képességeitől, valamint a fogalmaknak a saját tapasztalattal történő összekapcsolásától függ.

Felmerülhet a kérdés, hogy vajon a kognitív nyelvészet képes-e valami újat mondani a transzlatorika számára? Véleményem szerint a kognitív nyelvészet lehetővé teszi a józanészű intuícióknak a magyarázatát egy koherens elméleti rend-

szer keretében, ami *sine qua non*-ja minden elméletnek. Megmagyarázhatja, hogy az alapkategória terminusai és centrális jelentései, amelyek az univerzális tapasztalattal kapcsolatosak, miért nem okoznak semmilyen gondot a fordításban. Ezt a tényt az empirikus adatok is megerősítik, amelyek egyébként alátámasztják a nyelv kognitív elméletét. A kognitív nyelvészet képes megmagyarázni azt is, hogy az „alapszintű ekvivalencia” miért bizonyulhat inadekvátnak. Ez azért van így, mert nem alapterminusok, valamint a megismerési kategorizáció összetettsége azt okozza, hogy a nyelvben tükröződik az egyéni konceptualizátor megismételhetetlen víziója, aki válogat a nyelvi elemek között, és olyan nyelvi változásokat vezet be, amelyeket helyesnek tart.

Mivel a különböző nyelvekben különböző prototipikus relációk érvényesülnek (azaz olyan relációk, amelyek a radiális kategórián belül a centrumot a perifériával kötik össze, a fogalmak képzési folyamatában különböző alapszinteket feltételeznek), így megtörténhet, hogy a célnyelvben bizonyos megismerési domének két különböző nyelvi formát igényelhetnek, annak ellenére, hogy a forrásnyelvi szövegben csak egy nyelvi forma van jelen.

A nyelvhasználó elméjében a konceptualizáció tartalma elsőbbséget élvez az alakjával szemben. Ide kínálkozik a Langacker-től származó példa, mely szerint a szemüveges ember általában nem gondol arra, hogy szemüveget hord, bár a szemüveg alakítja világlátásának a módját. Ha viszont állandóan csak arra gondolna, hogy szemüveget visel, és arra is, hogy milyen szerepet játszik a szemüveg az általa látott kép kialakításában, akkor ebben az esetben tudatos „beállítottságú” konceptualizátorrá válna. A szóban forgó jelenséget nagyon jól tükrözi a kép metaforája is. A bemutatott színhely végleges alakját a festő által használt festészeti technikák adják meg. A transzlatorikai terminológiában kifejezve ez azt jelenti, hogy a „szószerinti” vagy „érdemleges” ekvivalencia azonos a kép témája szintjén fellépő ekvivalenciával, miközben az a benyomás, amelyet ez a kép a nézőben kelt, nagymértékben a festő által igénybe vett technikáknak az ered-

ménye. Ezek a technikák a fordításelmélet lényegét képezik. A kognitív nyelvészet segítséget nyújthat ahhoz is, hogy oly módon írjuk le a szóban forgó technikákat, hogy a nyelvi eszközöket hozzárendeljük az ábrázolás egyes dimenzióihoz.

Úgy véljük, hogy az ábrázolás szintű ekvivalenciának fontos kritériumot kell képeznie az irodalmi fordítás értékelése számára. Ahhoz, hogy a fordító elérje a szövegszintű ekvivalenciát, neki újra kell festenie az eredeti képen szereplő színhelyeket ahhoz, hogy az általa festett művet a nézők megfelelő szemüvegen keresztül lássák. Tehát neki igénybe kell vennie az optimális festészeti technikákat.

Az a megállapítás, hogy a fordítás soha sem tükrözheti hűen az eredeti szöveget, banálisnak tűnik, legalábbis azért, mert a világképek megalkotásában megnyilvánuló szubjektívizmus lehetővé teszi a színhely végtelen számú konstruálásának a módját. Ez viszont automatikusan kizárja bármilyen két interpretálás teljes azonosságát. A fordítás nem lehet teljesen hű az eredeti szöveghez azért sem, mert azoknak a technikáknak, amelyeket a forrásnyelvi szöveg megalkotója használ, azaz az eredeti szövegben érvényesülő nyelvi konvencióknak nincsenek megfelelői abban a fogalmi rendszerben, amellyel a fordító rendelkezik. Annak ellenére, hogy a megismerési folyamatok univerzálisak, az ugyanolyan tapasztalat a különböző konceptuális rendszereket ugyanolyan mértékben motiválhatja, mint ahogy a különböző tapasztalatok azokat a különböző konvenciókat feltételezik, amelyek a különböző nyelvekben rögzült világlátást, azaz az ábrázolás dimenzióit fejezik ki. A fordíthatóság határaitra vonatkozó kérdést talán legjobban a festészeti metafora segítségével válaszolhatjuk meg, amely végeredményben arra korlátozódik, hogy vajon az a festő, aki csak akvarelllel rendelkezik, képes-e hűen átadni az olajfestményt.

BIBLIOGRÁFIA

- BAŃCZEROWSKI Janusz, 2003: Az ábrázolás fogalma a kognitív nyelvészetben. *Magyar Nyelvőr* 127/196–205.
- - 2002: A profilírozás mint nyelvtudományi fogalom. *Magyar Nyelvőr* 126/321–328.
- BARTMIŃSKI Jerzy – NIEBRZEGOWSKA Stanisława, 1998: Profile a podmiotowa interpretacja świata. *Profilowanie w języku i tekście*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 211–225.
- BARTMIŃSKI Jerzy 1999: Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata. *Językowy obraz świata*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 103–121.
- KÖVECSES Zoltán, 2005: *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex.
- KÖVECSES Zoltán – BENCZES Réka, 2010: *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- LANGACKER Ronald W., 1987: *Foundations of Cognitive Grammar. Theoretical Prerequisites 1*. Stanford: Stanford University Press.
- - 1991: *Foundations of Cognitive Grammar. Descriptive Application 2*. Stanford: Stanford University Press.
- PÁTROVICS Péter, 2012: Lehetséges-e a „nagy aspektuselmélet”? *Magyar Nyelvőr* 136/163–174.
- SHORT M. H., 1973. Some Thought on Foregrounding and Interpretation. *Ling* 131: *Language and Style* 6/97–108.
- TABAKOWSKA Elżbieta, 2001. *Językoznawstwo kognitywne a poetyka przekładu*. Kraków: Universitas.
- TAYLOR John R., 1989: *Linguistic Categorization. Prototypes in Linguistic Theory*. Oxford: Clarendon Press.

A múlt idők használata Antun Vramec *Kronika* című művében

DUDÁS ELŐD

1. Bevezetés

A horvát nyelvben használatos múlt időkről először részletesebben Vig tanár úr által tartott leíró nyelvtani szemináriumokon hallottam. Az addig már ismert és sokszor használt egyszerű múlt idő mellett megismerkedhettünk az aorisztosszal, az imperfectummal és a plusquamperfectummal is. Nem mondhatnám, hogy az első „találkozás” rendkívül sikeres lett volna, az azonban bizonyos, hogy érdeklődésemet már akkor is felkeltették, és ezt az ószláv szemináriumok csak még inkább fokozták. Később már a kaj-horvát irodalmi nyelvet kutatva kezdtem el részletesebben is foglalkozni a múlt idejű cselekvések és történések kifejezésére használt négyféle múlt idővel. Antun Vramec történeti könyvét kezembe véve pedig az aorisztoszok és imperfectumok valóságos aranybányájára bukkantam. Rövid írásomban a Vramec által használt múlt időket veszem részletesebb elemzés alá, és példák segítségével kívánom bemutatni a kifejezésmód sokszínűségét, amelyet a jeles kaj-horvát szerző művében megalkotott.

2. Antun Vramec és a kaj-horvát irodalom kezdetei

2.1. Vramec élete és munkássága

Antun Vramec 1538-ban született Ormožon, tanulmányait Bécsben és Rómában folytatta, ahol 1565-ben szerezte meg a teológiai doktorátust (JEMBRIH 2007: 22). Tanulmányai befejeztével a Zágrábi püspökség területén működött, többek közt Varasdon is. 1582-ben megfosztották zágrábi kanonoki

címétől, amelynek háttérében feltehetően az állt, hogy nős volt (LŐKÖS 2014: 63). Élete utolsó éveit Varasdon töltötte, ahol 1588-ban érte a halál.

Ivan Pergošić mellett Antun Vramecet tekinthetjük a kaj-horvát nyelvű irodalmi nyelv megteremtőjének, hiszen két nyomtatásban megjelent művel járult hozzá annak kodifikáláshoz. Első műve a történeti témájú *Kronika* volt, amelyről részletesebben a következő alponthan lesz szó. Második könyve az 1586-ban Varasdon megjelent *Postilla* volt, amely papoknak szóló homíliákat tartalmaz. Ennek a műnek az érdekessége, hogy a varasdi ferences könyvtárban őrzött példányban egy néhány oldalas kéziratos betétet találunk, amely Vramec Postillájának dél-muravidéki, tehát szlovén környezetben való használatára utal (ld. JEMBRIH 1991: 15–38).

2.2. Kronika Vezda Znovich Zpravliena Kratka Szlouenskim Iezikompo D. Antolu Pope Vramcze Kanouniku Zagrebechkom

1578-ban jelent meg Ljubljánában Manlius János nyomdájában a kor egyik kiemelkedő kaj-horvát nyelvű munkájaként számon tartott világhronika, amely azonban nem csak történeti, hanem irodalom-, nyelv- és kultúrtörténeti szempontból is fontos szerepet tölt be a kaj-horvát irodalmi nyelv fejlődésében. A latin nyelvű, Draskovics György zágrábi püspöknek szóló ajánlót követően Vramec a világtörténelem eseményeit mutatja be a világ teremtésétől kezdődően egészen a könyv megjelenésének évéig, azaz 1578-ig. Természetesen mind közelebb érünk a szerző korához annál részletesebb és megbízhatóbb a történelmi események leírása. Érdemes kiemelni, hogy a hazai történelem számos alakja is megelevenedik a krónika lapjain. A címben is szereplő krónikás jelleget erősíti az események tömör, már-már minimalista jellegű bemutatása, az egyszerűen megfogalmazott kijelentő mondatok sokasága. Ugyanakkor témáját tekintve korántsem nevezhető egysíkúnak: háborúk, gyilkosságok, pápaválasztások és királyi koronázások tárulnak szemünk elé Vramec krónikájában. Vramec forrásai minden bizonnyal olasz és magyar krónikák

voltak, pl. Jacopo Filippo Foresti: *Supplementum chronicarum* (Velenice, 1481), Bartolomeo Sacchi: *Vitae Pontificum* (Velenice, 1483), Bonfini: *Rerum Hungaricarum decades* (LÖKÖS 2014: 64). Vramec krónikájának nagy jelentősége van a kaj-horvát helyesírás fejlődésében is, hiszen a Pergošić és Vramec műveiben alkalmazott grafémák használatát követték a 17-18. sz. kaj-horvát szerzői is.

3. A múlt idők használata Vramec Kronikájában

Már az ősszláv nyelvnek is gazdag eszköztára volt a múlt idejű cselekvések és történések kifejezésére. Ezt bizonyítja az is, hogy az indoeurópai alapnyelvből részben örökölt egyszerű múlt és az aorisztosz mellett (IVŠIĆ 1970: 230; MEIER-BRÜGGER 2003: 165) az ősszláv nyelvben kialakul az imperfectum is (H. TÓTH 1999: 128). Ezt az ősszlávban már meglévő ige-idő-rendszert örökölték meg az egyes szláv nyelvek is. Tudjuk, hogy a horvátban mind a négyféle múlt idő (egyszerű múlt, aorisztosz, imperfectum, plusquamperfectum) megőrződött, ám egyes múlt idők használata (aorisztosz, imperfectum, plusquamperfectum) a mai köznyelvben már igen korlátozott. A múlt idők szerkezetüket tekintve kétfélek lehetnek: 1. nem összetettek; 2. összetettek. Nem összetett múlt idő az aorisztosz és az imperfectum, míg az egyszerű múlt és a plusquamperfectum összetett múlt idő.

3.1. A nem összetett múlt idők

3.1.1. Az aorisztosz

Az aorisztosz önálló múlt idejű cselekvést, a cselekvés folyamatát és befejezett cselekvést jelöl. Az aorisztosznak két változata ismert: 1. egyszerű, vagy más néven asigmatikus aorisztosz és 2. szigmatikus aorisztosz (BALECZKY-HOLLÓS 1978: 142). A horvát nyelvű szakirodalom a szigmatikus aorisztoszon belül további két csoportot különböztet meg (vö. DAMJANOVIĆ 2003: 131-134). Stjepan Ivšić jól ismert összehasonlító szláv nyelvtanában az aorisztosz három típusát különbözteti meg (IVŠIĆ 1970: 263), éppúgy, mint a

szlovén Vanda Babič (BABIČ 2008: 181). Az aorisztoszt általában befejezett igékből képezték, ritkábban azonban folyamatos igékből is. Az aorisztosz a szlovén kivételével valamennyi déli szláv nyelvben megőrződött, a keleti szláv nyelvekben a 14–15. századra kihalt, míg a nyugati szláv nyelvek közül az alsó- és a felső-szorbban található meg (BABIČ 2008: 187).

Vramec művében leggyakrabban az egyszerű/aszigmatikus aorisztosz fordul elő, pl. „Na zachetke z niŕtara ztuori Bogh Nebo, Zemlu, morie i vŕza vunih ka iezu.” (VRAMEC 1578: 1); „Herczegh Rutenzki doide Kralu Carolu Vogerzkomu v Wiŕegrad.” (VRAMEC 1578: 43); „Boŕzno Turczy porobiŕŕe.” (VRAMEC 1578: 48); „Ouo vreme kmeti gore ŕztaŕŕe proti gozpode i nebuduchi pokorni my podaini ŕzuoie Gozpode i plemenitim liudem na Vogreh,” (VRAMEC 1578: 54); „Velika vnoŕina Vogrou zlouneou i Horuatou v Tom nezrechniom boiu poginuŕŕe.” (VRAMEC 1578: 55).

A szigmatikus *-och* aorisztosz (Damjanović terminológiája szerint a második típusú szigmatikus aorisztosz, Babič szerint pedig aszigmatikus aorisztosz) jóval ritkábban fordul elő a krónika szövegében, ám néhány esetben mégis megtalálható, pl. „Potonoŕe vŕzi ludi i vŕze ŕiuoche ŕztvari.” (VRAMEC 1578: 1); „Vutom lete pridoffe Turczy i vzeŕŕe Iaicz grad zauzemi gradmi koi k Iaiczu priztoiahu.” (VRAMEC 1578: 56).

3.1.2. Az imperfectum

Az imperfectum olyan nem összetett múlt idő, amely folyamatosságot és párhuzamosságot, tartósságot fejez ki egy másik múlt idejű cselekvéshez, történéshez képest (BABIČ 2008: 188). Az imperfectumot általában a folyamatos igékből képezték, mégpedig úgy, hogy az infinitivusi tőhöz az *-ach* vagy *-each* időjel került, amelyhez aztán a másodlagos személyragok járultak (BALECZKY–HOLLÓS 1978: 148). Az imperfectum a déli szláv nyelvekben a szlovén kivételével valamennyiben megőrződött, a keleti szlávban a 12. században halt ki, míg a nyugati szláv nyelvek közül a két szorbban találjuk meg (BABIČ 2008: 191).

Vramec művében sokkal ritkábban fordul elő az imperfectum, mint az aorisztosz. Ezt véleményem szerint a krónika sajátos nyelvhasználatával is magyarázhatjuk, hiszen általában a múltban már befejezett eseményeket ír le, csupán ritkán kerül sor arra, hogy múltbéli folyamatosságot, tartósságot kelljen bemutatni. Ennek ellenére azért számos szép imperfectummal találkozunk a Kronika lapjain. A szöveg sajátosságából adódik az is, hogy az imperfectumos alakok között legtöbbször a *biti* létige imperfectumával találkozunk. Néhány példa: „Adam i Eva nai perva Chloweka *behta* ztvori-ena.” (VRAMEC 1578: 1), ebben az esetben a *biti* kettes szám harmadik személyű imperfectumával van dolgunk; „Romulus i Remus od Ilie roieni *behu*.” (VRAMEC 1578: 8); „Kral Bela vunka iz orzaga i zemle *be* zegan, zatiran i zapogen v Ottoke Morfzke od Totarou.” (VRAMEC 1578: 39); „Zagrebechki Kaptolom od Spaniulou *be* poľgan Ogniem, ouo vreme.” (VRAMEC 1578: 56). Az ehhez hasonló példákon kívül igen ritkán találkozunk imperfectummal, de azért tudunk rá példát idézni: „Vutom lete pridofše Turczy i vzeľše Iaicz grad zauzemi gradmi koi k Iaiczu *priztoiahu*.” (VRAMEC 1578: 56).

3.2. Az összetett múlt idők

3.2.1. Az egyszerű múlt idő

Az egyszerű múlt idő olyan múlt idejű cselekevést, történést fejez ki, amelynek eredménye még a jelenben is érvényesül (BABIČ 2008: 192). Az egyszerű múlt időt a *biti* létige jelen idejű ragozott alakjából és a főige cselekvő múlt idejű melléknévi igenevéből képezzük. A cselekvő melléknévi igenevet mind befejezett, mind pedig folyamatos igékből egyaránt képezhetjük. Az egyszerű múlt idő vette át a többi múlt idő szerepét azokban a szláv nyelvekben, ahol az aorisztosz és az imperfectum nem őrződött meg, tehát a keleti szláv nyelvekben, a lengyelben, csehben, szlovákban és a szlovénben (BABIČ 2008: 193). Vramec Kronikájában legtöbbször az egyszerű múlt időt használja, pl. „Tubalkain ali Tobel brat niegou nai perui konach i ki *ie nafel* zrezavania.” (VRAMEC 1578: 1); „Set po zmerti Abeloue (ar *ie* Kain Abela *umoril*) od Adama

roien be.” (VRAMEC 1578: 1); „Mikeas prorok i Naum ouozu vreme *bili*.” (VRAMEC 1578: 8); „Pauel drugi imena toga Benechanin Papa poľzta, Ohol Chlouek *ie on bil*, fezt let *ie ladal* Papinztuam.” (VRAMEC 1578: 49); „Turcz i *roobilizu* na ľzlove-nieh, terze zouo Petrouzki ali Kraleuzki Turcz i.” (VRAMEC 1578: 59). Az egyes szám és többes szám harmadik személyű múlt időnél több esetben is a *biti* létige hangsúlyos *jest* és *jesu* alakját találjuk a hangsúlytalan *je* és *su* helyett, pl. „Sofonias Prorok ouo vreme *iezt bil*.” (VRAMEC 1578: 9); „Bias Prieneus mudri takaiľe ouo vreme *iezu bili*.” (VRAMEC 1578: 10).

3.2.2. A plusquamperfectum

A plusquamperfectummal a múltbeli előidejűséget fejezzük ki, azaz olyan eseményt, történetet, cselekvést, amely egy múltbeli eseményhez, történethez, cselekvéshez képest korábban zajlott le (BABIČ 2008: 193). A plusquamperfectum újításnak számít a szláv nyelvekben, amely a régi indoeurópai plusquamperfectumot váltotta (H. TÓTH 1999: 138). Abban viszont megoszlanak a vélemények, hogy vajon már az ősszláv korban kialakult-e, vagy pedig csupán később (H. TÓTH 1999: 138). Az ugyanakkor bizonyos, hogy az őszláv nyelvemlékekben már találkozunk vele. A lengyel, orosz és fehérorosz nyelv kivételével valamennyi szláv nyelvben megőrződött a plusquamperfectum (BABIČ 2008: 194). Képzésének kétféle módja ismert: 1. a *biti* segédige egyszerű múlt idejéhez a főigéből képzett cselekvő múlt idejű melléknévi igenevet tesszük; 2. a *biti* segédige imperfectumához tesszük a főigéből képzett cselekvő múlt idejű melléknévi igenevet. Vramec művében az első pontban ismertetett mód a gyakoribb eljárás, pl. „Ona oľztaľľe kaie Noe ľzobom u Arku *uzel bil*.” (VRAMEC 1578: 1); „Melkifedek Kral i pop Salem, od ouga Abraham prie blagoľlou gda *ie bil pobil* Chetiri Krale, i Sodomo ozlobodil.” (VRAMEC 1578: 3); „Dopelanie od nekoliko Gozpode Vogerzke, proti Carolu, ki *ie ľľche mal i mlad kruto bil*, pokogazu takaiľľe neka Gozpoda Vogerzka *poľľzali bili*.” (VRAMEC 1578: 41); „Mahumet Czar Turzki, poľľze ali poklizare *bil ie vto izto zprauľľche poľľzal*, proľľzechi od Krala

Mathiafa i orzaga myra.” (VRAMEC 1578: 50). A segédige imperfectumával képzett plusquamperfectumra mindösszesen egyetlen példát találtam: „Sztal i moch Papinzku Clomens beffe prenefzel vFranczusku zemlu v Varas Auinion, gde je bil i fztal od ouga pochemlsij Papa fzedemdezet i chetiri leta.” (VRAMEC 1578: 42).

4. A múlt idők forrása a kaj-horvát nyelvben

A kaj-horvátban a négy múlt idő közül csupán az egyszerű múlt idő számít eredetinek, ugyanis az aorisztosz, az imperfectum és a plusquamperfectum a kaj-horvát nyelvjárá-sokban ismeretlen. Felvetődik a kérdés, hogy akkor mégis milyen módon került be a kaj-horvát irodalmi nyelvbe ez a három múlt idő? Véleményem szerint a kevert ča-horvát és kaj-horvát nyelvű glagolita kódexek közvetítették ezeket a múlt időket a kaj-horvát nyelv felé. A ča- és kaj-horvát ke-veredése elsősorban a Frangepánok birtokain, de Isztrián is megfigyelhető (HERCIGONJA 1983: 329). A 15–16. sz. során számos kevert nyelvű kódex keletkezett, pl. Vinodoli kódex (15. sz. első fele), Petris kódex (1468), Kolunić kódex (1468), Žgombić kódex (16. sz.), Gršković kódex (16. sz. második fele). Mindezek közül a legérdekesebb a Petris kódex, amely a legtöbb kaj-horvát nyelvi jellegzetességet tartalmazza (HERCIGONJA 1983: 309):

- összl. *ě > e vagy i, pl. *greh*, *svit*;
- *mn->vn-*, pl. *vnogo*;
- *v-* protézis, pl. *vući*, *vulica*;
- *ž>r*, pl. *moraše*, *morahu*;
- a jövő időt a *biti* létige kaj-horvát alakjaival (*bum*, *buš*, *bu*, *bumo*) és az infinitivusszal képzik, pl. *ako vavek bušgoriti*;
- kajkavizmusok, pl. *kaj*, *koteri*, *niče*, *zopet*;
- magyar jövevényszavak, pl. *beteg*, *harc*, *šereg* (vö. OCZ-KOWA 2010: 135).

Barbara Oczkowa (2010: 137) véleménye szerint a glagoljaš papok azért kezdtek el mind inkább a népnyelv felé nyitni, hogy az egyházi szláv szövegek minél inkább érthetővé vál-

janak az egyszerű emberek számára is. A fentebb említett kódexekben egyébként valamennyi múlt időt használták, tehát tényleg közvetíthették az aorisztoszt, az imperfectumot és a plusquamperfectumot a kaj-horvát nyelv és szerzők felé.

Az előbbieken a 16. századi kaj-horvát irodalom kiemelkedő alakjának, Antun Vramecnek a történelmi művét, a *Kronikát* vizsgáltam meg a múlt idők használata szempontjából. A kutatás eredményei azt igazolják, hogy az egyszerű múlt idő mellett az aorisztoszt is aktívan használta a szerző, de a plusquamperfectumra is számos példa idézhető. A négyféle múlt idő közül az imperfectum fordul elő a legritkábban az egész szövegben. További kutatást igényelne annak megállapítása, hogy a különféle múlt idők milyen számban és arányban jelennek meg a későbbi, tehát 17–18. sz. kaj-horvát nyelvű műveiben.

BIBLIOGRÁFIA

- BABIČ Vanda, 2008: *Učbenik stare cerkvene slovanščine*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, Oddelek za slavistiko; Znanstvena založba Filozofske fakultete, Oddelek za slovenistiko.
- BALECZKY Emil – HOLLÓS Attila, 1978: *Ószláv nyelv*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- DAMJANOVIĆ Stjepan, 2003: *Staroslavenski jezik. Četvrto, popravljeno i dopunjeno izdanje*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- HERCIGONJA Eduard, 1983: *Nad iskonom hrvatske knjige*. Zagreb: SNL.
- IVŠIĆ Stjepan, 1970: *Slavenska poredbena gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- JEMBRIH Alojz, 1991: *Rukopisni umetak u Vramčevoj Postilli. Hrvatsko-slovenske književnojezične veze*. Čakovec: Zrinski.

- - 2007: *Kajkavski Florilegij 2007*. Sveti Ivan Zelina: Pučko otvoreno učilište Sv. Ivan Zelina.
- LŐKÖS ISTVÁN, 2014: *Litteratura Kajkaviana. A kaj horvát irodalomtörténet magyar szemmel*. Budapest: Kairosz Kiadó.
- MEIER-BRÜGGER Michael, 2003: *Indo-European Linguistics*. Berlin – New York: Walter de Gruyter.
- OCZKOWA Barbara, 2010: *Hrvati i njihov jezik. Iz povijesti kodificiranja književnojezične norme*. Prijevod s poljskoga jezika Neda Pintarić. Zagreb: Školska knjiga.
- VRAMEC Antol, 1578: *Kronika Vezda Znovich Zpravliena Kratka Szlouenskim Iezikom po D. Antolu Pope Vramcze Kanouniku Zagrebeckom*. Stampane vLublane po Iuane Manline.

Lógó orral búsul a magyar

DUDÁS MÁRIA

Az érzelmek fontos szerepet játszanak életünkben, átszövik, színezik, meghatározzák észleléseinket, hatással vannak figyelmi teljesítményünkre, gondolatainkra, viszonyulásainkra, kapcsolatainkra. Lehetetlen feladat teljes részletességgel felsorolni az érzelem szerepét az emberi viselkedésben. Az érzelem az a lelki jelenség, amelyben a környező világ jelenségeihez és önmagunkhoz való viszonyunk tükröződik (MÉK 2003: 323). Maga a pontos meghatározás is nehéz, erre utal az a tény, hogy a szakirodalomban, a magyar értelmező szótár definíciójával szemben, nagyon sok leírással találkozunk (ld. ATKINSON-HILGARD 2005; HARKAI SCHILLER 2010). Az érzelmek rendkívül összetettek, több tényező együttes kölcsönhatását jelentik.

Az érzelmek tanulmányozásának döntő kérdései az érzelmi összetevőknek a természetére vonatkoznak. Az érzelmeket több szempont szerint csoportosíthatjuk. Az egyik a polaritás szerinti klasszifikáció, amelyben megkülönböztetünk kellemes vagy pozitív érzéseket, valamint kellemetlen vagy negatív érzéseket. Az érzelmek közül ki kell emelni az egyetemes vagy alapérzelmeket, amelyek minden kultúrában megtalálhatók és felismerhetők: harag/düh; félelem; undor; meglepődés; bánat/szomorúság; öröm (ld. EKMAN-FRIESEN-ELLSWORTH 1972). A változó világunkban megfigyelhető, hogy egyre inkább előtérbe kerülnek az érzelmek. Ennek egyik jele, hogy az alapérzelmek listája folyamatos bővül. Juhász és Takács a fent ismertetett hat érzelmet kiegészíti még négygel – érdeklődés/izgalom; megvetés; szégyen; büntudat (2006: 85).

A tanulmány a bánat, a szomorúság jelentésű magyar frazémákat mutatja be különböző csoportosítások szerint. A bánat tartós szomorúság, lelki fájdalom (MÉK 2003: 86), míg a szomorúság valakinek vagy valaminek szomorú volta, állapota, esetleg egy elszomorító esemény (MÉK 2003: 1277). Az első feldolgozásunk alapján a magyar nyelvben több mint 120 frazéma jelentése kapcsolódik ezekhez az alapvető negatív érzésekhez. Valószínűsíthető, hogy a számuk még bővíthető.

A szomorú, bánatos ember jellemzésére gyakorta állítjuk, hogy *búval bélelt; maga alatt van* és sokszor *sírni volna kedve*, összességében azt is mondhatnánk, hogy *letört, mint a bili füle*.

A magyar nyelv sokszor alkalmaz hasonlatot az érzések, a színek, a tulajdonságok stb. érzékeltetésére. Így van ez a negatív érzelmekkel is. Az első csoportba azokat a hasonlatokat gyűjtöttük össze, amelyek körülírják az érzést. A leírás kapcsolódhat a hideg hónapokhoz: *Szomorú, mint a tél; mint a dércsipte dohány; mint őszkor a levelevesztett fa; mint a havazó ősz; mint az őszi légy*. Az őszi léggel kapcsolatban érdekesség, hogy nem csak szomorú, hanem alázatos is lehet, és sokszor csak lézeng. Kapcsolódhat veszteséghez: *Szomorú, mint a jó hitvesét vesztett férj; mint a párjavesztett madár; mint az anyátlan magzat vagy az anyját elvesztette magzat; mint akinek apját, anyját megölték; mint a sír mellett állók; mint a várát vesztette basa*.

Szomorú, mint a nagyidai nóta. Margalits Ede szótárában a következő kiegészítés szerepel a szóláshoz: Zápolya idejében 1554-ben a cigányok oltalmazták Abaujban Nagyidát, az ostromlók kudarcával visszavonultak. A cigányok ezt kiáltották utánok: „Csak el ne fogyott volna a puskaaporunk, akkor lett volna még hadd-el hadd.” Erre az ostromlók visszatértek s elfoglalták Nagyidát.¹

Szomorú, mint bőjtben a (muzsikus) cigány; mint bőjtben a kocsma. Balázsi kutatásában megállapítja, hogy a cigány minden elképzelhető negatív tulajdonság megtestesítője, pusztá említése is elég ahhoz, hogy rosszra gondoljunk. A két szólást a semleges kifejezések közé sorolja (2001: 323). A *kárvallott ci-*

1 <http://mek.oszk.hu/09100/09112/html/0003/14.html> (2018. 01. 17.)

gány elem több szólásban is előfordul, aki *búsul* vagy *fohászkozik*, illetve *óbéogat*, *siránkozik* vagy *sóhajtozik*.

Szomorú, mint a fancsali feszület. A 19. században készült szótárak szerint a közmondás eredete Fancsalhoz, egy Abaúj megyei tót faluhoz kapcsolódik, ahol feszületet csináltattak a falusiak. Kérték pedig a faragót, hogy a képet, ne fő meghajtva és halva, hanem élő ábrázattal csinálja. Elkészülvén, fel is állítatván a feszület, a rákövetkező éjjel olly égi háború lett, hogy az egész falu határát elverte a jég. Reggelre kelvén a szomorú idő; egybe gyűltek az esküdtek és magok közt ezen iszonyatos kárnak valóságos okáról tanakodtak. Azt mondá a Lelki Pásztor, hogy ennek nem más az oka, minthogy ama látó feszület gonoszságukat látván, reájok e büntetést róttá. Ezt hallván a falusiak, a lelki atyának híre nélkül a feszületnek szemét kitolták, és azt más feszületekkel egyformára veték. Ez alkalommal pedig a feszületet úgy összerombolták, hogy rajta az emberi ábrázatnak semmi helyét nem hagyták, minek következtében ugyancsak szomorú képet mutatott a fancsali feszület. Ezt a közmondást a rút ábrázatú emberekre is alkalmaztatják, különösen azokra, kiket a himlő összeszaggatott² (ld. DR. BALLAGI 1855: 440; DUGONICS 1820: 299).

Említést érdemelnek még a következő frazémák – *Szomorú, mint aki adósságba jár kapálni; mint akinek a tyúk elkapta kenyérét; mint a megszedett szőlő; mint a verembe esett farkas; mint a vert had.*

A szomorú melléknév elhagyásával is találunk szólásokat: *Olyan, mint a pénteki menyasszony; Olyan, mint a szárnyaszegett lúd; Szomorúan néz, mint a dézsmabarány.* Az uradalmak állattartása a majorsági gazdálkodás kezdeti századaiban (16–17. sz.) alig különbözött a jobbág্যokétól, s jórészt a *dezsmbabarányként, pázsitdisznóként* kapott jószágokból állt (PALÁDI-KOVÁCS 1993: 246).

A következő csoportba azok a hasonlatok kerültek, amelyekben azért bánatos az ember, mert lemaradt valamiről: *Úgy búsul, mint akinek káposztaföld nem jutott; Úgy néz (ki) / úgy tesz/úgy búsul/úgy áll a szája/úgy görbíti a száját/úgy el van*

2 <http://mek.oszk.hu/09100/09112/html/0001/69.html#ref3> (2018. 01. 17.)
<https://archive.org/details/magyarpldabesz00ballgoog> (2018. 01. 17.)

szontyolodva/ szomorú, mint akinek dinnyeföld nem jutott/nem tellett; Szomorú/úgy áll a szája/úgy néz/olyan arcot vág, mint akinek nem jutott kenderföld; Félre áll az orra, mint akinek krumpliföld nem jutott; Úgy néz, mint akinek kukoricaföld nem jutott.

Miért éppen a dinnye- a kukorica- vagy kenderföld? Noéh Ferenc, aki a földhöz kapcsolódó magyar szólásokat és közmondásokat veszi górcső alá egy tanulmányában, megadja erre a kérdésre a választ. A dinnye, a káposzta, a kender, olyan növény, amelynek nem mindegy milyen földbe kerül. Régi külterületi térképek tanúsítják, hogy az ilyen különleges adottságú földterületeket számos községben külön is kezelték, így aztán sok faluban volt „Kenderföldek” vagy „Káposztás” nevű dűlő (2013: 15–16). Voltak és vannak az országnak olyan tájai, ahol a dinnyetermesztésnek különleges hagyományai és szakemberei éltek. Minthogy azok a vidékek minden dinnyekertészt nem tudtak eltartani, a földdel ott nem rendelkező dinnyések másfelé kerestek helyet, ahol dinnyét termelhettek. Aki későn indult dinnyeföldet szerezni, azzal könnyen előfordulhatott, hogy már nem maradt a számára, s így bizony bánkódhatott.

Mit tesz a bánat velünk? *A bánat mar és gyászba borít. Követ hengerít <valakinek> a szívére vagy szíven döf. A bánatot belül érezzük, főként a szívben és a lélekben, ez számos magyar frazémában meg is jelenik. Ha valakit aggodalom, szomorúság fog el, azt mondjuk rá, elnehezedik a szíve, ha nagyon szomorú és erősen bánkódik, azt mondjuk: vérzik a szíve. Ha hirtelen elszomorodik – elszorul a szíve, ha megtörtént a baj és már szomorú az illető, akkor biony fáj a szíve. Ez a frazéma továbbfokozható, mint ahogy a bánatában meghasad a szíve kifejezésben ez jól látható. A lélek is sír állítja a magyar, ha valakit elfog a keserűség.*

Testtartásunk is elárulja, ha szomorúak vagyunk. Ez főként az orr viselésének módjából derül ki. *Lógó orral; megnyúlt orral; hosszú orral*, azaz kudarccal, felsülve, szomorúan távozik az ember. Esetleg *lekonyul az orra* az embernek, ha egy csatlódás, kellemetlen meglepetés következtében elszomorodik.

Az orron kívül a fejtartás is árulkodó jel lehet: *bánatnak adja/ereszti a fejét; lóg <valakinek> a feje.*

A szem a lélek tükre állítja, bizony *kialszik a fény <valakinek> a szemében*, ha szomorúság vagy bánat éri.

Összességében a bánat olyan érzés, amelyet nehéz vagy nem is lehet eltitkolni, leplezni – *nehéz a bűt eltagadni*. A következő már régies frazémák elárulják, hogy a bánat kiül az arcra: *szomorúnak nehéz víg arcot mutatni* vagy *nagy bánatban nehéz víg orcát mutatni*. Akinek bánata van, nem tud az víg lenni: *szomorúnak szomorú a nótája*. A szomorkodás felőrli az ember életerejét – *moly a ruhát, a bánat a szívet; megemészti az embert a bú, mint fát a szű*. Ezek a közmondások megértést sugallnak azok iránt, akiket nagy szomorúság ért, és együttérzésről tanúskodnak. Néha egy szomorúság fölér a halállal, a vigasztalhatatlan bánatnál bizony a halál sem rosszabb állítja ez a régies és már ritkán előforduló szólás, amelyet egy szeretett ember elvesztése kapcsán használtak.

Mit tehet az ember, hogy ne ily tragikus véget érjen? A magyar frazeológiában két megoldás közül választhatunk. Az egyik lehetőség, hogy bánatában sokat iszik az ember, hogy elfeledje szomorúsága okát: *italba fojtja a bánatát; alkoholba fojtja bánatát* vagy *borba fojt keserűséget*. A következő opció, hogy bánatát megosztja másokkal, egy meghitt barátjának minden bűját-baját elmondja: *könnyít a lelkén; kisírja a lelkét; elsírja a baját*, esetleg kiönti (a) bánatát, összességében jól kigombolkozik.

Ekkor megtörténhet, hogy a barát *felszárítja <valakinek> a könnyeit és felszáradnak a könnyek*, hiszen enyhülhet, elmúlhat a bánat, a fájdalom, a szenvedés és akár meg is vigasztalódhatunk.

Mi segíthet a fent említett két lehetőségen kívül, hát az idő. *Nem lehet oly bánat, hogy idővel meg ne lassúdjék. Nincs olyan bánat, ami idővel el nem múlna*. Az idő *felszárítja a könnyeket*. Az idő minden sebet begyógyít. Ezek a közmondások az első közmondásgyűjteménytől kezdődően ismertek. Általános tapasztalatot rögzítenek. Meg hát azt is figyelembe kell venni,

hogy *bút a búval el nem lehet kergetni*, úgy hogy hiába búsul az ember azon, amin nem segíthet.

A tanulmány célja a bánat és szomorúság változatos nyelvi képeinek bemutatása volt. A bánat az élet része. Vannak kifejezések, amelyekben erősen kapcsolódik az örömhöz. Azt *sem tudja, sírjon-e vagy nevéssen* frazémából kitűnik, néha lehet az ember egyszerre boldog és szomorú, egy esemény kapcsán érezhet örömet vagy bánatot. A bánat olyan érzés, amely egy mondatunkban felcserélhető más érzésekkel: az *sem tudja, hová legyen örömeiben/boldogságában/bánatában/szomorúságában*.

A felsorolt és bemutatott szólások, közmondások és frazémák nagyrészt már régiesek és ritkán fordulnak elő, sőt alig találkozhatunk velük beszélt nyelvben. Felkutatásuk is csak a régi szótárakban sikerült. Miért van értelme velük foglalkozni? A nyelvnek egy olyan rétegét képezik, amely előbb-utóbb teljesen elkopik és kiveszik. A mai fiatalságot már nem érdeklik, világuk egyre inkább eltolódik a digitális valóság felé. Talán azok a kezdeményezések, hogy ezek a régi szólások közmondások, kifejezések elektronikusan is elérhetők legyenek, fogják mégis megmenteni ezt a nyelvi gazdagságot. Ehhez bizonyára a frazeológiát kutatók is hozzájárulnak munkáikkal.

Zárószóként ne felejtjük, hogy *a bú sem tart örökké* és előbb-utóbb *begyógyulnak a (régi) sebek* vagyis összefoglalva *egy pénz ára haszon sincs a legnagyobb búban*.

BIBLIOGRÁFIA

- ATKINSON Richard C. – HILGARD Ernest 2005: *Pszichológia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- BALÁZSI József Attila 2001: A *cigány* szó és származékai pejoratív kifejezésekben. *Magyar Nyelv*. XCVII, 3, 313–324.
- DR. BALLAGI Mór 1855: *Magyar példabeszédek, közmondások és szólárások gyűjteménye*. Pest: Heczkenast Gusztávnál.
- EKMAN Paul – FRIESEN V. Wallace – ELLSWORTH Phoebe 1972: *Emotion on the Human Face*. New York: Pergamon.

- HARKAI SCHILLER Pál 2010: *Pszichológia és emberismeret*. Budapest: Hermit Könyvkiadó.
- JUHÁSZ Márta – TAKÁCS Ildikó (szerk.) 2006: *Pszichológia*. Budapest: Typotex.
- NOÉH Ferenc, 2013: A földhöz kapcsolódó magyar szólások és közmondások. *Táj és ember*. 15–25. <http://tajesember.hu/wp-content/uploads/2013/03/A-f%C3%B6ldh%C3%B6z-kapcsol%C3%B3d%C3%B3-magyar-sz%C3%B3l%C3%A1sok-%C3%A9s-k%C3%B6zmond%C3%A1sok.pdf> (2018. január 17.)
- MÉK 2003 = Magyar Értelmező Kéziszótár. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila, 1993: *A magyar állattartó kultúra korszakai*. Kapcsolatok, változások és történeti rétegek a 19. század elejéig. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.

FELHASZNÁLT SZÓTÁRAK

- BÁRDOSI Vilmos (szerk.) 2003: *Magyar szólástár*. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára. Budapest: Tinta.
- O. NAGY Gábor 1966: *Magyar szólások és közmondások*. Budapest: Gondolat.
- T. LITOVKINA Anna 2005: *Magyar Közmondástár*. Budapest: Tinta.
<http://mek.oszk.hu/09100/09112/html/index.html>
- DUGONICS András 1820: *Magyar példabeszédek és jeles mondások*. Szeged.
- ERDÉLYI János 1851: *Magyar közmondások könyve*. Pest.
- MARGALITS Ede 1896: *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Budapest.
- SIRISAKA Andor 1891: *Magyar közmondások könyve*. Pécs.
- Български национален корпус. <http://dcl.bas.bg/bulnc/>

- НИЧЕВА Кети – СПАСОВА-МИХАЙЛОВА Сийка
– ЧОЛАКОВА Кристилина 1974: Фразеологичен
речник на българския език. Том първи А–Н. Со-
фия: БАН.
- – 1975: Фразеологичен речник на българския език. Том
втори О–Я. София: БАН.
- НИЧЕВА Кети 1993: Нов фразеологичен речник на
българския език. София: УИ „Св. Климент Охрид-
ски“.

A *disznó* fogalma a lengyel nyelvben a frazeológiai kapcsolatok tükrében

DZIEWOŃSKA-KISS DOROTA

*„Vitatkozni egy idiótával olyan,
mint egy disznóval birkózni a sárban
– egy idő után észreveszed, hogy
a disznó élvezi...”**

Egy adott közösség nyelvében rögzült világkép a különböző kultúrákban jelentősen eltér egymástól. Minden nemzet saját kultúrával, szokásokkal és tradíciókkal rendelkezik, megvan a saját, csak rá jellemző elképzelése az őt körülvevő valóságról és a benne előforduló jelenségekről. Saját képzett társításokat, véleményeket formál a világ értelmezése során, egy önmaga által kreált nyelvi képpel rendelkezik, melynek ez a kultúra szab keretet. A nyelv egy nemzet alkotása, melyben észrevételeit, megjegyzéseit, interpretációit kódolja nem csupán szavak, de egész kifejezések, összehasonlítások formájában, nem ritkán új értelmezést adva a jelenségeknek, tárgyaknak, élőlényeknek stb. Azáltal, hogy rögzíti a nyelvben saját világképét, gyakran ítélkezik, értékeli mindazt, ami körülveszi. Az ítéletek és értékelések általában abból következnek, hogy az objektív valóságot antropocentrikus szemszögből látja. „We współczesnej lingwistyce panuje niekwestionowane przekonanie, że rzeczywistość przedstawiana jest zawsze przez pryzmat nadawcy, co powoduje subiektywne odzwierciedlenie świata. Rozważany współcześnie na wiele sposobów subiektywizm w interpretacji relacji język – rzeczywistość ma swe źródło w wielu teoriach lingwistycznych. Antropocentryczny charakter języka, jako tworu ludzkiego, przedstawiający świat widziany oczyma człowieka jest uzna-

wany powszechnie jako fakt oczywisty, przejawiający się na każdej płaszczyźnie: gramatycznej, słowotwórczej, leksykalnej, semantycznej i frazeologicznej” (WYŻKIEWICZ-MAKSIMOW 2012: 199) [„A kortárs nyelvészetben megkérdőjelehetetlenül él az a meggyőződés, hogy a valóság mindig az adó prizmáján keresztül kerül bemutatásra, amiből a világ szubjektív leképezése következik. A szubjektivizmus a nyelv és valóság viszonylatában, többféle módon történő vizsgálata napjainkban számos nyelvészeti elméletből ered. A nyelv antropocentrikus jellege – mint az ember teremtménye, amely a világot az ember szemén keresztül mutatja be – széleskörben elfogadott egyértelmű tény, s ez a nyelv minden felületén megjelenik úgy mint: nyelvtan, szóképzés, szókincs, szemantika és frazeológia”].

Habár a világ nyelvi képének kérdése a nyelvészetben nem újkeletű, az utóbbi években meglehetősen gyakran tárgyalt témává vált. Egyre többször hallunk a világ nyelvi képéről szóló vizsgálatokról és az e témában kiadott munkákról. A nyelvészek arra törekednek, hogy megállapítsák, hogyan értelmezi, konceptualizálja és kategorizálja az ember magát és az őt körülvevő világot, illetve miért helyezi magát a legmagasabb pozícióba. A nyelvészek által végzett kutatások nemcsak az irodalmi szövegekben, szótárakban, lexikonokban, frazeológiai gyűjteményekben és szólásokban fellelhető anyagokra korlátozódnak, de gyakran empirikus vizsgálatokon is alapulnak.

„Modelowanie językowego obrazu świata dokonuje się poprzez analizę materiału uwzględniającego różnorodne płaszczyzny języka: począwszy od fonetycznej, poprzez morfologiczną, słowotwórczą czy leksykalną. Pamiętać należy także o poziomie tekstowym, bogato reprezentowanym przez literaturę ludową” (PIASECKA 2013: 211) [„A világ nyelvi képének modellezése a nyelv különböző rétegeit magába foglaló anyagok elemzésén keresztül történik: a fonetikától kezdve a morfológián, a szóképzésen vagy a szókincsen át. Nem szabad megfeledkezni továbbá a szöveg szintjéről sem, amely a népi irodalomban gazdagon van képviselve”].

Érdemes megemlíteni, hogy a fenti idézetben szereplő rétegeken kívül fontos szerepet játszik a világ nyelvi képének kialakulásában a valóságnak a frazeológiában rögzült interpretációja is (vö. BAŃCZEROWSKI 2008; BARTMIŃSKI 2006; PAJDZIŃSKA 2006; TOKARSKI 1991; WYŻKIEWICZ-MAK-SIMOW 2012; DZIEWOŃSKA-KISS 2010 et al.).

A jelen cikk az összegyűjtött frazeologizmusok elemzése során kísérli meg a *disznó* nyelvi képének rekonstruálását a lengyel nyelvben. Érintjük a *disznó* fogalmának használatát társadalmi-kulturális aspektusból és annak hatását az emberi relációkra, továbbá bemutatjuk a *disznó* nyelvi-kulturális képére ráakódott számos tulajdonságot is.

Az összegyűjtött frazeológiai anyagot a *disznó*nak tulajdonított jellemzők és a rá átvitt köznyelvi jelentésük alapján mutatjuk be. Némely példa nem tartalmazza magát a *disznó* fogalmát, csupán annak hiperonímiáját: koca, sertés, kandisznó, röfi, malac.

A *disznó*, mint háziállat valószínűleg a legnegatívabb konnotációkkal rendelkező állatok közé tartozik az ember környezetében (vö. PIASECKA 2013; WTORKOWSKA 2014; RAK 2007; TOKARSKI 1999 et al.). „Żadne inne zwierzę nie ma chyba w języku polskim nazwy o równie szerokim polu semantycznym i negatywnej konotacji” (PEISERT 2003: 150) [„Talán egyetlen állat sem rendelkezik a lengyel nyelvben ilyen széles szemantikai mezővel és negatív konnotációkkal”]. Már maga a *disznó* elnevezés is egy olyan embert jellemez, aki valakinek kárt okozott vagy aki nem tud viselkedni, aki nem követi az etikai normákat, szemérmetlenül viselkedik, aljas: *Ty swinio!* [Te disznó!], *Kawał świni* [Egy darab disznó], *Nie bądź swinią!* [Ne légy disznó!], *Nie zachowuj się jak swinia!* [Ne viselkedj úgy, mint egy disznó!].

A *disznó* elnevezés egy olyan ember megsértésére is szolgál, aki igénytelen, koszos, elhanyagolja személyi higiéniáját. Annak ellenére, hogy ez az állat fontos táplálékforrás, hiszen még a bőre és zsíra is feldolgozásra kerül, az ember mégis számára jelölte ki a legkevésbé előkelő helyet a tenyészállatok világában. Nehéz megmagyarázni a negatív, rossz hozzáállást

ehhez az állathoz, valamint a hozzá rendelt pejoratív konnotációkat. Ez a hozzáállás nem mindig igazságos, a disznó viselkedésének megfigyeléséből és a valódi természetére vonatkozó információk hiányából fakad. Például a disznó sárban dagonyázása miatt a kosz, a bepiszkolódás, a tisztátalanság szimbóluma lett: *bloto się podoba świni* [tetszik a disznónak a sár]. A koszos, ápolatlan emberre a nyelvhasználók olyan összehasonlításokkal élhetnek, mint *brudny jak świnia* [koszos, mint egy disznó], *upaprany jak świnia* [maszatos, mint egy disznó], *wygląda jak świnia* [úgy néz ki, mint egy disznó]. Pedig a disznó sárban dagonyázása nem alaptalan. A disznók nem rendelkeznek funkcionális izzadságmirigyekkel, a sárfürdő a testük hűtését szolgálja, ezzel szabályozzák testhőmérsékletüket (vö. WYŻKIEWICZ-MAKSIMOW 2012; PIASECKA 2013). Tehát a sár védi a bőrüket a túlhevüléstől, valamint az élősködőktől is. Így a disznók dagonyázása nem a kosz iránti vonzalmukból fakad, hanem pusztán ösztönös viselkedés, amely természet által van beléjük kódolva.

A disznó ólban él, amely pejoratív konnotációval rendelkezik. Az ember által elhanyagolt, piszkos helyek az ól-lal kapcsolatos asszociációkat hívják elő: *brudno jak w chlewie* [kosz van, mint az ólban], *brudno jak u świni* [kosz van, mint a disznónál]. A *robić chlew* [ólat csinálni] frazeologizmus pedig nemcsak a rendetlen helyekre vonatkozhat, hanem olyan helyzetekre is, amikor valaki megzavarja a rendet, nem megfelelően, bortányosan, vulgárisan viselkedik. A koszolással, a helyek beszennyezésével konnotáljuk továbbá a *świnic* [disznólkodik], *naświnic* [összedisznólkodik] igéket is.

Ami a disznó értelmi képességeit illeti, általában butának tekintik, annak ellenére, hogy valójában intelligens élőlény. „Jak mówią współczesne badania, inteligencja świni zbliżona jest do inteligencji trzyletniego dziecka” (PIASECKA 2013: 212) [„A legújabb kutatások azt mutatják, hogy a disznó intelligenciája egy három éves gyermek szintjén van”]. A disznó buta, ostoba állat hírében áll, aki nem ért semmihez, tehetetlen. A butaságot az olyan emberre használt kifejezések tükrözik vissza, mint: *głupi jak świnia* [buta, mint a disznó], *Uczył*

Marcin Marcina, a sam głupi jak świnia [Márton Mártont tanította, de maga is buta, mint a disznó], *Głupi w radzie – świnia w sadzie* [Buta ember a tanácsban – disznó a gyümölcsösben]. A kompetencia hiánya, az ismeret hiánya olyan kifejezésekben rögzült, mint: *Znać się na czymś jak świnia na pietruszce* [Úgy ért hozzá, mint disznó a petrezselyemhez], *Znać się na czymś jak świnia na gwiazdach* [Úgy ért hozzá, mint disznó a csillagokhoz], *Znać się na czymś jak świnia na pogodzie* [Úgy ért hozzá, mint disznó az időjáráshoz], *Znać się na czymś jak świnia na rogach* [Úgy ért hozzá, mint disznó a szarvakhoz], *Znać się na czymś jak świnia na owsie* [Úgy ért hozzá, mint disznó a zabhoz] (vö. RAK 2007), míg valakire, aki semmihez sem ért azt mondjuk, hogy: *świnie powinien pasać* [disznópásztornak kellene mennie].

A disznó fogalmát tartalmazó frazeologizmusokban és közmondásokban erős hangsúlyt kap a mértéktelen evés és ivás, a lustaság, a jólneveltség, a kifinomultság hiánya az erkölcsstelenség, a szexuális vágy, ronda kinézet stb.

A disznót elsősorban húsa miatt tenyésztik. Fontos emiatt a súlya, mivel a megfelelő súly (hízottság) elérését követően kerül levágásra. Ez a tény olyan szókapcsolatokban rögzült, amelyek egy túlsúlyos, kövér, dagadt embert jellemeznek *gruby jak świnia* [kövér, mint a disznó], *tlusty jak świnia* [hájas, mint a disznó], *gruby jak knur* [kövér, mint egy kandisznó], *gruby jak wieprz* [kövér, mint egy sertés], *spasiony jak wieprz* [elhízott, mint egy sertés]. A *wygląda jak maciora* [kövér, mint egy koca, pontosabban: úgy néz ki, mint egy anyakoca] szófordulat egy elhízott, eltunyult, elhanyagolt nőt konnotál.

A disznó általában csak azért kel fel, hogy egyen, igyon vagy hogy fiziológiai szükségleteit kielégítése: *Świnia nie chce długo żyć, jeno dobrze jeść i pić* [A disznó nem akar hosszú életet élni, csak jókat enni és inni]. Az evés és ivás olyan cselekvések, amelyeket a disznó rendetlen, mohó és nem esztétikus módon végez. A disznó falánkságát olyan szófordulatok rögzítik, mint: *obżerać/obeżreć się jak świnia* [fal, mint egy disznó], *żreć jak świnia* [zabál, mint egy disznó], *jeść jak świnia* [eszik, mint egy disznó], *jeść jak prosię* [eszik, mint egy malac],

świnia nie zna południa [a disznó nem ismeri a delet] és olyan emberek jellemzésére használatosak, akik nagy mennyiségű ételt esznek illetlen, mohó, mértéktelen módon. Annak ellenére, hogy a disznó mindenevő: *Dobra świnia wszystko zje* [A jó disznó mindent megeszik], a frazeológiában vannak olyan példák, amelyek ennek ellenkezőjéről tanúskodnak: *Człowiek nie świnia, wszystko zje* [Az ember nem disznó, mindent megeszik], *Co za wiele to i świnia nie chce* [Ami túl sok, az már a disznónak se kell].

Az ólban általában több mint egy disznó tartózkodik, ezért, hogy élelemhez jusson, a vályúhoz kell férnie. Innen ered az összehasonlítás az olyan emberrel, aki tolakodik vagy túlbuzgó azért, hogy megszerezzen valamit: *pchać się jak świnia do koryta* [furakodik mint disznó a vályúhoz], *Nie trzeba świni do koryta prosić, sama se drogę znajdzie* [Nem kell a disznót a vályúhoz invitálni, maga is megtalálja az oda vezető utat].

A pić jak świnia [iszik, mint a disznó], *chlać jak świnia* [vedel, mint a disznó] kifejezésekkel olyan embereket illetünk, akik gyakran vagy állandó jelleggel fogyasztanak nagy mennyiségű alkoholt, míg a *pijany jak świnia* [részeg, mint egy disznó], *zalany jak świnia* [elázott, mint egy disznó], *upić się/urznąć się jak świnia* [berúg, mint egy disznó], *schlatć się jak świnia* [leitta magát, mint egy disznó], *leżeć jak świnia* [fekszik, mint egy disznó] kifejezésekkel olyan embereket jellemezhetünk, akiknél az elfogyasztott alkohol szintje jelentősen meghaladja a megengedett mértéket. De a frazeológia ennek a cáfolatát is megőrizte: *ktoś (jest) trzeźwy jak świnia* [józan, mint egy disznó], amelynek jelentése: sokat ivott, de mégse részeg. Aki pedig az asztaltól úgy áll fel étkezést követően, hogy nem köszöni meg, az *odejść jak świnia od koryta* [elmegy, mint egy disznó a vályútól] szófordulatban rögzült.

A disznó ideje nagy részét az ólban fekvé tölti, tehát lustának vélik. A *leniwy jak świnia* [lusta, mint a disznó] kifejezés olyan embert jellemez, aki munkakerülő, mindent megtesz, hogy ne kelljen dolgoznia. „W odmianie mówionej języka polskiego można usłyszeć zwrot *gnić jak świnia*, a więc nic nie robić, tylko się wylegiwać, nie być pożytecznym” (WTOR-

KOWSKA 2014: 3) [„A lengyel nyelv beszélt változatában találkozhatsz a *rohadni*, *mint egy disznó* kifejezéssel, azaz nem csinálni semmit, csak lebzselni, haszontalannak lenni”].

A frazeológiai kapcsolatok nagy része, amely tartalmazza a *disznó* szót és annak származékait, egy olyan embert minősít, aki erkölcstelen, nem etikus, illetlenül viselkedik: *zachowywać/zachować się jak świnia* [úgy viselkedik, mint egy disznó], *zachowywać/zachować się jak prosię* [úgy viselkedik, mint egy malac], *być (zostać) świnia*; [disznóvá válik], *okazać się świnia* [disznónak bizonyul], *z kogoś wyszło prosię* [kijött belőle a malac], *świński postępek* [disznó cselekedet]. A viselkedési normák hiányára a disznónál a következő közmondások utalnak: *Szła świnia przez zboże, nie powiedziała „Szczęść Boże”* [Ment a disznó a mezőn át, annyit se mondott, hogy „Üdvözlégy”] (vö. RAK 2007), *Nie dłub w nosie, boś nie prosię* [Ne túrd az orrod, mert nem vagy malac], *Tylko prosię dłubie w nosie* [Csak a malac túrja az orrát] (vö. WTORKOWSKA 2014). *I świnia czasem, mijając człowieka, krząknie* [Még a disznó is röffent egyet, ha elmegy az ember mellett] kifejezést pedig arra az emberre mondjuk, aki nem veszi észre a másikat, nem köszön.

A disznó következő tulajdonsága a becsület hiánya, amit a *Świni pluć w gebę, a ona mówi, że deszcz pada* [Ha a disznó szájába köpsz, azt mondja, esik az eső] szólás rögzít (vö. RAK 2007). A disznó nem követi az erkölcsi szabályokat: *Świnia świnia by nie była, żeby świnstwa nie zrobiła* [A disznó nem lenne disznó, ha nem tenne disznóságot], nincs tekintettel semmire: *Pozwól świni grzędy, ona chce wszędy* [Engedd a disznót a kertbe, ő mindehová akar majd menni], nevetetlen *Daj świni perłę, to ją połknie* [Adj a disznónak gyöngyöt, lenyeli] (vö. WYŻKIEWICZ-MAKSIMOW 2012).

Az illetlenség szóhoz szemantikai értelemben közel áll a bujaság, a perverzió, a szexuális ösztön, amelyek szintén jellemzőek a disznóra. A *świnia* [disznó], *prosię* [malac], *stara świnia* [öreg disznó], *wieprz* [sertés], *stary wieprz* [öreg sertés] egy öreg, kövér, buja férfit jellemeznek, aki provokatívan viselkedik a nőkkel szemben. A disznó nevével kapcsolatos sza-

vakhoz kapcsolódó pejoratív értékelés bizonyítékai továbbá az *opowiadać świństwa* [disznóságokat mesél], *pleść świństwa* [disznóságokat beszél], *świntuszyć* [disznólkodik] kifejezések, melyekből kicseng az erotikus, szexuális másodlagos jelentés.

A *disznó* szó vagy annak származékait tartalmazó frazeologizmusok a leggyakrabban használatos szófordulatok az emberi kapcsolatok jellemzésére. Olyan helyzetekre utalnak, amikor az egyik ember megbántja, lejáratja a másikat: *podłożyć świnię* [disznót tesz alá], *zrobić komus świństwo* [disznóságot tenni valakivel], *postąpić po świńsku* [disznó módjára jár el]. Ezek a példák a félrevezetést, a megbántást, a megkárosítást konnotálják. Az emberek közötti veszekedés a vulgáris kifejezések használata olyan szólásban jut kifejezésre, mint például *wygarnąć jak świni do koryta* [nekiesik mint disznó a vályúnak].

A disznó orrával a földet túrja vagy táplálékot keresve a vályúban turkál vele. Éppen ezért az orra mindig csúnya és koszos. Innen ered, hogy a *świński ryj* [disznó orr/pofa] kifejezéssel csúnya arcú embert jellemezhetünk (vö. RAK 2007). De az orrán kívül a többi testrésze is pejoratív jelentést hordoz: a lelapult fülekre mondhatjuk, hogy *uszy jak u świni* [füle mint a disznóé; disznófülű] (vö. RAK 2007) vagy a kicsi szemekre szinte fehér szempillákkal, hogy *świńskie oczy* [disznószemek] azaz kicsi, vörös, nagyon világos színű szempillákkal körülvett szemek (DZIEWOŃSKA 2010: 76). A disznó fehér, illetve rózsaszín bőre és a világos, durva sörtéi olyan kifejezések megjelenéséhez vezettek, mint a *świński blondyn* [disznószőke], vagyis olyan férfi, akinek világos, fehéres-szőkés a haja, a szempillái és a borostája. Negatív jelentése van továbbá a disznó fejének is. A *świński łeb* [disznófej] gúnynévként használatos kifejezés (vö. WTORKOWSKA 2014).

A disznó által kiadott hangok a visítás, a rőfögés. Néha az ember is *kwicz jak zarzynane prosię* [visít mint a malac, akit levágnak] vagy *pochrząkuje jak świnią* [rőfög mint egy disznó]. Rendre is lehet teremteni a megfelelő kifejezéssel: *Nie chrząkaj!* [Ne rőfögj!]

Érdekes összehasonlítás továbbá a *stuchać kogoś, czegoś jak świnią grzmotu* [hallgat valamit/valakit, mint disznó a menny-

dörgést], azaz ‘valamit gondolkodás nélkül figyel’, ami arra utal, hogy a zajok nem közömbösek a disznó számára és a figyelmes állatok közé tartozik. Rak szerint, „motywacja tej jednostki wiąże się ze sposobem uboju świni. W warunkach wiejskich było to uderzenie młota lub siekiery w świński łeb. Oczywiście towarzyszył temu odgłos, co być może zostało ironicznie wykorzystane w porównaniu. Nie można jednak wykluczyć innej motywacji tej jednostki – obserwacji zachowań świni, która reaguje na niepokojące ją odgłosy” (RAK 2007: 84) [„ennek az elemnek a motivációja a disznó levágásához kapcsolódik. Falusi környezetben általában kalapáccsal vagy baltával ütik agyon. Az ezzel járó hangot pedig ironikus értelemben használták fel, amelynek pejoratív konnotációja van. De nem zárható ki más motiváció sem – a disznó viselkedésének azon megfigyelése, ahogy a nyugtalanító zajokra reagál”].

A disznó hiába az egyik fő tenyészállat, mégis számos leértékelő minősítéssel rendelkezik és a kosszal, hanyagsággal, erkölcstelenséggel, butasággal, falánksággal, iszákossággal stb. asszociálódik. Attól függetlenül, hogy mennyi haszna származik belőle az embernek, csak levágása után kap pozitív értékelését: *Świnia i skąpiec są dobre po śmierci* [A disznó és a kapzsi csak halála után jó], *Dobra świnia, martwa świnia* [A jó disznó csak akkor jó, ha döglött].

A kicsinyítő képzővel ellátott formák, mint *świnka* [malac], *prosiaczek* [röfike], *prosiatko* [malacka] pozitív kicsengéssel bírnak.

A frazeológiai anyag elemzése kimutatta, hogy a disznó általános képe a lengyel nyelvben pejoratív, és azt is, hogy a nyelvhasználókban rögzült világkép nagy mértékben eltér a tudományos definícióktól, bár vannak olyan szótárak, ahol köznyelvi szemlélet is megjelenik.

A fentiekhez kapcsolódva alább bemutatjuk a *disznó* SJP Sz lengyel nyelvi szótárban fellelhető meghatározásait: 1. *Świnia* «Sus (domesticus), zwierzę domowe z rodziny o tej samej nazwie, hodowane prawie na całym świecie, głównie dla mięsa i tłuszczu; pochodzi od dzika, udomowione przed kilkoma tysiącami lat» 2. *zool.* *świnie* «Suidae, rodzina parzystokopyt-

nych ssaków nieprzeżuwających, wszystkożernych, obejmująca kilka gatunków dużych zwierząt o kреpej budowie ciała pokrytego szczecina, o wydłużonym pysku zakończonym ryjem; zamieszkują głównie duże bagniste lasy i lasostepy Euroazji i Afryki; należą do niej m.in. dzik, babirusa, świnia domowa» (SZYMCZAK 1981: 468-469). [1. Disznó «Sus (domesticus), háziállat, ugyanezzel a névvel rendelkező családhoz tartozik, szinte az egész világon tenyésztik, legfőképpen húzáért és zsírjáért; a vaddisznótól származik, több ezer éve került háziásításra» 2. zool. disznók «Suidae, párosujjú patás, a nem kérődző emlőskökhöz tartozik, mindenevő, több fajtát is magába foglaló nagytestű állat vaskos testfelépítéssel, melyet sörté borít, hosszúkás orral végződő pofával rendelkezik; elsősorban Euroázsia és Afrika mocsaras erdejeiben és erdőssztyeppjeiben él; ide tartozik többek között a vaddisznó, babyrousa, házisertés». Érdekes tény, hogy a SJPSz lengyel nyelvi szótárban a *disznó* kifejezés alatt több negatív konnotációt is találunk: a *disznó* átvitt értelemben vagy becsmérően az alávaló és illetlen embert jelenti. A belőle képzett további pejoratív jelentéssel bíró kifejezések a következők: *świntuch; świństwo; świństewko; swinić (się); świński; swiniowaty; po świńsku* [disznócska; disznóság; disznófajzat; disznólkodni; disznóféle; disznószerű, disznó módjára].

A szóban forgó meghatározásokat figyelembe véve, amelyek nem tartalmazzák az átvitt értelemben történő használatot, nem teszik lehetővé, hogy megfelelően meghatározhassuk a fogalom teljes jelentéstartományát. A tudományos meghatározás jelentősen eltér a disznó köznyelvi képétől. Példaként megadunk még néhány meghatározást, amelyek figyelembe veszik a disznó elnevezés átvitt értelmezéseit. Rak a népi frazeológiát alapuló vevő meghatározása szerint: „Świnia to zwierzę gospodarskie trzymane w chlewie (rzadziej na pastwisku) z przeznaczeniem na mięso. Świnia kwiczy, ryje, ma długie ryj, oklapnięte uszy i białą skórę, ale najczęściej jest brudna. Świnia jest głupia i niemoralna, przypisuje się jej pijaństwo” (RAK 2007: 88) [„A disznó háziállat, amelyet ólban (ritkábban a mezőn) tartanak a húzáért. A disznó visít, rőfög, hosszúkás pofával, lelapult fülekkel és fehér bőrel rendelke-

zik, amely általában koszos. A disznó buta és erkölcstelen, gyakran illetik iszákossággal.”] Amint látszik, Rak nem mellőzi e fogalom köznyelvi jelentéseit. A meghatározásból adódik, hogy a disznók az ólon kívül a legelőn is előfordulnak. A frazeológia ezt a következőképpen rögzítette: *Świń z tobą nie pastem* [Nem legeltettem veled disznót]. Ez a kifejezés a túl bizalmaskodó, túl tolaakodó személyekre használatos.

Tokarski szerint „Świnia, zwierzę hodowlane, przeznaczone na mięso i tłuszcz, które chrząka i kwiczy o skórze różowej, pokrytej jasną szczecina, brudne i bezmyślne, żrące dużo, łapczywie i niechlujnie, żrące małowartościowe odpadki” (TOKARSKI 1988: 47) [„A disznó húsáért és zsírjáért tenyésztett háziállat, amely rőfög és visít, rózsaszín bőrrrel rendelkezik, amelyet világos sörte borít, koszos és buta, sokat zabál mohón és illetlenül, kevésbé értékes hulladékot zabál”].

A lengyel köznyelvi szótár az általunk vizsgált fogalmat az alábbiak szerint határozza meg: „świnia pogard. człowiek podły, zły, nikczemny; o człowieku ze skłonnościami do perwersji seksualnych, agresywnym seksualnie, obscenicznym” [disznó, sértő gonosz, rossz, semmirekellő ember; perverz, agresszív, obszcén szexuális hajlamokkal rendelkező ember]. Ugyanez a meghatározás szerepel a *świntuch* [disznócska] bejegyzés alatt. A *świński* [disznófélé] melléknéven kívül „nieuczciwy, niemoralny, podły; nieprzyzwoity, bezwstydny, perwersyjny, obsceniczny” [nem becsületes, erkölcstelen, aljas; illetlen, szégyentelen, perverz, obszcén] a szótárban szerepel a *świnstwo* [disznóság] főnév „perwersje seksualne, rzeczy nieprzyzwoite, bezwstydne” [szexuális perverzió, illetlen, szégyentelen dolog], a *świntuszyć* [disznólkodik] ige „mówić, opowiadać rzeczy nieprzyzwoite, obsceniczne” [illetlen, obszcén dolgokat mond, beszél] és a *świntuszyć* [disznóságot tenni] kifejezés „szkodzić komuś, intrygować przeciw komuś, postępować wobec kogoś nieuczciwie” [árt valakinek, valaki ellen ármánykodik, valakivel szembenem becsületesen jár el]. (ANUSIEWICZ-SKAWIŃSKI 2000: 98, 153, 168, 169)

A példák alapján a disznó a lengyel köznyelvben rögzült nyelvi képének rekonstrualása részlegesen lehetséges. A fel-

tárt konnotációk legtöbbször negatív jelentéssel bírnak, azaz a disznó nem tartozik a közkedvelt állatok közé. Ebből adódik az a számos összehasonlítás, amely a negatív emberi viselkedést illusztrálja. Ezek az összehasonlítások erős érzelmi töltéssel rendelkező információkat hordoznak, expresszivitás jellemzi őket. Az összegyűjtött anyag alapján elmondható továbbá, hogy a disznó fogalma többprofilú kognitív bázissal, konnotációkban rendkívül gazdag belső taxonómiával és bővítményekkel rendelkezik. Ismeretük hiánya akadályt jelenthet a kommunikáció során, de beszélők közötti félreértéseket is eredményezhet. A *disznó* szó használata a fogalom axiológizációjának ismerete nélkül számos konfliktus forrása lehet, annál is inkább, mivel „pejoratywnych, deprecjonujących terminów zwierzęcych jest coraz więcej w substandardowych odmianach polszczyzny, co może być dowodem na poszerzanie się pola agresji werbalnej we współczesnym języku polskim” (SOJKA-MASZTALERZ 2010: 12) [„egyre több pejoratív, becsmérlő állati kifejezés jelenik meg a lengyel nyelv normától eltérő változataiban, ami bizonyíthatja a verbális agresszió térhódítását a kortárs lengyel nyelvben”].

BIBLIOGRÁFIA

- ANUSIEWICZ Janusz – SKAWIŃSKI Jacek, 2000: *Słownik polszczyzny potocznej*. Warszawa-Wrocław: Wydawnictwo Naukowe PWN SA.
- BAŃCZEROWSKI Janusz, 2009: A világ nyelvi képének fogalma mint a kutatás tárgya. *A szótól a szövegig*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 43–53.
- – 2008: *A világ nyelvi képe. A világkép mint a valóság metaképe a nyelvben és nyelvhasználatban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

- BAŃKO Mirosław, 2006: *Wielki słownik ucznia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- BARTMIŃSKI Jerzy, 2006: *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Lubelskiego.
- DUBISZ Stanisław, SOBOL Elżbieta, 2005: *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- DZIEWOŃSKA-KISS Dorota, 2010: Állatnevek és állati testrészek a lengyel és a magyar nyelvi minősítésben. *Világkép a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 69–77.
- KRZYŻANOWSKI Julian, 1972: *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- NOWAKOWSKA Alicja, 2003: „Człowiek jak zwierzę.” Sfrazeologizowane porównania doczasownikowe na podstawie „Słownika frazeologicznego języka polskiego”. *Język a Kultura* t. 15. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 98–102.
- PAJDZIŃSKA Anna, 2006: *Studia frazeologiczne*. Łask: Oficyna Wydawnicza Leksem.
- PEISERT Maria, 2003: *Sus domesticus* – zwierzę, którego nazwy używać nie wypada. *Język a kultura*, t. 15. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 149–155.
- PIASECKA Agata, 2013: Wizerunek świni w języku polskim i rosyjskim (na podstawie materiału leksykograficznego). *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*, t. LIX. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe, 211–225.
- RAK Maciej, 2007: *Językowo-kulturowy obraz zwierząt utrwalony w animalistycznej frazeologii Gór Świętokrzyskich i Podtatrza*. Kraków: Wydawnictwo «scriptum».

- RUTKOWSKI Mariusz, 2012: Koncepcja opisu konotacji nazw własnych w „Słowniku metafor i konotacji nazw własnych”. *Poznańskie Studia Polonistyczne* t. 19 (39), zeszyt 1 Poznań: Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne”, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 141–148.
- SJPSz = SZYMCZAK Mieczysław, 1981: *Słownik języka polskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- SKORUPKA Stanisław, 1977: *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- SOJKA-MASZTELARZ Helena, 2010: O inwektywach zwierzęcych w języku polskim. *Acta Universitatis Wratislaviensis* No 3225. *Kształcenie Językowe* 8 (18)/ 11–24.
- TOKARSKI Ryszard, 2001: Słownictwo jako interpretacja świata. *Współczesny język polski*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 343–371.
- - 1999: Językowy obraz świata w metaforach potocznych. *Językowy obraz świata*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 65–83.
  - - 1991: Wartościowanie człowieka w metaforach potocznych. *Pamiętnik Literacki* LXXXII, z.1. 144–157.
  - - 1988: Konotacja jako składnik treści słowa. *Konotacja*. Lublin: Wydawnictwo UMCS. 35–54.
- WTORKOWSKA Maria, 2014: *Životinje u frazeološkom ruhu*. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu FF Press, s. 1–9. http://animalisticki-frazemi.eu/images/frazemi/zbornik_radova/Wtorkowska.pdf
- WYŹKIEWICZ-MAKSIMOW Regina, 2012: *Językowy obraz człowieka – charakter i osobowość w paremiologii polskiej, serbskiej i chorwackiej*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.

Internetes források:

*<http://demotywatory.pl/4124779/Dyskusja-z-idiota-jest-jak-zapasy-ze-swinia-w-blocie> 2017.07.08 ford. Dziewońska-Kiss Dorota

*<http://banny.tumblr.com/post/50074582166/dyskusja-z-idiot%C4%85-jest-jak-zapasy-ze-%C5%9Bwini%C4%85-w> 2017.07.08 ford. Dziewońska-Kiss Dorota

[] = ford. Dziewońska-Kiss Dorota

Венгерские сравнительные обороты *kevés (vagy), mint x* в чешско-русской конфронтации

OLEG FEDOSZOV

0. Специалистам хорошо известно разделение вербально-го фольклора на „классические” („архаические”) жанры и формы, с одной стороны, и на фольклорные новообразования, в частности, на малые формы современного городского фольклора. Среди них, помимо городского анекдота, выделяется городская несказочная проза, песенный фольклор, современная обрядовая практика, фольклор городских субкультур и другое. В одной из работ фольклориста С. Ю. Неклюдова говорится:

«<...> тексты городского фольклора структурно, содержательно и функционально связаны с массовой культурой, активно используют ее семантику, топику, стилистику. Однако массовая культура имеет и ряд кардинальных отличий от традиционного фольклора. Она идеологически „полицентрична”, обладает повышенной способностью к тематической и эстетической интернационализации своей продукции (тогда как традиционный фольклор локален и регионален), наконец, свою продукцию она воспроизводит „серийно”, в виде немислимых для устного творчества идентичных копий» (НЕКЛЮДОВ 2005).

Именно отмеченную здесь „серийность” как нельзя лучше иллюстрируют венгерские сравнительные обороты из нашего материала.

Этому не противоречит – как ни парадоксально на первый взгляд – следующее утверждение В. М. Мокиенко: «Сравнения точны уже потому, что каждый образ как правило неповторим, индивидуален, обособлен. Это

и рождает ту особую семантическую дифференцированность каждого устойчивого сравнения, которую Б. А. Ларин в свое время характеризировал как „добавочность смысла“ фразеологизмов» (МОКИЕНКО 2016: 37). И „серийность“, и „неповторимость образа“ могут проявляться одновременно.

Другим важным аспектом нашей темы является метафоризация. А. Н. Баранов и Д. О. Добровольский выделяют метафорические коллокации, т.е. устойчивые сочетания типа *зерно истины* и *червь сомнения*, в которых один из компонентов употреблен в прямом значении, а второй – как метафора, модифицирующая значение первого. Авторы пишут:

«Не все коллокации одинаковы с точки зрения степени идиоматичности. Так, формы типа *пьян как сапожник*, вообще говоря, структурно соответствуют обычным коллокациям: *пьян* – база, как *сапожник* – коллокатор. Однако интуитивно фразеологизм *пьян как сапожник* занимает промежуточное положение между собственно коллокациями и идиомами. Возможно, это связано с ясно ощущаемым образом, стоящим за этим выражением» (БАРАНОВ–ДОБРОВОЛЬСКИЙ 2014: 135).

Переход фразеологизмов-сравнений во фразеологизмы-метафоры исследуется и в работе М. Л. Ковшовой:

«В основе фразеологической сравнительной конструкции *Х как (словно, точно, подобно и т. п.) У* лежит универсальная мыслительная схема, включающая три элемента операции сравнения: субъект сравнения, объект сравнения и признак сравнения, т. е. то, что является общим свойством у субъекта и объекта и служит предметом сравнения между ними <...> Метафора – конечная остановка в развитии сравнения. Сравнение, менее ответственное за логику уподобления, чем метафора, при этом активно работает и осуществляет функцию типизатора – создает образы определенного типа человека, действий, ситуации и т. п. » (КОВШОВА 2016: 57–58).

Обозначенные в цитированных работах вопросы и тезисы теперь проанализируем на нашем материале.

1.0. В венгерской фразеологической неологии заметно выделяется большая группа таких вербальных продуктов, которые достойны внимания именно по той причине, что стоят они как бы на границе фразеологии и фольклора, т.к. возникают, воспринимаются носителями языка и воспроизводятся в городском фольклоре как тексты, как мини-анекдоты, при этом – „серийным способом”. Это ничуть не портит их образности, неповторимости каждого (или почти каждого) оборота, метафоричности. Венгерская фразеология вообще выделяет тип сравнительных фразеологизмов (*szóláshasonlatok*, FORGÁCS 2007: 74), но фразеография не уделяет ему отдельного внимания (BÁRDOSI 2003). Типичные формы устойчивых сравнений (далее УС) в венгерском таковы: *be van rúgva, mint az ágyú* (букв. пьян как пушка), *mint tehénen a gatyá* (букв. как на корове штаны, т.е. ~ как корове седло), или даже в форме рифмованной присказки *Itt vagyok, vagyogok, mint a fekete szurok!* (букв. Вот я здесь, и я сияю как черный деготь!).

Серия сравнительных оборотов (сегодня их более двухсот) со специфической конструкцией *kevés (vagy), mint X* (букв. ,(ты) мал, как... / чего-л. мало как...) представляет собой фраземы-пропозиции (законченные синтаксические конструкции в форме сложноподчиненного предложения), и появилась она сравнительно недавно – в начале 1990-х годов. Составители современных венгерских фразеологических словарей в начале 2000-х еще сомневались в необходимости включать их в словарный состав. В словаре Вилмоша Бардоши (BÁRDOSI 2003) приведено „всего” 29 УС этого типа, другой словарь (FORGÁCS 2003) их вообще не фиксирует.

1.1. Мыслительная СХЕМА сравнительной конструкции *kevés (vagy), mint X* (букв.: ,мало / (ты) мал // (тебя) так мало, как X-а в Y-не' ~ ты так ничтожен, как...) такова:

СУБЪЕКТ сравнения = АДРЕСАТ / ЧЕЛОВЕК, к которому обращена реплика: ТЫ; ПРИЗНАК сравнения: малое / ничтожное количество чего-либо (X) в чём-то или в ком-то (Y); ОБЪЕКТ сравнения: малое / ничтожное количество, а скорее полное отсутствие чего-либо (X) в объекте сравнения (Y), как правило по причине абсурдной невозможности наличия / присутствия. В данных УС обычны анекдотический признак (парадокс, абсурдность) и игра слов. Приведем несколько примеров в оригинале: *Kevés (vagy), mint a csigahányás; Kevés (vagy), mint a döglött hintaló az epsomi derbin; Kevés (vagy), mint a hajnali gerleféng; Kevés (vagy), mint a Hattyúk tavában az iszap; Kevés (vagy), mint a legális kokainföld; Kevés (vagy), mint a lepkeféng; Kevés (vagy), mint a lókolbászban a patkódobogás; Kevés (vagy), mint a parlamentben az okos; Kevés (vagy), mint a pókmáj; Kevés (vagy), mint a sivatagban a porszívó.* Опустив буквальный перевод этих и прочих УС, приведем сразу анализ только основных групп и типов ОБЪЕКТА сравнения. Это:

1) названия торговых марок известных товаров (*вафля Балатон – штормовые волны*, т.е. целое УС звучит примерно так: *Тебя так мало, как штормовых волн в вафле Балатон*);

2) названия продуктов питания (*как стука копыт в лошадиной колбасе*)

3) политика / политики и имена конкретных политических и/или общественных деятелей (*как умных в парламенте*);

4) эротика / секс и несовместимые с ними объекты или представления (*как монашек в порнофильме*);

5) люди и/или конкретные личности, с которыми несовместимы понятия „доброй воли“ (*как доброй воли в теще, старшине, Гитлере и т.п.*);

6) звёзды ТВ – и их несовместимость с интеллектом (*как цитат у Гёте у ХУ*);

7) артефакты / технические изделия, непригодные в какой-либо ситуации (*как пылесос в пустыне*);

8) продукты физиологической жизнедеятельности людей, животных, насекомых (*как белкиной мочи для тушения лесного пожара*);

9) продукты игры слов (навоз = лошадиный лимон > как витамина С в лошадином лимоне).

1.2. УС в русском языке и городской фольклор (*темно как у негра в жопе VS. аки / как тать в нощи*)

В словаре „Василия Буя” А. Н. Баранов и Д. О. Добровольский приводят пример обыгрывания известного УС в фольклоре, называя это „неуспешной эвфемистической заменой” :

Поручик Ржевский просит денщика посоветовать, какую бы загадку загадать на балу. Денщик говорит: - Вы их спросите: „ *Темно, как у негра где?*” Все будут знать ответ, но постесняются сказать. Вот поручик на балу и говорит: Господа, какую я загадку знаю! Отгадайте: *темно, как в жопе у кого?* (городской фольклор).

При этом пример из А. и Б. Стругацких классифицирован как „нестандартная эвфемистическая замена”: *темно как у негра в ухе* (БУЙ 1995: 139).

Многие традиционные, „классические” УС русского языка (*аки/как тать в нощи; беречь/хранить как зеницу ока; покраснеть как маков цвет; вольный как птица; сражаться как лев; как Мамай прошел; носиться как дурак с писаной торбой / курица с яйцом; играть, как кот с мышкой и т.д.*), очевидно, не представляют собой интереса как основы для переделок и обыгрывания в городском фольклоре, т.к. сфера их употребления ограничена скорее рамками литературного языка. Другие же УС широко используются в разговорной среде: *как умная Маша; молчать как партизан; жрать как не в себя; дрожать как цуцик; как грязи; как кильки в бочке; как пыльным мешком прибитый; как с катушек сорваться; лыбиться как майская роза*. Характерные примеры фиксирует и словарь В. М. Мокиенко *Новая русская фразеология* (ОПОЛЕ 2003 – здесь цифры рядом с примером указывают на страницу издания): *нужен как безногому сапог 7; стучать как Стаханов 109; молчать как рыба об лёд 99; вкалывать как папа Карло / как сто китайцев 71/43; как бесплатное приложение 85; бояться как СПИДА 107; напиться как сука 115; палить в белый свет как в копеечку 101;*

вумный как *вутка* 17; глухо как *в танке* 118; пролететь как *фанера над Парижем* 130. Но и этот словарь, естественно, не мог зафиксировать всех „новинок” типа УС, например, известное сегодня: как *матросов в Кронштадте*.

1.3. Отмеченная выше серийность продуктов нового городского фольклора хорошо прослеживается на развитии таких схем или моделей, как устойчивые сравнения с семантикой ‘совсем не нужен’, описанные в работе И. В. Кузнецовой (2016). Синонимический ряд формируется с учётом известных, традиционных структурно-семантических моделей типа (нужен, нужно) как *пятое колесо в карете / в телеге*; нужен кому как *пятая нога* и т.д. Продуктивные процессы образования УС в русском языке аналогичны тем, которые мы проследили и на венгерском материале. Например, в таких УС как: *нужен (нужно) как папе римскому значок ГТО*; *нужен (нужно что) кому как водолазу парашют*; *нужно как пионерке триппер* присутствует элемент абсурдной невозможности наличия / присутствия чего-либо у кого-либо. Как и в венгерском, возникают открытые ряды УС, построенные по одной тематической схеме. Если у венгерских УС указанно-го нами типа популярен ряд названий еды (срав.: *Kevés (vagy), mint téliszalámiban a hóesés* – как снегопад в „зимнем” салями; *Kevés (vagy), mint Pilóta kekszben a kárpallat* – как катapult в печенье Пилот; *Kevés (vagy), mint Turista székben a hátizsák* – как рюкзак в сыре Турист; *Kevés (vagy), mint Mese székben a boszorkány* – как ведьма в сыре Сказка; *Kevés (vagy), mint Camping székben a sátor* – как палатка в сыре Кэмпинг и т.п.), то в русских УС с семантикой ‘совсем не нужен’ „популярна” тема „одежда для животного”: *нужен (нужно, необходим) кому кто, что как рыбе зонтик / как бульдогу лифчик / как королеве бюстгальтер / как слону купальник / как собаке подштанники / как волку жилет / как медведю жилетка с карманами / как ежу футболка / как раку фрак / как зайцу джинсы / как зебре тельняшка / как щучке брючки*.

1.4 Чешские устойчивые сравнения из городского фольклора не обнаруживают таких развитых серий, ка-

кие мы наблюдали в венгерском типе *Kevés (vagy), mint X* или в русских УС. Однако, и здесь есть тенденция к возникновению УС схожих тематических схем. Таковы, например, этнические стереотипы в чешской фразеологии:

S vámi je řeč, jako s Maďarem (букв.: С вами говорить, что с венгром = с вами не договориться); *kleje jako Maďar* (букв.: ругаться как венгр = грубо говорить); *Seš drsná jak čečenskéj hajzlpapír* (букв.: ты грубая как чеченская туалетная бумага); *Čumíš na to jak Rom na lopatu* (букв.: ты пялишься на это как цыган на лопату); *Čumíš na to jak Němci na orloj* (букв.: ты пялишься на это как немцы на пражские куранты); *Jedeš jak vietnamskej šicí stroj* (букв.: ты работаешь как вьетнамская швейная машинка).

2.0. В. М. Мокиенко подчеркивает специфичность УС в общей фразеологической системе: «<...>специфика таких категориальных свойств УС, как раздельнооформленность, устойчивость и экспрессивность просвечивается сквозь ярко выраженную и эксплицитно маркированную союзом **как образность**. И хотя образность не является, по-нашему определению ФЕ, категориальным свойством УС, она играет едва ли не доминирующую роль для этой категории фразеологии» (МОКИЕНКО 2016: 41). При сопоставлении с другими языками эта специфичность становится особенно наглядной, помогая тем самым лучше понять происходящие в языке процессы.

ЛИТЕРАТУРА

- БАРАНОВ А. Н. – ДОБРОВОЛЬСКИЙ Д. О., 2014: *Основы фразеологии (краткий курс)*. Москва: „Флинта” – 312 с.
- БУЙ В., 1995: *Заветная русская идиоматика*. М.: Помовский и партнеры – 309 с.

- КОВШОВА М. Л., 2016: Фразеологические сравнительные конструкции с невыраженным признаком сравнения: возможности и ограничения на употребление. // Устойчивые сравнения в системе фразеологии, Санкт-Петербург – Грайфсвальд, 50–58.
- КУЗНЕЦОВА И. В., 2016: Русские устойчивые сравнения с семантикой 'совсем не нужен' и 'очень нужен'. // Устойчивые сравнения в системе фразеологии, Санкт-Петербург – Грайфсвальд, 90–100.
- МОКИЕНКО В. М., 2003: *Новая русская фразеология*. Ополе.
- – 2016: Устойчивые сравнения в системе фразеологии. // Устойчивые сравнения в системе фразеологии, Санкт-Петербург – Грайфсвальд, 37–49.
- BÁRDOSI Vilmos, 2003: *Magyar szólástár*. Budapest: TINTA.
- FORGÁCS Tamás, 2003: *Magyar szólások és közmondások szótára*. Budapest: TINTA.
- – 2007: *Bevezetés a frazeológiába*. Budapest: TINTA.
- Slovník české frazeologie a idiomatiky, 1–4. (Red. Fr. Čermák, J. Hronek, J. Machač). Praha: LEDA 2009, SČFI /I, Přirovnání, 1983, 2009

НЕКЛЮДОВ С. Ю.: Фольклорные традиции современного города. [электронный ресурс]. Режим доступа:
<http://culture29.primepix.ru/upload/medialibrary/f67/f67211a724844c58553b17ad1374f56a.pdf>

Tradícia starozákonných žalmov a evanjelickej kultúry v slovenskej poézii

GYIVICSÁN ANNA

Mottó

*Szerb Antal a következőket írja a zsoltárokról:
„Modern nyelvre való fordításuk évszázadokon át foglalkoztatta
az európai költőket; irodalmi hatásuk sosem szűnt meg.”
(SZERB 1962: 125)*

Moto

*Antal Szerb piše sljedeće o psalmima Staroga zavjeta:
europske pjesnike je zanimalo njihovo prevođenje
na moderne jezike kroz stoljeća,
a njihov je književni utjecaj očiti i dan-danas (SZERB 1962: 125)*

Vo vývoji slovenskej kultúry a literatúry významnú rolu malo humanistické hnutie a reformácia. Ciele Martina Luthe-
ra, a európske snahy a preklady Biblie zohrali závažnú úlohu
v rozvoji národných jazykov. V rámci týchto snáh samostat-
nú rolu získali starozákonné žalmy, ich preklady alebo para-
frázy.

Medzi známe preklady a jednak parafrázy patrili žalmy
anglicko-škótskeho básnika Georgia Buchananusa (1506–
1582) a žalmy poľského básnika Kochanowského; jeho pre-
klady a parafrázy sú východiskom zrodu poľského literárne-
ho jazyka.

V slovenskej literatúre významnými predstaviteľmi „po-
ézie žalmov“ boli Ján Silván (1493–1573) a Eliáš Láni (1570–
1618) a jeho rovesník Daniel Pribiš (1580–1645).

Eliáš Láni bol poprednou postavou slovenskej evanjelickej cirkvi, dvorným, domácim duchovným palatína Uhorska, Juraja Thurza na Oravskom hrade a v Bytči, žiakom a neskoršie profesorom evanjelického gymnázia v Strážkach (Spišská župa), ktoré založil významný mecén evanjelickej kultúry Gregor (Gregorius) Horvát-Stančić [Horváth-Stanschitz].

Eliáš Láni písal v prvom rade subjektívne žalmy v manieristickom štýle. Obsahom jeho žalmov je neblahá turecká nadvláda v Uhorsku, prenasledovanie protestantov. Láni píše v češtine, jazykom Kralickej Biblie, ktorý sa stal liturgickým a literárnym jazykom slovenských evanjelikov. Časť žalmov Lániho sa zachránila na stranách tzv. Tranoscia, evanjelického spevníka, ktorý zostavil a vydal (1636) Juraj (Jiří) Tranovský, český exulant zo Sliezska a ktorý sa usadil v Liptovskom Mikuláši.

Tranovského spevník Cithara Sanctorum je dodnes používaný v evanjelických zboroch, v liturgii tak na Slovensku ako aj na slovenských jazykových ostrovoch v Maďarsku.

V štúdiu tento jav ilustrujem správaním sa slovenskej evanjelickej society v Níred'háze [Nyíregyháza]; a aj v súčasnosti je modelom svetských žalmov v slovenskej poézii. Jej predstavitelia sú zároveň i členmi luteránskej society, rodiny, v rámci ktorej sa vytvorí hlboký citový vzťah k evanjelickej kultúre, najmä v kruhu slovenských básnikov tvorcov moderných žalmov 19. a 20. storočia.

Vplyv piesní Tranoscia, ale aj priama náväznosť na starozákonné žalmy sa odzrkadľuje medziinými v tvorbe Andreja Sládkoviča, Pavla Országha Hviezdoslava, Ivana Krasku, Emila Boleslava Lukáča a Milana Rúfusa. Lukáč a Rúfus sú inak permanentne uverejňovaní svojimi žalmami, hymnami, modlitbami v evanjelických novinách, hlásnikoch na Slovensku.

Nemôže sa pokladať len za náhodný paralelný jav, že v obidvoch zemepisných regiónoch dve základné knihy evanjelického vierovyznania majú to isté funkčné poslanie, poslanie spoločenské a hlboko citové, transcendentálne.

V knihe o dejinách župy Sabolčsko-Satmárskej, ktorá vyšla na prelome 19–20. storočia, o níred'házskych Slovákoch

sa nasledovne píše: „V nedeľu prichádzajú ešte i zo vzdialených samôt do svojich izieb, udržiavaných v meste a odiaľto potom prídu do kostola slušne oblečení, pod pazuchou majú knihu, riadiacu celý ich náboženský a morálny život a obsahujúcu pekné piesne a modlitby na každú príležitosť, takzvaný Transcius alebo knihu, obsahujúcu iné modlitby.” (BOROVŠKY: 114)

Podobne sa zmieňuje o evanjelickej kultúre Níred'házčanov aj známy maďarský spisovateľ Krúdy, Gyula a taktiež Nagy, Lajos vo svojom diele Kiskunhalom, ktoré sa odohráva v jeho rodisku, v Apostagu pri Dunaji, ktoré obývali evanjelickí Slováci. Jedna kapitola románu v ktorej vystupuje starinka-Slovenka sa začína nasledovne: „...sedí pred domom na veľkej vyrezávanej stoličke, v lone jej leží rukami podpretá veľká slovenská modlitebná kniha”.

V Hviezdoslavovej básni Priadka, ktorá je venovaná pamiatke básnikovej matke, autor takto píše: „Z jej úst len tot, že Hospodin ráči sám pastier môj byť... znela pieseň známa.”, ktorá jej dala silu vymaniť sa z pochmúrnych myšlienok, „z tmavej vôle”. V známej básni Ivana Kraska Vesper dominicae, v ktorej podobne ako v Hviezdoslavovej básni Priadka, autor spomína svoju matku, ktorá neustále čaká svojho vzdialeného, strateného syna na ktorého asociuje, spomína si nasledovne:

„Transcius má pootvorený –
– mosadzné sponky,
hladené hmatom
pradedov ešte,
matno sa lislú,
v prípozdnom svetle – –
Posledný na list
Díva sa, díva,
– tam naznačené,
je ťažkou rukou:
„Pán Bůh požehnal
nám syna, kterýž...”
.....
Však stará kniha,
čo rozplakala,
matičku moju

utíši zase:
už spieva mäkkým,
tenuškým hlasom:
„Den nedělní se
skonává, chváľme...”

Citovaný fragment básne je nositeľom podobného hodnotového systému v evanjelickej rodine na slovenskom území ako od neho v hodne vzdialených dolnozemských osadách, v tamjších rodinách.

V citovaných veršoch Hviezdoslava a Krasku sa ukáže ich priama náväznosť na Tranoscius. V nasledujúcej analýze sa pokúsím načrtnúť náväznosť ich poézie na starozákonné žalmy, Knihu žalmov.

Starozákonné žalmy patrili – ba i v súčasnosti patria – medzi najobľúbenejšie poetické žánre, z napodobňovania ktorých sa v európskej, ba svetovej literatúre zrodilo množstvo významných literárnych parafráz.

Ak vplyv starozákonných žalmov na svetské žalmy hodnotíme z aspektu poeticko-tematického, tak sa nám vyskytnú dve skupiny. V jednej básnik napodobňuje, parafrazuje tematický okruh a ovzdušie jediného žalmu. K tejto kategórii patrí napr. žalm *De profundis* s incipitom „Z hĺbokosti volám k tebe...”; k tomuto typu môžeme zaradiť aj tie literárne varianty, v ktorých sám autor už na začiatku svojej básne číslom starozákonného žalmu upozorňuje na tematický okruh, ktorý mu slúžil k vyjadreniu vlastných citov. Napr. Významná osobnosť maďarskej renesančnej poézie, Balassi Bálint všetky básne cyklu svojej duchovnej poézie očísľuje podľa biblických žalmov. Ján Silván, alebo z novšieho literárneho obdobia Andrej Sládkovič, podobne publikujú preklady žalmov (v prípade Silvána) alebo vlastné žalmy.

U Sládkoviča rímske číslo je zároveň aj titulom básne. (Sládkovič: Žalm XLIV; Žalm XXI.)

Druhým typom parafráz žalmov sú rôzne varianty, v ktorých autor kontaminuje, spája dva-tri alebo aj viacero typov biblických žalmov. Starozákonné žalmy okrem zaradenia do rôznych typov sú triedené na dve hlavné skupiny: na žalmy individuálne (subjektívne) a žalmy kolektívne. V slovenskej

literatúre typ individuálneho žalmu reprezentuje tvorba Jána Silvána¹, ktorého ospievanie osobných útrap, žiaľu v mnohom nám pripomína subjektívny svet básní už spomínaného Balassi Bálinta.

Žalmy s kolektívnym rázom písal v prvom rade Štefan Láni². Spieva o utrpení evanjelických zborov, ktoré bolo zapríčinené konfesionálnym prenasledovaním a tureckými vojnami.

Láni sa vyjadruje v mene „my,“ v mene „nás,“ v mene prenasledovaných evanjelikov.

(Bože, otče náš nebeský,
Jenž vidíš naše nátisky,
Buď milostiv nám hrišníkum,
Všudy zkoušeným bídňíkum.

Ráčiž ty nás zachovati
Od neprátelův brániti...)

Obidvaja autori, aj Silván a aj Láni boli zaradení k piesňam Cithara Sanctorum, hoci podľa výskumov nie celkom primerane ich rozsiahlej, bohatej žalmovej tvorby.

Predpokladáme, že v kruhoch slovenskej evanjelickej inteligencie, menovite v kruhoch spisovateľov, básnikov sa skladby, žalmy Silvána, Lániho, Luthera, Komenského³ a iných stáli známymi a inšpirujúcimi práve sprostredkovaním Transcia.

Bolo to charakteristické aj pre P. O. Hviezdoslava a I. Krasku že vo svojom evanjelickom rodinnom prostredí boli v stálom kontakte s Transciom a Bibliou. Boli pre nich kon-

---

1 O tvorbe Jána SILVÁNA a o jeho Písne nové na sedm žalmů kajících i jiné žalmy (Praha, 1571) pozri Šmatlák (1997: 203–209).

2 ŠMATLÁK (1997: 209–211) Lániho tvorbu analyzuje v prvomrade ako individuálnu, subjektívnu tvorbu. O Lániho a Silvánovi aj (SZIKLAY 1962).

3 Pre zaujímavosť pripomeniem, že literárne parafrázy žalmov v slovenskej literatúre sú v prvom rade parafrázami smutnejších, pesimistickejších cirkevných žalmov a nie žalmov s optimistickejšim ovzduším ako boli napr. žalmy Komenského. Najnovšie pozri preklad Komenského žalmu v Evanjelickom spevníku. Liptovský Mikuláš (Vydavateľstvo Transcius) 1995. pp. 308–309. č. piesne 342. ako nám o tom svedčí aj 2–3 strofa žalmu.

fesionálnym (transcendentálnym) a kultúrnym zážitkom, ktorý potom vstúpil do ríše ich umenia, do sveta poézie.

V tejto štúdii sa v prvom rade zameriavam – fragmentovo – na priamu súvislosť ich poézie s bibliou, menovite so starozákonnými žalmami, ktoré nepriamo signalizujú aj náväznosť na spevný repertoár Transoscia.

V polovici rokov 1890-tych vydáva Hviezdoslav zbierku pod titulom Žalmy a hymny. Z parafráz žalmových budem analyzovať Žalm žaloby a De profundis.

Krasku v tejto analýze reprezentujú básne Solitudo, Jehovah a jeho nedokončený koncept rozsiahlej básne Eli, eli lama sabachtani.

Žánrove Hviezdoslavove básne Žalm žaloby a De profundis predstavujú typ žalmu „ponosy spievajúceho k Bohu“, hoci obidve majú aj pasáže z iných typov žalmov. Ale keď porovnáme tieto dva žalmy s horespomenutými básňami I. Krasku, u Hviezdoslava sa v menšej miere uplatňuje žánrový eklekticismus ako v prípade Krasku.

Žalm žaloby je tvorba silno individuálneho charakteru, v ktorej niektoré pasáže nám pripomínajú pohrebné piesne, oplakávanie, žalmy o smrti.

V Žalme žaloby Hviezdoslav vyjadruje hlboký, nesmierny svoj smútok z nečakanej, narýchlej a tragickej smrti svojich rodičov, brata a sestry. (Žalm bol napísaný v r. 1889.) Z jedných markantných motívov básne je opustenosť, samota básnika („...prichádzam sám, sám – ach, svätyňu tvoju pošmúrnyn a padlý...” „Tíš okolo mňa, hrobová tma – ...len večná cesta kríža uniká v temnú diaľ”) Citované myšlienky sú odkazom steskov, odkazom strachu zo samoty, z ticha. Žalm žaloby – vychádzajúc z týchto myšlienok – v istom zmysle ambivalentne naväzuje na ostatné Hviezdoslavove básne, cyklov básni, v ktorých práve opačne ako v Žalme žaloby mnohokrát túži po samote, po tichu. Napr. V cykle Letorosty takto vykrikuje: „Ó, prajte mi ticha, žičte pokoja!”

Pokým Žalm žaloby je subjektívnou ozvenou básnického bóľu, zatiaľ De profundis z individuálnej roviny prvej časti prejde v rovinu kolektívnu. Parafrázy žalmu De profundis

vo svetovej literatúre sú v prvom rade výrazovou formou subjektívnych citov, Hviezdoslavova *De profundis* s kolektívnou motiváciou patrí skôr k výnimkám, hoci popri kolektivitě s ňou v rovnováhe sa dostane k slovu aj individuálnosť. „Mňa pokoril si, bože – k samej prašnej, chladnej zemi si povalil ma v hneve... vo priepasť ma zrazil ” obráti sa básnik k Bohu týmito slovami hneď na začiatku „individuálnej časti“, ktorá sa potom prelína časťami o pokorení vlastného národa Bohom: „A národ, z ktorého som posiel – i ten, i ten Pane! Si ponížil...“; až nakoniec básnik pre seba a pre svoj národ prosí Boha o odpustenie a orodovanie. Vo výstavbe, v postupe a v myšlienkach Hviezdoslav zostáva verný k 130. žalmu. Prvá časť biblického žalmu je tiež individuálna pieseň. (Z hĺbokosti volám k tobě, Hospodine!), druhá časť je prosba k Bohu za ľud (kolektív) Izraela. Hviezdoslav využije aj niektoré obsahové motívy vo forme používania paralelizmov, porovnávaním osudu ľudu Izraela a osudu vlastného slovenského národa (...Čo bolo ľudu Izraela na púšti strate-nému, čo? Mal vodcu...ba sám... bols', vše stlíp –...Môj rod, bez pastiera blúdi stádom.) Rozdiel je i v tom, že 130. žalm sa ukončí v nádeji, že Boh „zajiste vykoupí Izraele ze všech neprávosti jeho.“⁴ U Hviezdoslava cesta národa vedie na Golgotu, k ukrižovanému Kristovi, utrpenému Kristovi – cieľom poníženého ľudu môže byť len smrť a nie vykúpenie. K tomuto podobným obrazom sa stretneme aj v Hviezdoslavovom Slovenskom Prometejovi, kde ukrižovaný Kristus sa asociuje výlučne so smrťou a nie vzkriesením Kristovým.

Žalm *De profundis* – ako som to už pripomenula – bol najčastejšie napodobňovaným starozákonným žalmom, tak v cirkevnej, spevnej kultúre, ako aj v svetskej básnickej tvor-be⁵. V evanjelických spevníkoch sa stal obľúbeným vďaka

4 Texty starozákonných žalmov citujem z vydania Bible Svätá, 1808. (Bohu-žial miesto vydania a tlačiareň nie je uvedená.) Biblia sa nachádza v knižnici na Katedre slavistiky Univ. Eötvösa Loranda. Budapešť. č. 1866.

5 Medzi známe žalmy tohto druhu patrí napr. Baudelaire-ov *De profundis clamavi*, alebo *De profundis* (Poklona k jednému nenarodenému dieťaťu) Alfreda Tennysona.

žalmu Martina Luthera „An tiefer Not schrei ich zu dir“, ktorý s inými Lutherovými piesňami bol preložený a uverejnený aj v Cithare Sanctorum⁶.

Žalm De profundis inšpiroval aj zrod básne Ivana Krasku Solitudo (Samota). Krasko voči Hviezdoslavovi opiera sa len o individuálnu pasáž žalmu „Ó, bože, úbohých a ponížených, modlitbu moju milosrdne príjmi!“. Prehovorí tu výlučne hriešny človek, plný výčitky svedomia, „Holúbka nezložila na tvoj oltár, olejom nemazala rany uhnetených, nikdy nezvonila slávne Resurrexit!“ – o sebe tu básnik hovorí ako o ľudskej „nepatrnosti“, a ako aj v pôvodnom žalme i v Solitudo dominuje symbolickosť a špirituálnosť.

Krasko ako predstaviteľ symbolizmu vo svojich žalmoch a aj v baladách čerpá z archetypu žánra, z „praducha“ stredovekých balád a starozákonných žalmov. Obidva „pražánre“ ako aj Kraskova symbolická poézia sú naplnené symbolmi a záhadami.

Na žalmovú „prasympoliku“ naväzuje aj báseň Jehovah. Je to parafráza na 109. a 137. žalm, ktoré sú zaradené medzi tzv. žalmy kliatby. V nich ľud Izraelu vysloví kliatbu nad vlastnými (nad spievajúcim žalmov), ak by sa vzdialili od vlastného ľudu, od vlastnej vlasti. Myšlienka kliatby sa nachádza v žalme o Babylonskom zajatí, v túžbe za slobodou. V žalme sa uvalí kliatba aj na nepriateľa, ktorý ničil kostol v Jeruzáleme⁷.

Krasko v básni Jehovah preklínaním vlastného národa, uvalením kliatby na vlastné plemä („...ja pravicu Ti trestajúcu vzývam, na vlastné plemä Tvoju volám pomstu!!!“), chce nepriamo upozorniť slovenský ľud, vyzývať ho k boju za zlepšenie vlastného života, k boju za vymanenie sa z utláčania a pokorenia.

---

6 Z Lutherových žalmov v preklade, v Transcui, vydanom v 1818 v Pešti u Trattnera sú nasledovné: Der Tag der Freuden ist erschienen (pp. 621); Herr Got, dich loben wir (pp. 291); Der Tag ist so Freuden reich (pp. 93) Vom Himmel kam der Engel Schaar (pp. 103)

7 S týmto žalmom predpokladáme súvislosť s baladou o potrestaní Jeruzálema Kristom. Baladu s týmto motívom, nápev a text si zaznačila Eva Krekovičová v Malom Kereši (Kiskörös) v r. 1995.

Dobová kritika mala odmietavý postoj k tejto básni. Niektoré výrazy pokladali priam za drsné, nepoetické, nevyhovujúce estetikej náročnosti atď. Kraskom skoncipované verše pomsty pokladali sa priam za šokujúce („...Nech trvalým mu stonom penia ústa;... nech vodstvo riek mu zhorkne na blen žravý...a kľatbou nech sú zaťažené deti;...vytrhni lásku zo srdc jeho žien...“)⁸

Domnievame sa, že ostré kritické slová, odmietnutie k Jehovahu podobnej básnickej výrazovej formy sa vysvetľuje tým, že hádam sa zabudlo na pôvodnú, tiež symbolickú formu a symbolický odkaz biblického žalmu č. 137: „Prílníž jazyk mŕj k dásnym, nebudu-li se rozpomínati na tebe –; jestliže v samém Jeruzalémě nebudu núti svého největšího potěšení“⁹

K tejto odmietajúcej kritike isteže sa pričiniť aj to, že skladba Jehovah vystúpila zo sveta tichého, vznešeného ovzdušia, zo sveta krásy slov, na čo vlastne v prípade Kraskovej poézie si jeho rovesníci navykli. Odvolávalo sa aj na jeho symbolický, vznešený postoj k žalmom, ako aj k prameňu harmónie ako to Krasko vo svojej básni Hostia vypovie:

„A dávno zabudnutý chorál začali pieť
zo žaltárov spolu
hlbokým, prísnyms basom – tvrdá
kási nôt...“

Kým v básni Jehovah sa uplatňuje priamy vplyv starozákonného žalmu, zatiaľ v nedokončenom Fragmente o vojakovi umierajúcom na fronte pri Ježišovom kríži sa odzrkadľuje nepriamy vplyv 22. žalmu, v ktorom prekladmi žalmov zo 16. storočia a ich cirkevnými parafrázami utrpený človek premení svoju prosbu k Bohu, čakanie Mešiáša na utrpenie Ježiša, na jeho Káľváriu a Golgotu, kde posledné slová umierajúceho na kríži z Nového zákona: „Eli, eli, lama sabachtani“ (Bože,

8 Ostrú kritiku o Kraskovej básni napísal medziinými aj S. H. Vajanský, inak horlivý čitateľ a podporovateľ Kraskov. O tom pozri Súborné dielo I. Krasku. Bratislava, 1966. pp. 340.

9 porovnaj s poznámkou č. 6.

Otče, prečo si ma opustil.) boli umiestnené v žalme Starého zákona a stali sa aj podtitulom Kraskovej básne.¹⁰

Krasko svoju báseň Eli, eli lama sabachtani začal písať v r. 1915. v nemocnici, kde bol na liečení ako ranený vojak. V básni chcel upozorniť na krutosť vojny osudom raneného vojaka, víziami umierajúceho. K nedokončenej básni Krasko pripravil aj viacero náčrtov, z ktorých sa vyrysuje štruktúra básne, ktorá sa približne zhoduje s trojitou štruktúrou biblického žalmu.

a., utrpenie Mešiáša (Krista) (časť s incipitom Bože môj, Otče môj, prečo si ma opustil)

b., prosba k Bohu (ku Kristovi) s motívom Nebuď vzdialený odomňa, Bože môj milý

c., Prehĺbenie viery v Boha napriek nesmiernemu utrpeniu.

Táto tretia myšlienková rovina sa u Krasku uplatňuje aj napriek tomu, že jeho umierajúci hrdina sa radšej stotožňuje s umierajúcim a mŕtvym Kristom podobne ako Hviezdoslavov hrdina v žalme De profundis a skladbe Slovenský Prometej.

Cieľom analýzy Hviezdoslavových a Kraskových parafráz žalmov bolo ukázať ich návaznosť a kontinuitu s evanjelickou kultúrou a pritom aj ich návaznosť na európsku kultúru ako celku so svojimi hlavnými tromi rovinami ľudovej, cirkevnej a elitnej kultúry.¹¹

BIBLIOGRAFIA

BOROVŠZKY Samu: *Szabolcs vármegye*. Budapest: Apolló Irodalmi Társaság. é. n.

KRÚDY Gyula: *Magyar tájak*. Budapest: Magyar Helikon.

10 O Kraskovom Fragmente pozri I. Krasko Súborné dielo I. Poznámky o vysvetlivky M. Gáfrika. pp. 452–469.

11 Z najnovšej slovenskej literatúry, ktoré v európskom kontexte hodnotia a analyzujú Cithara Sanctorum (Tranoscus): VRÁBLOVÁ (2003). Autorka sa opiera aj na dielo L. HAANA: Cithara Sanctorum, její historia, její původce a tohto spolupracovníci, Pešť. 1873.

- ŠMATLÁK Stanislav, 1997: *Dejiny slovenskej literatúry I. (9–18. stor.)* Bratislava: LIT.
- SZERB Antal, 1962: *A világirodalom története*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- SZIKLAY László, 1962: *A szlovák irodalom története*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- VRÁBLOVÁ Timotea, 2003: Estetický kód cirkevných piesní (Tranovského Cithara Sanctorum 1636). *Slovenská literatúra* 50/20–34, 110–122.

Az operaszövegek fordítása

HEÉ VERONIKA

A hagyományos operajátszás és a fordítás problémái

Az opera egyedülálló összművészeti műfaj, melyet több mint négy évszázados története során már sokszor eltemettek, de eddig még mindig képes volt a megújulásra. Talán azért, mert legjobb műveiben minden együtt van, ami a művészetben vonzó lehet: az emberi élet problémáinak intenzív, az érzelmeket erősen megmozgató megjelenítése – a zene, a költészet és ének, a színjátszás és a képzőművészet elemeinek felhasználásával.

A műfaj komplexitása miatt a szó, a szöveg csak az egyik, de a zene mellett a legfontosabb tényezője az operának. Az előadások, az énekesek, a rendezés, a kosztümök és díszletek változnak az idők folyamán, de a zene és a szöveg (a librettó) megmarad.

Kétségtelen, hogy az operában a zenei anyag az elsődleges, a librettó szerzőjének nevét ugyan mindig feltüntetik, de inkább csak a szakemberek jegyzik meg. Általános vélekedés, hogy az operalibrettók ritkán ütnek meg a jó irodalom mércéjét, s némelyikük csak arra szolgál, hogy az énekeseknek valamiféle szöveget adjon a szájukba.

Valójában itt is igen nagy a szóródás, mert vannak egészen kiváló librettók is (ezek nem ritkán irodalmi művek adaptációi, mint pl. Verdi/Boito *Otello*-ja és *Falstaff*-ja vagy Massenet/Blau-Milliet-Hartmann *Werthere* stb.), de általában elmondható, hogy a kiváló operáknak legtöbbször a librettójuk is elfogadható, még ha nem is éri el a zenei minőség szintjét. Verdi legjobb operáinak szövege a zeneszerző komoly kíváncsiságai szerint alakult ki, Wagner pedig saját maga írta a librettóit, melyek jól szolgálják a zeneszerző szándékait, és a verses szö-

vegek (A Ringen kívül gyakorlatilag az összes Wagner opera) általában jó, néha egészen kiváló verselésűek. A szövegek minősége változó, és a lírai szépségű részek mellett vannak laposak, bőbeszédűek, sőt olyanok is, amelyek értelme nem teljesen világos még az anyanyelvűek számára sem. A cselekményszöveg kuszaságának leginkább Verdi/Cammarano *A trubadúrját* szokták emlegetni, amely szintén irodalmi forrásból, egy kortárs spanyol drámaíró Antonio García Gutiérrez színdarabja nyomán készült. A történet nem kuszább, mint más romantikus történetek, viszont élő adásban, első hallásra tényleg nem biztos, hogy jól követhető, mivel a hosszú előtörténet a darab különböző helyein elmesélve meglehetősen bonyolultan hangzik. Az olasz szövegeket még terheli a sok, a hétköznapi nyelvben nem használt választékos, irodalmias kifejezés és archaizmus is.

Mindezen hátrányokat persze bőven ellensúlyozza a zene varázsa.

Az operalibrettók rossz híre azonban bizonyos fókig a fordítók számlájára is írható, akik az eredetileg talán nem is annyira gyenge librettót a fordításkor gyakran „lebutítják”. Ennek oka nem a fordítók hiányos tudása vagy felelőtlensége, hanem magának az ilyen fordításnak, mint vállalkozásnak a szinte leküzdhetetlen akadályai.

A laikus köztudatban a fordítás, mint az eredeti mű hiteles mása él. Csak a szakemberek számára világos, hogy amit fordításban kapunk az az eredeti műnek egy más nyelvi közegbe átültetett változata, és így az eredeti művet csak megközelítőleg tudja visszaadni. Minden nyelvnek másak a kifejezési lehetőségei, az egyes nyelvek fogalomkészlete nem teljesen fedi egymást, továbbá minden kultúrában (még a mai, globalizálódó világban is) tömegével vannak olyan reáliák, melyek az idegen számára ismeretlenek, gyakran még a fordító számára is talányosak. De még ugyanazok a fogalmak is egy másik kulturális kontextusban használva egészen más értelmi árnyalatot jelenthetnek. Mindehhez hozzájön még a fordító egyénisége, sajátos szóhasználata, értékszemlélete és hierarchizációja (vagyis hogy a fordítandó mű mely eleme-

it véli kötelezőnek és melyeket inkább elhanyagolhatónak), – mindez akarva-akaratlanul befolyásolja a létrejött konkrét fordítás összehatását és minőségét.

Ezen általános nehézségek mellett az egyes műfajok sem egyforma eséllyel „szállnak ringbe”. Legkönnyebb a helyzet a prózafordításnál, ahol formai kötöttség alig fékezi a fordító munkáját, bár itt is van a szövegnek egyfajta sajátos intonációja, lendülete, amelyet ha nem sikerül megragadni, a művészi hatás elenyészhet. Bonyolultabb azonban a helyzet a versfordításnál, azon belül is a kötött formájú verseknél, ahol a ritmikát, a rímek játékát és egyéb – a forrásnyelv sajátosságain alapuló formai leleményeket, valamint a tartalom finomságait egy másik nyelvi közegben néha szinte lehetetlen azonos szintű műalkotássá összehozni. Még ha ez sikerül is, akkor sem biztos, hogy a fordító teljesen hű tudott maradni az eredetihez. Versfordítás közben a „tartalom” és a „forma” között *valamilyen kompromisszumra* mindig szükség van. A fordító állandó válasz helyzetek előtt áll, és mivel a két elem szinte szétválaszthatatlan, a döntés gyakran fogyatékos. Ezeket a kérdéseket már számtalanszor körüljárták, mégis, amíg fordítás létezik, állandóan újra meg újra felvetődnek¹ (ld. még HEÉ 2016: 554–557).

Az operalibrettók fordítása még a versfordításnál is különlegesebb feladat, mivel itt a zenei anyaghoz is illeszkedni kell, és az énekelhetőség követelményének is meg kell felelni. Itt a szótagszám, az intonáció, de a mássalhangzók összetétele és a magánhangzók színezete még nagyobb súllyal esik a latba, tehát a szöveg értelmének még több versenytársa akad, mint a versfordításánál.

A 19. század első felétől, a nemzeti operajátszás beindulásával és a hazai operatársulatok állandósulásával egy kb. 100-150 éves időszakban, a külföldi műveket is Európa-szerte mindenütt anyanyelven játszották. Így egészen a közelmúltig

---

1 A fordítási problémák tömör összefoglalása megtalálható: <https://en.wikipedia.org/wiki/Translation#Poetry>

(kb. a huszadik század hatvanas-hetvenes éveiiig) az operák hazai nyelvre fordításának nagy fontossága volt.²

Az operafordítók szinte kizárólag praktikus igényeket elégítettek ki: művük nem kiadásra készült, hanem legtöbbször egy készülő konkrét előadáshoz szolgáltatták az anyanyelvű szöveget. Így az operák fordítói is elsősorban zenei szakemberek közül kerültek ki. A legnevesebb magyar operafordítók közül Lányi Viktor (1889–1962) zeneszerző, Blum Tamás (1927–1992) karmester, Szabó Miklós (1909–1999) operaénekes, Nádasdy Kálmán (1904–1980) a magyar operajátszásban korszakot formáló operarendező volt. Sokszor azonban az operafordító neve fel sincs tüntetve.³

Ha a magyarra lefordított operaszövegeket nézzük kiábrándítóan soknak tűnik bennük a romantikus költészetnek az alsóbb irodalmi és zenei műfajokba is behatoló sablonja. A harcos megnyilvánulásoknál a „hősi kard”, „büszke had”, „ádáz ellenség”, „gaz vetélytárs”, „vérszomjas barbár” (*Lo-hengrin*, *A trubadúr*, *Otello*) és még sorolhatnánk.

Hasonlóan sablonos sokszor a szerelmi érzés kifejezése:

A GRÓF

Tündöklőbb az ő orcája,

Mint a csillag ott fönn az égen,

Újra él, ha nézek rája,

Újra él a vágyam.

Minden álmom és reményem.

Hozzá száll, csak hozzá e lélek,

Boldogságom tőle várom én!

Őt ha látom, vigaszt érzek

Enyhül a láz szívem rejtekén. (Verdi: *A trubadúr*⁴)

---

2 Röviden ld. https://en.wikipedia.org/wiki/Opera#Language_and_translation_issues

3 Ld. az interneten elérhető legteljesebb, Tarján Gábor Zoltán szövegtárát (<http://www.tarjanz.eu/libretto/>), ahol pl. a legtöbb híres Puccini és Verdi opera fordítójának a neve hiányzik. Nyilvánvalóan azért, mert a forrás, ahonnan a fordításokat vette, azt nem tüntette fel.

4 Ha nincs másképp jelölve, az idézett operaszövegek eredetiben a http://www.operafolio.com/list_of_opera_libretti.asp honlapról, a fordítások pedig a <http://www.tarjanz.eu/libretto/honlapról> indulva megtalálhatók.

Itt-ott azonban érdekes módon a klasszikus magyar költészetből vett szavak, szófordulatok is felvillannak néha:

NÉP (*kar*)

Szörnyű örvények torkába hull,

Mégis újra a gálya az úr!

Árad, száguld, zúdul!⁵ (Verdi: *Otello*)

Az ilyen aktualizálások zavaróan hatnak, csakúgy mint az olyan operettet vagy magyarnótát idéző szófordulatok, mint „hitvány élet”, „tépj le minden virágot”, „táncos lábbal, csókos ajkkal” stb. (Verdi: *Traviata*).

Ha ezeket a szövegeket szembesítjük az eredetivel, kiderül, hogy azok jellege nem egészen ilyen, továbbá sok árnyalat, ami gyakran a szereplők jellemét is érinti, eltűnt vagy éppen ellenkezőleg hozzáadódott a szöveghez.

Helyhiány miatt csupán egy-két példával szeretném ezeket a torzulásokat illusztrálni.

A *Traviata* híres Bordalában (Brindisi) a két főszereplő, Alfréd, a szerelmes fiatal férfi és Violetta, „la traviata”, „a megtévedt nő” kettőse csendül fel. Mindketten egy-egy szakaszt énekelnek, melyeket a kórus, a báli mulatság résztvevői kísérek. A két szakasz tartalma az eredetiben eltérő. Alfréd a szépségről, a bor és a (kezdődő) szerelem mámoráról énekel. Violetta viszont a jó társaságról, a mulékony, könnyű élvezetről szól:

ALFREDO

Libiam nè lieti calici

Che la bellezza infiora,

E la fuggevol ora

S'inebri a voluttà.

Libiam ne' dolci fremiti

Che suscita l'amore,

Poichè quell'occhio al core

(*indicando Violetta*)

Onnipotente va.

ALFRÉD

Igyunk a vidám kehelyből,

melyet a szépség díszít,

és a múltó órát

mámorítsa a gyönyör.

Igyunk gyöngéd remegéssel,

melyet a szerelem ébreszt,

mert ez a szem ellenállhatatlanul

(*Violettára mutat*)

a szívbe hatol.

---

5 Bár fordított a kép, azért vélhetőleg minden magyar olvasóban felmerül: „Habár fölül a gálya, /S alúl a víznek árja, / Azért a víz az úr!” – <http://magyar-irodalom.elte.hu/sulinet/igyjo/setup/portrek/petofi/foltam.htm>

Libiamo, amor fra i calici
Piùcaldi baci avrà.

VIOLETTA

Tra voi saprò dividere
Il tempo mio giocondo;
Tutto è follia nel mondo
Ciò che non è piacer.
Godiam, fugace e rapido
È il gaudio dell'amore;
È un fior che nasce e muore,

Ne' più si può goder.
Godiam c'invita un fervido
Accento lusinghier.

Igyunk, bortól a szerelem
csókjai forróbbak lesznek.

VIOLETTA

Köztetek jól tudom
tölteni vidám óráimat;
minden bolondság a földön,
ami nem gyönyör.
Élvezzünk, gyorsan elszáll
a szerelem öröme;
[ez egy] virág, mely születik és
meghal,
és nem élvezheted tovább.
Élvezzünk, hívogat egy forró,
csábító hangsúly.

(nyersfordítás, Heé)

Az elérhető magyar fordítás alig követi az eredetit, és a két szereplő szövegének tartalma is összerosódik. Mindketten egyformán a mámorról és az elszálló pillanatról énekelnek, de Violetta dalában már a halál képzete is megjelenik, ami az eredetiből hiányzik:

Alfréd: „Kábítsd a szíved mámorral, / Bízd rá sorsodat a mára!”
/ „Elszáll az ifjúság”, / „tépj le minden virágot, / a gyorsan tűnő
nyárban”, / „csókok közt élvezd a mát!”

Violetta: „Rút játék, hitvány bolondság az élet; / egyetlen jó a
kél! / Az ifjúság gyorsan elröpül, / mint rózsáról az illat, / És
hűvös mélyén a sírnak / vár ránk a bús, nagy éj. / Hát élvezzünk,
ebben a hitvány életben/ egyetlen jó a kéj!” (Kiemelés, Heé)

Megjegyzendő még, hogy mivel a magyar 'szerelem' szó rendkívül hosszú, a verses változatokba ritkán fér bele, ezért a fordítók legtöbbször más szavakkal próbálják helyettesíteni, legtöbbször a 'vágy'-gyal, 'mámor'-ral, ami máris más árnyalatot ad a szövegnek. Jellemző, hogy míg az olasz eredetiben Alfréd kétszer is említi a szerelmet, a magyar fordítás egyszer sem.

Egészében „a megtévedt nő” a magyar szövegben sokkal ledélebbnek mutatkozik, mint az eredetiben. Ezt láthatjuk az

első felvonás nagy áriájának második, gyors részében (*Semp-relibera...*) is:

„Szabad élet csak az élet! / Mámor kelyhe csordultig telve, / csókok lángja kell a vérnek” stb. Az eredeti – ezt itt nem idézem – ennél jóval visszafogottabb!

Hasonló példákat sorolhatnánk más operákból is.

Talán a „magyaros ízek”-nél, mely a fenti fordulatok némelyikénél érzékelhető, kevésbé szembeszökő, de hasonlóan torzító hatású, amikor pl. olyan barokkosan tobzódó képeket használ a fordító, amilyenek az eredeti szövegtől idegenek. Pl. Verdi: *Otello*jának nyitójelenetében:

„És hadd járjon mállott testük roncsán táncot / A hullámok tараja...”

míg az eredetiben ez áll:

„Avranno per requie la sferza dei flutti, / la ridda dei turbini, / l’abisso del mar.”

[Nyugvóhelyül a hullámok ostora / az örvények szörnyű tánca, a tenger mélye szolgál nekik.]

A szöveg színeit tompítja vagy megmásítja, ha bizonyos reáliák helyett általánosságok, illetve más fogalmak szerepelnek, pl. ugyanitt még korábban *Otello* hajójának közeledtekor:

„Una vela!... Un vessillo!... É l’alato Leon!”

[„Egy vitorla!... Egy zászló!... A szárnyas oroszlán!” (vagyis Velence címere a zászlón)]

Ezzel szemben a magyar szöveg a hajózás más elemeit használja, és az utolsó, konkrét milió-elemet el is hagyja:

„Ott az árbóc!... Nézd a címet!... Ott a pajzsán a jel!”

Ezek persze apróságok, de ha tömegesen jelentkeznék, eléggé megváltoztathatják a szöveg jellegét, de akár még a szereplők jellemét is, ahogy fentebb utaltunk rá.

Operajátszás ma és az operafordítás megváltozott feladatai

Ma, úgy tűnik, az operajátszás új virágkorát éli, bár népszerűsége nem mérhető a korábbi, 19. századi és a 20. század első fele idején volt népszerűségéhez. Korábban az opera a városi élet népszerű, viszonylag széles tömegeket vonzó szórakozásához tartozott, mára elit műfajjá vált. A gyakran igen borsos árú jegyeket csak a jobb módúak tudják megfizetni, nem is beszélve, ha még utazni is akarnak egy-egy érdekesebb előadás színhelyére. Viszont a korábbi időszakokhoz képest, amikor főleg a zenei és énekesi produkción volt a hangsúly, mára a rendezés előtérbe került, és ezzel párhuzamosan az énekesek színészi képességei, sőt nem utolsósorban a szerepnek megfelelő kinézetük is fontosabbá vált.

Míg nagyjából a 19. század közepétől kb. száz évig a korhű díszlet és jelmez volt a szokásos, addig az utóbbi évtizedekben a rendezői felfogások széles skálája alakult ki. Manapság a rendezési elképzelések bámulatos gazdagságban burjánzanak. És sajnos az is előfordul, hogy a színpadon látható dolgok szinte köszönő viszonyban sincsenek az eredeti művel. Ez persze az operát már sokszor látott közönséget szórakoztatja vagy megbotránkoztatja – mindegy így is, úgy is médiahír lesz, tehát az operára fordítja a figyelmet, lesz miről beszélni két napig.⁶

A rendezések iránya többféle, talán a két leggyakoribb az aktualizálás, ill. a látványelemek felerősítése, néha valamiféle mozgó képzőművészeti határáig. Vannak persze rendezői divatok is, melyek vándorolnak a világban, és a különböző helyekről közvetített előadásokban nyomon követhetők.

---

6 A mai operajátszás problémáiról ld. többek között: https://www.youtube.com/results?search_query=Jonas+Kaufmann+raconte

Többször előfordul, hogy a darab tudományos környezetbe kerül: a 2010-es baureuthi Lohengrin kísérleti patkányokkal teli laboratóriumba (Richard Wagner: *Lohengrin* (Bayreuth Festival 2010)⁷, Berlioz *Faust*jának 2015-ös párizsi Opera Bastille-i előadásában Faust története bonyolult kettősségben bomlik ki két Faust alakkal (az egyik, néma szereplő Stephen Hawking, kozmosz-kutató fizikus kerekesszékhöz kötött figurájára asszociál), és egy 2025-re tervezett Mars-utazáshoz a résztvevők válogatása közben játszódik⁸.

A láthatólag művészi elgondolású, színben, formavilágban egységesített látványkép néha az adott operával nehezen egyeztethető össze. Előfordul pl. különös állatokkal és fantasztikus szörnyekkel, ill. mozgó gépcsodákkal teli rendezés (müncheni Puccini: *Manon Lescaut*, 2014, Verdi: *A trubadúr*, uo. 2013). Nem tűnt el azonban teljesen a korhűsége törekedő rendezői irányzat sem, ilyenkor gyakori a hangsúlyozottan látványos kiállítás (Giordano: *André Chénier*, ROH, 2015). A barokk operáknál gyakori a darab keletkezésének idejét idéző, gyakran igen pazar díszletezés és kosztümök, de ugyanilyen gyakori az aktualizálás is (pl. Rameau *Gáláns Indiák* [Les Indes galantes] c. operájának egy Mezzo-csatornán játszott változatában az anyaszült meztelen bennszülöttek tanácstalanul vizsgálgatják a kezükbe nyomott láncfűrész és más hasonló modern szerszámokat) stb.

Ami az énekesek küllemét illeti, még manapság is előfordul, hogy öregecske énekesek játszanak még ifjakat és tizenéves leánykákat, vagy hogy terebélyes testalkatuk nem nagyon felel meg az előadott figurának (ez különösen gyakran előfordul Wagner-operáknál, ahol a hang csak 50 éves kor felé érik be az énekesi követelményekhez, míg egyes szerepekhez – Parsifal, Siegfried, Tristan – látvány szerint jóval fiatalabb korú, sudár testalkatú énekesek kellenének). De ez

---

⁷ <https://www.youtube.com/watch?v=VXwSV0sjYzg&t=401s>, 14.19-14.42, 37.49-38.08 stb. Az előjövő képek egy része – jól felismerhetően – nem erre az előadásra vonatkozik.

⁸ <https://www.forumopera.com/la-damnation-de-faust-berlioz-paris-paris-bastille-y-a-t-il-un-pilote-dans-la-navette> – részletes kritika és váltakozó képek az előadásról.

a mai, teljesen más látványkultúrában felnőtt nézők számára egyre kevésbé elfogadható, ezért a megörökítésre is méltónak ítélt, a tv-ben közvetített vagy DVD-n kiadott – előadások zömében ma már a hősszerelmeseket és dívákat fiatal, szép és jó színészi képességekkel is rendelkező, hangilag és hangtechnikailag kiváló képességű énekesek alakítják.

Ezekkel a változásokkal párhuzamosan a korábbi anyanyelvű operajátszást szinte teljesen kiszorították az eredeti nyelvű előadások. Ez nem annyira énektechnikai okokból történt (bár ezt is szokták emlegetni), mint inkább annak hatására, hogy az operajátszás is globalizálódott. Míg régen főleg hazai énekesek játszottak hazai közönségnek, addig az utóbbi évtizedekben szinte általánossá vált, a vendégjárás, így az előadásokon gyakran nemzetközi gárda szerepel. Ez korábban csak a világ néhány vezető operaházában volt gyakorlat. A hatvanas-hetvenes években még előforduló többnyelvű előadásokat (amikor a hazai énekesek az anyanyelvükön, a vendégjátékos pedig a mű eredeti nyelvén énekelt) mindenütt kiszorították a professzionálisabban ható, teljesen eredeti nyelvű előadások. Így viszont a közönség nagy része elesett a szövegértés esélyétől. Ezt kezdetben kis librettó-füzetek árulásával, utóbbi időben pedig a színpad fölötti feliratozással igyekeznek pótolni.

Ezek a körülmények a librettó lefordításának körülményeit is megváltoztatták. Miután eltűnt az énekelt szövegek formatartási kényszere, a fordítók sokkal jobban alkalmazkodhatnak a tartalomhoz, viszont egy másik (bár kevésbé megköthető) kényszer lépett fel: a szöveg hosszúságé. Egy kép alatt nem lehet több két sor feliratnál, összesen percenként legfeljebb 120-140 szóval, mivel ennél többet egy átlagos olvasó nem képes követni (MÁLEK 2012: 19). De a szöveg olvasás mindenképpen elvesz a képi érzékelésből.

Egy videófelvételnél (DVD, Blue-ray, s ki tudja még mi jön) ez nem akkora gond, mint az élő előadásnál, mert meg lehet a képet állítani, kényelmesen elolvasni a szöveget, sőt többször is meg lehet nézni az előadást. Élvezeti szempontból persze ez más műfaj, mint az élő előadás. A filmhez közelít, és

az operatőr munkájára vagyunk korlátozva: az előadásból azt látjuk, amit a kamerák megmutatnak nekünk. Viszont kárpótolnak a közelképek, sőt a kiváló operatőri munka a művészi hatást nem ritkán fokozhatja is.

A fordításnál fennáll az a veszély, hogy megrendelésre gyorsan, kellő elmélyültség nélkül, gyakran nem az eredeti nyelvből készülnek a feliratok. (Személyes élményem egy Met-vetítésnél: A Werthert közvetítették 1914 tavaszán az Uránia filmszínházban, és az opera végén a felirat szerint a haldokló főhős ezt mondja: ott égessetek el engem az út mellett vagy egy magányos völgyben. Ha a fordító az eredeti szöveget használta volna, ilyen hibát biztos nem követ el:

„si la terre chrétienne est interdite au corps d'un malheureux,
près du chemin ou dans le vallon solitaire *allez placer ma tombe!*”⁹

De valószínűleg angol szöveget kapott, és sietségében a 'buri-ed' és a 'burned' szavakat összekeverte.)

Előadás közben azonban a néző nem ér rá ilyesmiken töprengeni, és szerencsére továbbra is a zenéé a főszerep.

Az anyanyelvi operajátszás témája azért búvópatakként állandóan jelen van¹⁰. Az operajáró közönség előregedőben, új közönséget megnyerni pedig az idegen nyelvű és ezért nehezen követhető előadásokkal, legyenek azok zeneileg bármilyen magas színvonalúak és rendezőileg rafináltak, aligha lehet. A fiatalok felé nyitni nem feltétlenül valamiféle aktualizálással, hanem inkább olyan előadásokkal lehetne, amelyek előtanulmányok, magyarázatok és helyszínen való olvasás nélkül is hatásosak. A tömegekhez szóló művészet – mint valamikor az opera is – mindig ilyen. Ha pedig tényleg ez az operajátszás (egyik) célja, akkor újra, hangsúlyosan felmerül majd az operaszövegek fordításának kérdése.

---

9 https://www.naxos.com/education/opera_libretti.asp?pn=&char=ALL&composer=Massenet&opera=Werther&libretto_file=French/Act%20IV.htm, Kiemelés, Heé)

10 <https://operaplus.cz/zpivat-cesky-originale/>

BIBLIOGRÁFIA

- MÁLEK Václav, 2012: *Problematika operního překladu*. Olomouc: FFUP
- HEÉ Veronika, 2016: Utószó a Cseh költők antológiája II-höz. Budapest: ELTE Szláv Tanszék – Magyarországi Eszperantó Szövetség

Културолошко-идентитетске рефлексије у делима савремених српских писаца у Мађарској и Румунији

ДРАГАН ЈАКОВЉЕВИЋ

1. Увод

У већини својих књижевних дела, а посебно у роману «Лондон, Помаз», српски писац из Мађарске Петар Милошевић се, на себи својствен начин, бави појединим фундаменталним културолошко-социолошким питањима. Она су везана за могућности достизања апсолутне слободе; потребу да се за таквом слободом трага; базичне темеље и границе слободе аутора; прожимање и сукобљавање колективног и појединачног идентитета; културолошка размимоилажења истока и запада. Ни аутор, а ни његови јунаци, ових питања се не дотичу директно, нити одговоре на њих дају у готовим, инстант формама, већ постављање питања и давање одговора препуштају читаоцу. То чине кроз мноштво, наизглед неважних, али са културолошког аспекта гледано, драгоцених детаља, којима илуструју својеврсну хронику друштва, заробљеног у привидној слободи.

Први човек је пред собом имао јасан избор: да ли да послушан живи у блаженом незнању, поштујући ону «благо убогом, њихово је царство небеско» или пак да устане и побуни се због забрањеног воћа са стабла «познања добра и зла», скупо плаћајући слободу коју тако добија? Посматрано из угла читаоца, својеврсне дилеме, налик овима, имао је и Петар Милошевић, српски писац

из Мађарске. Можда најупечатљивија раскршћа те врсте, присутна су у његовом роману «Лондон, Помаз», најпре објављеном на српском, а потом и на мађарском језику.

У мноштву варијација, као фундаменталне нити, кроз овај роман се протежу питања: да ли је апсолутна слобода могућа; ако јесте, како је остварити; ако није, треба ли је уопште освајати? Ова питања и дилеме поставља себи, али их намеће и нама, бивши припадник (или врли поклоник) хипи покрета, који је шездесетих и седамдесетих година прошлог века освојио добар део планете, идејом да одговор на споменута питања може бити потврдан.

„Бог је човеку дао слободу да бира оно што је корисно или оно због чега ће страдати; оно по чему ће бити хваљен или због чега ће да се стиди“, говорио је Свети Павле. Кажњен због помањкања вере и љубави да живи од свога рада, човек је од почетка своје земаљске историје стваралац, *homo faber*, који мора непријатељску природу, камен и трње, радом да претвара у плодну и питому животну околину. Према томе, први облик освајања слободе, права на индивидуални избор, у знаку је уношења светлости у непознато (ЛЕТИЋ 2015: 616).

Ако вратимо поглед у историју, уочићемо да је током мукотрпног и дуготрајног савладавања препрека од стране уметника, на путу до освајања слободе за дела њиховог духа и ума, владајућа класа почела да увиђа да би већи степен слободе за ствараоце, за њу могао да значи и проналажење кључа који јој отвара врата за улазак у галерију бесмртних и сасвим могућиостанак у њој. Списатељске слободе тако су постале базични предуслов за избављење властодржаца од вечитог заборава.

Дела слободних умова побеђују и саму смрт, јер би владари били сахрањени у вечити заборав, да их споменици учених људи не спречавају да умру. Сјајем њихових речи расветљују се подвизи; њиховим списима увећава се име; њиховим гласовима и њиховим похвалама узноси се слава изврсних људи (ПАНТИЋ 1967: 80).

2. Културолошки обрасци сликани хумором

Не тако дуга «хипи фаза» дела наше цивилизације, доживела је свој наставак, а затим и гласни ехо у списатељским фазама Петра Милошевића али, чини се, и у његовом животу. Иако нема потврде да је дело «Лондон, Помаз» у потпуности аутобиографско, они који лично познају аутора, лако ће установити мноштво заједничких карактеристика главног јунака и писца: неке препознатљиве навике, особен начин размишљања, лична интересовања... Оно што би, такође, могло да поткрепи нашу сумњу да је Милошевић више писао о свом, него о Ичвичевом (име главног јунака романа) животу, јесте чињеница да се обојица вешто служе «милошевићевским» хумором у комуникацији са читаоцем, а посебно онда када му сугеришу с коликом лежерношћу треба посматрати и прихватати овај свет, па и себе у њему.

Хумор, иначе, није особеност само овог књижевног дела Петра Милошевића. У роману „Вебсајт-стори», хумор је готово све време присутан, па и онда када писац илуструје особености језика и културе Срба у Мађарској.

„Аутор се поставља као лице које је издвојено из колектива и на њега гледа са неком дозом сарказма. У свим примерима илустрације српске мањине, читалац је принуђен да се незадрживо насмеје. Хумор је даље присутан и у оним деловима текста, где се аутор осврће на верска питања, на однос вере и мањинског становништва. (По римокатоличком поимању, забране су подељене у две посебне заповести: једна забрањује да се пожели жена ближњега, а друга се односи на остала добра, на кућу, слуге и слушкиње, вола и магарца, док у православној интерпретацији све то спада под исту забрану и једну заповест – жена, заједно са волом и магарцем и осталим стварима.) Најзад, хумор је присутан у мноштву оних примера у којима аутор својим „наивним стваралачким духом“ (наивни уметници) жели да ствара ново, нове

облике, изразе, још неизговорено (Ветрић који га је мазнуо – уп. мазити – по лицу, донео му је у нос пријатан мирис).” (УРКОМ–ВАЛКО 2013: 6)

Слобода и неслобода, које Милошевић ни у једном свом делу не спомиње директно, у роману «Лондон, Помаз» фигурирају као централне категорије. У свести читаоца присутне су све време, у различитим облицима. Понекад их уочавамо као сједињене и тешко одвојиве, али нам се неретко указују и наизменично, водећи нас час правцем слободе, а час неслободе, кројећи животе главних јунака према себи својственим мерама.

Са ове временске дистанце, те путање су сасвим јасне и прегледне, али у време када су по њима ходили главни јунак Ичвич, Србин из Помаза са севера Мађарске, и госпођа Твист, негдашња изабраница његовог срца – чистокрвна Енглескиња из срца Лондона, оне су биле прилично непроходне, зарасле у сложене културолошке, социјалне, историјске и политичке околности.

Реч је о неслободама које су се овом љубавном пару, на сасвим случајно заједнички проведеном двонедељном зимовању у Словачкој, на почетку романсе, седамнаест година пре него што ће се поново срести, чиниле као сићушне, готово занемарљиве у поређењу са снагом тада показаних емоција и духовне слободе, односно снагом љубави која се међу њима родила. Али, ограничавајуће околности која су у то време делиле исток и запад Европе, су, ван њиховог утицаја, почеле су да се нижу чим се зимовање завршило и Ичвич и његова девојка отишли натраг, свако у своју земљу, с намером да се ускоро поново састану, овога пута ради наставка заједничког живота.

Испоставило се, ипак, да између реалности и слике света коју је млади пар створио у својој машти, влада значајна диспропорција. Главни јунак у Лондон није могао, јер га је чувена источноевропска гвоздена завеса, у конкретном случају оличена у мргодном локалном полицијском службенику у будимпештанској Ченгери улици, у томе спречавала, као што ни чврста намера

Енглескиње да се због Ичвича досели мађарску провинцију, у Помаз, није била остварива из разлога политичке, али и културолошке природе. У те, културолошке разлоге је, додуше, више био уверен Ичвич него девојка из Лондона. Традиционални начин живота у Помазу, који је укључивао више генерација Ичвичеве породице на окупу, на челу са неуморном баба Ковиљком и непостојање купатила у породичној кући, главном јунаку су, и поред љубави која је лебдела европским меридијанима, на релацији Лондон – Помаз, говорили да би наставак романсе на северу Мађарске био тешко могућ.

Ичвичеву тугу због немогућности да од мађарског полицијског службеника, који је на своју параноју гледао као на узорну службу домовини и најправеднијем политичком систему на свету, добије пасош за посету Лондону, нису успевала да ублаже ни писма, препуна романтике и наде у бољу будућност, која су редовно слата из Лондона, али знатно ређе стизала у Помаз. Политички систем у коме је живео Ичвич, подразумевао је и строгу контролу писама из иностранства, па је и пошта намењена Ичвићу била редовно прегледана. Полицајац је комуникацију заљубљеног пара, према сопственом нахођењу и безбедносним проценама, покаткад дозвољавао, али ју је много чешће ометао, преусмеравао или прекидао. И тако пуних седамнаест година.

За то време, главни јунак, сада већ временско «дете цвећа», одбијао је да одрасте и прихвати постојање категорије зване време. Као да је покушавао да занемари неумитно откуцавање сата, смењивање листова на зидном календару и годишњих доба. На основу најпречестих, а потом све ређих писама из Лондона, чинило му се да исто покушава и Енглескиња, али је њена стварност ипак била другачија. Свог Помазлију је задржала у једном делу срца, али је за разлику од емотивног Србина, она била знатно рационалнија и, поставши госпођа Твист, прихватила све материјалне и породичне благодети које

joj је такав статус донео. Осим супруга, он је укључивао и децу, породично гнездо, путовања... Једно од њих, оно венецијанско, сасвим случајно укршта путеве Ичвича и госпође Твист. Тренутак у ком се меша Ичвичева и даво проживљена стварност песника Лазе Костића, који је на тој истој венецијанској обали стварао своју песму „Санта Марија дела салуте“, и главни јунак романа и госпођа Твист препознају повратак слободе, за коју би се заправо могло рећи да је била све друго само не то: привид, сурогат, њена бледа сенка, из које се заправо није могло готово никуда.

3. Појединац – колектив: идентитетска преплитања и сукоби

Постављајући питање може ли постојати слобода без граница, треба имати у виду који је ауторов индивидуални избор: оно „што му може користити или за оно због чега ће страдати“, односно за „оно по чему ће бити хваљен или због чега ће да се стиди“?

„Када аутор пређе круг возможности, како би рекао Његош, и тако наруши етичке норме културног амбијента и естетске оквире неког жанра, поетички одређене, долазе санкције писаних закона и јавног мњења, културних кругова и критичара. Оне показују да не постоји „слобода без граница“: њу ограничава, поред друштвених конвенција, ауторских скрупула и страхова – и љубав, јер без љубави стваралачка слобода постаје „самовоља“ и прелази у своју супротност, анархију“ (уп. РЕЧНИК 2004: 578).

Испољвање слободе у појединим књижевним делима мора се посматрати према предмету који та дела обрађују, месту и времену настанка или представљања дела, односно према књижевном облику, лирском, епском и драмском, у који је аутор транспоновао одређени предмет према владајућим поетичким начелима (ЛЕТИЋ 2015: 620).

Први наговештај да је роман «Лондон, Помаз» заправо прича о (не)слободи, уочавамо већ у првој реченици:

„Видиком су задоминирала огромна муда. «Матори хипик», осмехнуо се Ичвич лежећи на трави, док је из жабље перспективе посматрао како један флегматичан боби одводи оседелог чупавца који је уобразио да је Хајд парк нудистичка плажа.” (МИЛОШЕВИЋ 2014: 5)

Питање идентитета се и у овом, а и у другим романима Петра Милошевића, намеће као једно од уочљивијих, што се и може разумети, имајући у виду да аутор потиче из оног дела српског националног корпуса који је стицајем историјских околности пре више векова измештен из средине у којој је зачет и у којој се формирао са свим својим особеностима. Заправо, ни Милошевић ни његови јунаци се идентитетских питања не дотичу директно, нити одговоре на њих дају у готовим, инстант варијантама. И постављање питања и давање одговора препуштени су читаоцу, док аутор списатељском умешношћу, свој бродич натоварен успоменама и теретом садашњости, пажљиво усмерава кроз теснаце, са чијих се обала увек надвија по нека идентитетска замка.

На комплексност тог питања указује и др Александер Урком, истичући да се парадокс у чијој замци се налазе сви који располажу сопственим идентитетом, огледа у проблему како да остану индивидуални, јединствени, а да на ту јединственост не утиче колектив, са својим вредностима и очекивањима. Излаз из ове парадоксалне ситуације нека од индивидуа пронађе, нека пак не. (УРКОМ 2015: 2)

4. Друштвене прилике и културолошки модели

Ипак, у роману су далеко бројнији, а свакако и значајнији примери коегзистенције слободе и неслободе, настали на темељу социјалних, политичких, културних и других друштвених околности у којима се родила, бујала и развијала «љубав на даљину» између Ичвича и госпође

Твист. Када се најзад, после дугогодишње забране и након случајног венецијанског сусрета са својом драгом, најзад обрео у Лондону, Ичвич је најпре био уверен да је најзад слободан човек и да ће у граду сањаном седамнаест година, најзад успети да оствари свој сан о апсолутној слободи, отргне се из свих додаташњих окова и започне живот са женом свог живота, која се од тада, према његовом виђењу, свакако више неће звати госпођом Твист.

Међутим, град у коме му је та апсолутна слобода привидно била на дохват руке, убрзо постаје место у коме паралелно егзистирају слобода, али и неслобода: ограничење да се са госпођом Твист састаје када то обоје желе, већ само у радно време њеног супруга и, са друге стране, силом прилика нематнута неограничена слобода да током остатка дана до миле воље лута Лондоном и упознаје његове светле и тамне стране.

У таквим околностима, у надалеко чувеним знаменитостима ове метрополе, Ичвич види само «камење и глупости» које је «могао да види и у албумима». Таква слобода временски и просторно неограниченог тумарања по Лондону и уживање у њој, преплићу се са два неobiчно важним препрекама: Ичвичевим, од силних шетњи отеклим ногама с једне, и забраном конзумирања алкохола, с друге стране. Наиме, деценију и по, он је тугу због физичког одсуства вољене Енглескиње, утапао по помашким и пештанским крчмама, све док му лекар није саопштио да ће га наредна кап алкохола одвести право у смрт. Може ли бити већег хендикепа за некога коме се пружила прилика да, наизглед неограничено, ужива у чарима Лондона, укључујући и његове пивнице?

У појединим рукавцима романа, Ичвич се присећа Десанке, своје рођаке из Србије, која му је у време када су и Мађарска и читав источни блок за остатак света били симболи за неслободу сваке врсте, из Југославије слала популарне музичке часописе, плоче и фармерице, на којима му је завила читав Српско-хрватска гимназија на будимпештанском Тргу ружа. Међутим,

када је деведесетих година судбина поново измешала карте, Србија је у новој подели прошла знатно лошије. Ичвичева школа, чувена Српско-хрватска гимназија је, као и заједница Срба, Хрвата и Словенаца у Мађарској, поделила је судбину државе која се распала, али на срећу, релативно мирно, уз по који попречи поглед и уздржаност у свакодневној комуникацији дојучерашњих колега и познаника, као једине непријатне последице ових чинова.

У периоду раздвајања српско-хрватско-словеначке заједнице у Мађарској, почетком деведесетих, дошло је и до занимљивим језичких феномена. Они јасно указују да српски и хрватски језик, који су се до тада код многих припадника ове мањине преплитали, а понегде и утапали један у други, није било лако раздвојити онако како су то очекивали политичари у новоствореним јужнословенским државама.

„На удаљености од свега неколико стотина километара, али без географских контаката, језик Срба у Мађарској се јасно удаљава од језика у матици. Као што и сам језик живи као један организам који се понекад обогаћује, понекад, упропашћује, шири и сужава, тако и језик Срба у Мађарској као ефекат лавине говорника из матице током деведесетих година двадесетог века, поново креће у своје неминовне измене.“ (УРКОМ-ВАЛКО 2013: 5)

Оно што током седамнаестогодишњег савршено слободног сањарења о недостижној љубави усред помашке неслободе, није могао ни да наслути, у Лондону је схватио релативно брзо. Госпођа Твист постепено, али сигурно је престала да личи на заљубљену девојку из Словачке. А он је такође постепено али сигурно, постао неко налик свом случајном познанику, «матором хипику» из лондонског парка, кога је случајно упознао и са којим је, свакако не без разлога, наставио површну али неопходну комуникацију током свог боравка у Лондону, док је по његовим парковима и улицама убијао време, чекајући да његова госпођа Твист остане сама код куће. Отрежњење

је за Ичвича стигло свакако са не малим закашњењем, али не прекасно. Поново га је чекао његов Помаз, са свим оним драгим људима, обичајима и свакодневицом чији је он, заправо, нераздвојни део одувек и био.

У погледу разликовања значења појма цивилизација од појма култура, Маркузе сматра да се култура односи на вишу димензију човекове аутономије, док цивилизација припада царству нужности, друштвено потребног рада и обавезног понашања. Цивилизација, по њему, потчињава човека, јер он не ствара сам, пошто је потчињен спољашњим условима и наметнутим потребама. Зато циљеви који у себи носе културу подлежу апсорпцији налета средстава која под притиском цивилизације доминирају. Тако се, по њему, манипулише човеком и његовом могућом слободом (БОЖОВИЋ 1989: 59).

Трагајући за апсолутном слободом, не можемо да не приметимо да се се слобода од антике до данас различито интерпретира и практикује. Слобода се у свом првобитном значењу, на старогрчком и латинском језику, односила на положај човека као бића које није роб.

Бити слободан значило је да човек није под влашћу неког господара. (ЕНЦИКЛОПЕДИЈА 2009: 1260).

У *Социолошком речнику* (2007: 521) појам слободе дефинише се као „заштићен приватни домен појединца у који нико не сме да се меша; могућност да бира између алтернатива у циљу задовољења својих потреба и жеља“.

Из овога произлазе и све врсте демократских, индивидуалних и либералних слобода у данашње време. (МИМИЦА-БОГДАНОВИЋ 2007: 58)

5. Особености прозе Љубинке Перинац-Станков

Српска списатељица из Румуније, Љубинка Перинац-Станков, позната је у књижевној јавности земље у којој је рођена и живи, али и у Србији и њеној дијаспори, као новинар (главна и одговорна уредница «Српске речи» из Темишвара), песникиња и ауторка допадљивих

мултижанровских записа, који ће овога пута бити предмет наше пажње. Померајући жанровске постулате у правцу који јој диктира реални живот, као ризница неисцрпне инстипрације с једне, и радозналост поигравања најразличитијим литерарним средствима с друге стране, она у својим текстовима, спретно хода ивицама есеја, новинске колумне, кратке приче, дневника и мемоара. При том води рачуна да у кристалисању свог особеног књижевног поступка остане доследна себи и не урони потпуно ни у један од споменутих жанрова.

Шта је то што нам указује да направи Љубинке Перинач-Станков имају неке од литерарних одлика карактеристичних за есеј? Према дефиницији овог жанра, есеј је аналитички, интерпретативни, односно критички састав, исказан управо у обиму који је присутан и код Љубинке Перинач-Станков. Тематика је субјективно третирана, а систематичност у излагању и форма су знатно слободније од оне која се очекује и практикује у академском обраћању.

Оно што ове записе приближава форми дневничке прозе, јесте пре свега чињеница да су бележени хронолошки, вероватно и дневно, а објављивани у штампи, према редоследу настајања, недељно. Дневник као књижевна форма, описује збивања у којима је аутор непосредно учествовао, због чега је по правилу присутна субјективност приликом писања, односно изношења чињеница.

Као својеврсни дневник са литерарном и документарном вредношћу, записи Љубинке Перинач-Станков несумњиво ће у будућности имати велики значај не само са књижевног, већ и са културолошког, односно друштвено-историјског становишта. У њеним текстовима уочавамо, дакле, и тежњу ка документарности, склоност ка рефлексивности и исповести, уз бележење и наизглед безначајних запажања и догађаја, који су заправо често и кључни за формирање касније представе о времену у којем је аутор живео и стварао.

Елементи мемоарске прозе присутни су у оним сегментима стварлаштва ове ауторке у којима износи успомене на минула времена, догађаје и људе из своје ближе и даље прошлости, што је иначе основна одлика мемоара. Иако је између мемоара и аутобиографије танка граница, Љубинка је јасно уочава и у сферу аутобиографског прелази ретко, тек да освежи успомене на људе из свог детињства или да представи оне из садашњег окружења.

6. Одупирање конзервативизму

Приче Љубинке Перинач-Станков годинама, из недеље у недељу, објављује српско мањинско гласило у Темишвару, па се код неупућеног читаоца, приликом првог сусрета са њима, може јавити помисао да је реч о текстовима који третирају тзв. «мањинске теме», односно оне које се тичу положаја или свакодневних дешавања међу припадницима српске мањине у Румунији, којима је лист «Наша реч» превасходно намењен. Међутим, такав закључак би у овом случају био погрешан. Наравно, мањинске теме јесу део ауторкиног свакодневног видокруга и професионална преокупација, али се стиче утисак да убедљивом превагом општих тема над мањинским, ауторка има жељу да се у својим есејима што чвршће одупре конзервативним струјама, присутним у свакој српској мањинској заједници у нашем региону, било да је реч о Румунији, Мађарској или Хрватској, на пример, која тешко уочава разлику између заокупљености мањинским питањима и гетоизације популације којој припадају.

Нећемо открити никакву тајну ако изнесемо запажање да се уредници српских мањинских гласила у региону суочавају са оштрим приговорима припадника споменуте «локал-патриотске» струје кад год, избором новинских садржаја општијег типа, у новинама које уређују покушају да отворе медијске прозоре за доток

свежијих културолошких струјања. Такви покушаји по правилу су праћени прекорно интонираним питањима типа: «А какве то везе има са нама?».

Доносећи храбру одлуку да у мањинском гласилу, на простору резервисаном за уредничку колумну, пласира теме које нам осликавају живот и размишљања данашњег «малог човека», становника планете Земље, који може бити Србин, Румун, Мађар или нешто четврто, ов ауторка је свесно на себе преузела ризик да од појединаца из локалних српских средина, наклоњених националној самоизолацији као тобожњем једином гаранту опстанка у већинској средини, буде обележена као неко ко се у својим освртима не залаже довољно за тзв. «нашу ствар». Ипак, имајући у виду да њене колумне излазе већ годинама и да је од њих, оригинално објављених или дорађених и прилагођених књишком публиковању, до сада приредила и објавила више књига, стичемо утисак да јој полази за руком да и «најневерније Томе» барем донекле увери како се узоран Србин, мањинац изван матице, може бити и уколико се то тзв. «наше», посматра и из нешто другачије визуре, односно ако се из сфере националног повремено закорачи и општецивилизацијски атар.

Љубинкину пажњу, као што је то био случај и са пажњом Исидоре Секулић, више привлаче људи него идеје. Јер, и у њеним есејима је у центру пажње човек, око кога се све плете и укршта, његова борба за опстанак на овој земљи и смисао тог опстанка.

7. Универзалност као основни супстрат

Есеји Љубинке Перинач Станков, као свој основни супстрат поседују универзалност, особину без које нема доброг, а ни радо читаног штива, без обзира на његову жанровску припадност. Тај универзални контекст огледа се како у одабиру тема, тако и у порукама које ауторка шаље читаоцу кроз своје текстове. Препознатљивост ситуација и карактера и осећај да су руком списатељице

бележене наше дилеме, страхови и наде, разлози су због којих су ове приче несумњиво најчитанији део недељника «Наша реч» из Темишвара.

Било да говори о специфичностима наших нарави, питањима колективног и личног идентитета, сударању културолошких образаца или о актуелним друштвеним темама и турбуленцијама, ауторка успева да својом коначном поруком, изреченом најчешће индиректно, у наше животе захваћене хроничним зебњама сваке врсте, унесе не малу дозу оптимизма. Те поруке нам уливају веру да, упркос свим посрнућима наше цивилизације, све ипак није изгубљено, да овај свет неће потонути заједно са нама и да излаза има. То светло, које Љубинка снагом литерарног израза, али и својом сензитивном и несумњиво сложеном личношћу, проналази усред «великог невремена» у коме смо се нашли, разлог је који нам, док читамо њене есеје, враћа ведрину духа и на лица доноси осмехе.

Љубинка Перинач-Станков приповести о сопственим и нашим истинама, по правилу завршава духовитим опсервацијама, које одишу ненаметљивошћу и дискретним тоновима. Њене приче су углавном реалистичне, али понекад и домаштане слике нашег времена. Инспирисане су животом, и стога не чуди што је у њеним записима присутан и принцип инвенције на основу искуства. Инвенција која се темељи на искуству стваралачки је принцип Ернеста Хемингвеја, који порекло измаштаног проналази у стварности, тако што указује на својство инвенције да мења стварност и прилагођава га потребама литерарног. Како је Хемингвеј говорио, инвенција је и оно што је одувек постојало, и оно што се изнова открива као ново. По њему, она представља понављање искуства у димензији фикционалног. Овај принцип налазимо и у делима Давида Албахарија, Слободана Тишме, Ласла Блашковића, Драгана Великића и других савремених писаца (ГОРДИЋ-ПЕТКОВИЋ 2015: 785).

«Све има своје данас и своје јуче, само историја мало за те ствари мари. И људи и времена дођу, прођу, па се заборави», каже ауторка у једној од својих прича. Међутим, књижевност, као израз људског духа, попут човека, има своју прошлост, коју није упутно, а често ни могуће заборавити. Ова «уметност речи» налази се у тесној вези са развојем целокупног друштва и значајно утиче на цивилизацијске токове.

8. Закључак

Историја књижевности повезана је са историјом идеја, духом, свешћу и укусом неке епохе. Такође је повезана с еволуцијом уметности и начином пријема дела.

Иако историја књижевности има и своје унутаршње законитости, њено целовито разумевање одређују и поменуте појаве. Уз то, свака национална књижевност као и њена историја одређене су контекстом европске и светске књижевности. А сваки период унутар националне књижевности узглобљава се у њен непрекинути ток. Он новим делима и значењима наставља, мења и иновира установљени поредак вредности. Књижевна историја је, према Пијановићу, повезана са свим тим укрштањима по дубини и ширини истраживане књижевне мапе (ПИЈАНОВИЋ 2010: 313).

Захваљујући споменутим, али и другим српским ауторима из Мађарске и Румуније и њиховој очигледној потреби да нас различитим књижевним средствима, подсећају, опомињу и дискретно усмеравају ка неким будућим, надамо се бољим временима, ипак ће остати нешто веома вредно испод дебелог плашта заборавља, тог верног пратиоца пролазности, чије постојање ови аутори и сами увиђају. Преживеће један невелики, али драгоцен пламичак, у облику њихових књига. Светло које оне носе, слику нашег времена и нас на њој ће, у епохама које долазе, без сумње чинити јасно уочљивом и безвременим живом.

ЛИТЕРАТУРА

- АНДРИЋ Иво, 1982: *Свеске*. Београд: Просвета.
- БАРТУЛА Владан, 2015: Слобода и њен смисао у старој српској књижевности. *Наука и слобода, књига 9, том 1/2*, Пале: Филозофски факултет, 623–635.
- БОЖОВИЋ Ратко, 1989: *Културна потреба*. Београд: Научна књига
- ВИДРИЋ Слободан, 2015: О чему говоримо када говоримо о култури? *Летопис Матице српске* 495/719.
- ГОРДИЋ-ПЕТКОВИЋ Владислава, 2015: Приповедање и инвенција искуства у савременој српској прози. *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 63/785
- ЕНЦИКЛОПЕДИЈА, 2009: *Енциклопедија друштвених наука*. Београд: Службени гласник.
- ЈЕРЕМИЋ М. Драган, 1972: Исидора Секулић есејиста. *Српска књижевност у књижевној критици*. Београд: Нолит, 296–297.
- ЛЕТИЋ С. Бранко, 2015: Слобода и старије књижевно стваралаштво. *Наука и слобода, књига 9, том 1/2*. Пале: Филозофски факултет, 615–623.
- МИЛОШЕВИЋ Петар, 2014: *Лондон, Помаз*. Нови Сад: Агора, Будимпешта: Радионица Венцловић.
- ПАНТИЋ Мирослав, 1967: *Хуманизам и ренесанса*. Цетиње: Обод.
- ПЈАНОВИЋ Петар, 2010: Почети модерне српске књижевности. *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 58/313.
- ПОПОВИЋ Тања, 2010: *Речник књижевних термина*. Београд: Логос арт.
- РЕЧНИК, 2004: *Речник филозофских појмова*. Београд: БИГЗ.
- РЕЧНИК, 2007: *Социолошки речник*. Београд: Завод за уџбенике.

- УРКОМ Александер – ВАЛКО Адам, 2013: Завичајно космополитски – књижевно-лингвистичка анализа романа Вебсајт-стори Петра Милошевића. *Сусрет култура - Шести међународни интердисциплинарни симпозијум*. Нови Сад: Филозофски факултет, 1299-1308.
- УРКОМ Александер, 2015: Миграција идентитета – идентитетска обележја и њихова манипулација. *Годишњак Факултета за културу и медије*. Београд: Мегатренд универзитет, 483–498.

Cienka błona między faktem a wyobrażeniem, czyli o strategiach narracyjnych Ziemowita Szczereka w kontekście poetyki dziennikarstwa *gonzo*

AGNIESZKA JANIEC-NYITRAI

1. Wstęp

Ziemowit Szczerek należy do najciekawszych postaci polskiej literatury współczesnej. Jego teksty doczekały się licznych tłumaczeń m. in. na język ukraiński, niemiecki i węgierski. Pierwsza książka Szczereka, absolwenta politologii, dziennikarza i tłumacza, to zbiór opowiadań „Paczka radomskich” (2010), opublikowany razem z Marcinem Kępą. Samodzielny debiut literacki – „Przyjdzie Mordor i nas zje” (2013) okazał się wielkim sukcesem i przyniósł autorowi nominację do Nagrody Nike 2014 oraz Paszport „Polityki”, doczekał się również pozytywnego przyjęcia na Węgrzech. W tym samym roku została wydana „Rzeczpospolita zwycięska”, reprezentująca gatunek historii kontrafaktycznej. Do polskiej tematyki wraca Szczerek w powieści-drodze „Siódemka” (2014), która w 2015 r. zdobyła nominację do Nagrody Literackiej Europy Środkowej „Angelus”. W „Tatużu z tryzubem” (2015), który został nominowany do Nagrody Nike 2016 w kategorii reportaż, autor ponownie porusza, podobnie jak w książce „Przyjdzie Mordor i nas zje”, tematykę ukraińską. Jego ostatnią publikacją jest szeroko zakrojony esej podróżniczy „Między morze” (2017).

W twórczości Szczerka da się wyodrębnić powracające tematy: prowincjonalizm, środkowoeuropejskie zawieszenie między Wschodem a Zachodem, problematyka środkowoeuropejskich nacjonalizmów, a także, jak pisze Justyna E. Dąbrowska, „wyciąganie na światło dzienne polskich kompleksów” (DĄBROWSKA 2016: 187). Dla jego tekstów charakterystyczne jest balansowanie między faktem a fikcją literacką, nieuporządkowanie, rwana narracja, dosadny język, liczne nawiązania do aktualnej sytuacji politycznej, a także inspiracja poetyką *gonzo journalism*, szczególnie zauważalna w początkowym etapie jego twórczości. Samego Szczerka uznaje się za prekursora *gonzo journalism* w Polsce, a jego książkę „Przyjdzie Mordor i nas zje” za pierwszy utwór tego typu (FRUKACZ 2015: 57), choć pewne cechy *gonzo* według Izabelli Adamczewskiej można znaleźć np. w twórczości Jacka Hugo-Badera (ADAMCZEWSKA 2014b: 190). W artykule postaram się zwrócić uwagę na strategię narracyjną w wybranych tekstach Ziemowita Szczerka właśnie w kontekście poetyki dziennikarstwa *gonzo* i zastanowić się, czy w nowszych tekstach autora można również odnaleźć ślady inspiracji tym amerykańskim nurtem.

2. *Gonzo* jako nowa forma wypowiedzi dziennikarskiej

Dziennikarstwo *gonzo* jest stosunkowo młode. Za jego twórcę uznaje się amerykańskiego pisarza i dziennikarza Huntera S. Thompsona, którego książkę „Upadek i demoralizacja na Derby Kentucky” po raz pierwszy przetłumaczył na język polski właśnie Szczerek. Według niektórych badaczy po raz pierwszy to Bill Cardoso oznaczył wspomnianą książkę Thompsona epitetem *gonzo journalism* (ADAMCZEWSKA 2014b: 187), jednakże kwestie narodzin tego pojęcia pozostają sporne (MOSSER 2012: 85–86).

Styl *gonzo* uznawany jest za jeden z nurtów Nowego Dziennikarstwa, które było protestem przeciwko skostnia-

łym formom klasycznego żurnalizmu i wyrazem nieufności w stosunku do tradycji realizmu, a także do mediów, które manipulując faktami przedstawiały zafalszowaną rzeczywistość (m. in. wojnę w Wietnamie).

„Był to czas protestów przeciwko wojnie wietnamskiej, zarazem czas ograniczonego zaufania do prasy podkreślającej swój obiektywizm. Tekst napisany zgodnie z zasadami ‘nowego dziennikarstwa’ miał być subiektywnym świadectwem uczestnika, który przedstawia zdarzenia tak, jak sam je zobaczył i odczuł” (FURMAN 2012: 104).

„Nowe Dziennikarstwo” charakteryzowało się używaniem technik zarezerwowanych dotychczas dla literatury pięknej i wprowadzało otwartość na swoistą literackość i fikcyjność tekstu. Cechował je pełny zapis dialogów, opis świata widzianego oczami bohaterów, sekwencyjność pojedynczych scen i koncentracja na charakterystycznych szczegółach (BAUER 2011: 90).

Za główne cechy *gonzo* uznaje się maksymalną subiektywizację wypowiedzi, dowolne przeplatanie faktów i zdarzeń fikcyjnych oraz przeświadczenie, że pewna konkretna prawda o świecie może być przekazana również poprzez opis fikcyjnych zdarzeń. „Jako styl dziennikarski i technika narracyjna, *gonzo* charakteryzuje skrajny subiektywizm, luźne podejście do faktów i językowa hiperbola. Głównym bohaterem tekstu jest jego autor, osią fabularną – przygody o awanturniczym charakterze” (ADAMCZEWSKA 2014b: 187). Trafnie charakteryzuje przeplatanie się fikcji i faktów M. Brett Gaffney, który stwierdza, że *gonzo* przejmuje cechy dziennikarstwa i beletrystyki, łącząc je ze sobą – gołe kości faktów porasta mięso dziennikarskiej kreatywności (GAFFNEY 2009: 2). *Gonzo* należy do dziennikarskiej kontrkultury, a pojawiające się w tekstach pisanych w stylu *gonzo* fakty są często wyolbrzymione, przefiltrowane przez wyobraźnię pisarza/dziennikarza.

Pewien trop znaczeniowy podsuwa sam źródłosłów słowa *gonzo*, które w językach romańskich oznacza wariata, człowieka szalonego. Styl *gonzo* to również przesadna retoryczność, stylistyczne uduchowienia, ekscentryczność formy wypowiedzi. Ważną rolę odgrywa również motyw mistyfikacji i pewnej przesady w sposobie oraz rodzaju opisywanych zdarzeń, co podkreśla Jason Mosser pisząc, iż większość opisów narkotycznych wizji w tekście Thomasa to czysty wymysł (MOSSER 2012: 86).

Kolejną cechą stylu *gonzo* jest pewna fragmentaryczność, niespójność gatunkowa tekstu, w którym pojawiać się mogą luźne fragmenty rozmów, dialogów, notatki, przepisy nagrań i nieoczekiwanych asocjacji. Znakiem dystynktywnym kanonicznych tekstów Thomsona jest właśnie ambiwalencja gatunkowa oraz pewna hybrydyczność (GAFFNEY 2009: 2).

Tematykę *gonzo* stanowią często podróże i wyprawy w miejsca niebezpieczne. Jakub Baran zauważa, że przystającym synonimem *gonzo* jest *bad trip* - „zła podróż” (BARAN 2013: 123). Pewne elementy *gonzo* można odnaleźć właśnie w polskiej literaturze podróżniczej i prozie Wojciecha Cejrowskiego czy Sławomira Shutego (BIŃCZYCKI 2013: 62–65). Niemniej jednak najwyraźniej cechy poetyki *gonzo* pojawiają się u Ziemowita Szczereka, którego debiut był określany również jako *road movie* albo *narkotrip* (NÉMETH 2017: 20).

3. *Gonzo* a Ziemowit Szczerek

Sam Szczerek w swoim debiucie „Przyjdzie Mordor i nas zje” charakteryzuje *gonzo* następująco: „Musiało być brudno, mocno, okrutnie. Taka jest istota *gonzo*. W *gonzo* jest gorzała, są szlugi, są dragi, są panienki. Są wulgaryzmy. Taka jest istota *gonzo*” (SZCZEREK 2013: 99). W książce tej *gonzo* pojawia się na różnych poziomach tekstu, na poziomie metatekstu, w postaci bezpośrednich odniesień, aluzji, odwoływanie się do dziedzictwa kontrkultury (ADAMCZEWSKA 2014b: 189–190).

Pisarz w jednym z wywiadów na pytanie, czy *gonzo* jest odmianą reportażu, który może stać się narzędziem diagnozowania współczesnego społeczeństwa, wypowiada się w sposób dość sceptyczny: „Nie wiem. Ja w ogóle nie wiem, czy *gonzo* istnieje poza HunteremThompsonem” (SZCZEREK 2014: 62). Jeszcze wyraźniej Szczerek dystansuje się od *gonzo* podczas spotkania autorskiego w Przemyśle, naprowadzając jednocześnie czytelnika na inny trop narracyjny:

„Skoro jesteśmy w Galicji, gdzie z przyjemnością mieszkam, to może powiem w ten sposób: o wiele bliżej niż do Thompsona, którego – szczerze mówiąc – nie bardzo lubię, jest mi do Haška, który robił coś takiego pół wieku przed Thompsonem i który jest stąd, z Habsburgii. O galicyjskich drogach pisał, po Galicji chodził. Nawiasem mówiąc, Haškovskie przedwojenne obserwacje Galicji są świetne, jeśli chodzi o oddawanie pewnych stereotypów. Z tym całym *gonzo* to jest tak, że jest to zwykła opowieść uczestnicząca, w której narrator opisuje swoje niesamowite przygody. (...). Ten klasyczny sposób opowiadania historii Amerykanie nazwali *gonzo* i ogłosili to całemu światu, co przypomina to, co zrobili z włoską pizzą, którą opakowali i sprzedają jako swoją. I jeszcze osadzili takie historie w całkiem poważnym kontekście, w nurcie nowego dziennikarstwa, którego *gonzo* jest niby częścią. Ten styl faktycznie dopuszcza stosowanie różnych technik literackich po to, żeby można było oddać rzeczywistość” (SZCZEREK 2016: 17).

Rzeczywiście w wypadku „Międzymorza” tropy te prowadzące do Haška okazują się być jak najbardziej uzasadnione.

Ważnym elementem *gonzo* jest pretekstowość, jak było w przypadku kanonicznego tekstu Thomsona. Amerykański dziennikarz miał opisać tytułowe derby w Kentucky, ale sam opis wydarzenia ogranicza się do kilku zdań, a temat rozrasta się, transformuje, ewoluuje. Podobnie jest w książce Szczerka „Przyjdzie Mordor i nas zje”, która ma być opowieścią o współczesnej Ukrainie, ale jednocześnie, a może właśnie w głównej mierze, jest tekstem o współczesnej Polsce i Polakach. W „Międzymorzu” występuje Europa Środkowa, ale nie jest

ona badana systematycznie, kraj po kraju, opisy poszczególnych państw mieszczą się czasem na kilku stronach, a sam tekst zmienia się w meandryczną opowieść o współczesności, o bolączkach trawiących Europę, o rozprzestrzeniającym się nacjonalizmie, o polskich zwycięstwach i przegranych, o transformacji po roku 1989, o słowiańskich fantazmatach. Fakty przestają być święte (FURMAN 2012: 101), mogą być dowolnie kompilowane, zestawiane, naginane, a co więcej – nawet stwarzane i podane są w sposób dalece subiektywny i prowokacyjny.

Podtytuł książki Szczerka „Międzymorze” naprowadza nas na trop poetyki *gonzo*: „Podróże przez prawdziwą i wyobrażoną Europę Środkową”, a motto-przestroga określa gatunkową przynależność tekstu: „To jest książka podróżnicza. To będzie książka o podróżach i wrażeniach. Komu się to nie podoba, niech odłoży ją już teraz” (SZCZEREK 2017b: 9). Istotne są dwa elementy wyodrębnione przez Szczerka: wyobrażenia i wrażenie, które mają znaczny wpływ właśnie na strategię narracyjną wybrane przez autora.

4. Narrator zwielokrotniony

Narrator w „Międzymorzu” przypomina średniowiecznego wagabundę, nieokrzesanego hańskowskiego Szwejka, zawałkę i awanturnika – opowiadacza anegdot, który istnieje w słowie i przez słowo się realizuje. Andrzej Juszczyk analizując styl narracyjny w książce „Tatuaz z tryzubem” dostrzega w pozornym prostactwie świadomą postawę wobec świata, stylizację na średniowiecznego łazika-sowizdrzała, który

„spogląda prześmiewczym okiem na rzeczy proste i trudne, zabawne i straszne, banalne i doniosłe. W swojej opowieści narrator chętnie miesza porządki i dyskursy, posługując się na przykład popkulturowymi kliszami jako poręcznym narzędziem opisu poważnych sytuacji politycznych czy społecznych” (JUSZCZYK 2016: 29).

Ciekawy kontekst podsuwa również Adamczewska, która pisze, iż hiszpańskie *ganso* oznacza „geś”, a w przenośni słowo to stanowi określenie prostaka, nieuka, głupca (ADAMCZEWSKA 2014b: 187). W pewnym stopniu taki jest narrator Szczotka – zuchwały, zawadiacki, arogancki, to typ łobuza, co znajduje odzwierciedlenie w samym tekście w myśl definicji zaproponowanej przez wspomnianą wyżej polską badaczkę: „Nie bez znaczenia jest temperament reportera, który znajduje wyraz w tekście – styl gonzo jest zuchwały, ekstrawagancki, satyryczny i szalony” (ADAMCZEWSKA 2014a: 341). Wspomina rozróbę w Budapeszcie, w wyniku której jego towarzysz wylądował w szpitalu z drgawkami i urazem czaszki (SZCZEREK 2017b: 195), podczas wjazdu na Ukrainę nie ułatwia celnikom sprawy i prowokacyjnie podaje jako cel wizyty chęć zobaczenia Ukrainy w jesiennym deszczu (SZCZEREK 2017b: 168), często wyraża się w sposób prowokacyjny, a nawet wulgarny (SZCZEREK 2017b: 84, 169, 196, 219, 232, 292, 317).

O zawiłych meandrach środkowoeuropejskiej polityki Szczotkowski narrator pisze dosadnie i prostym językiem:

„Dwadzieścia lat z okładem wystarczyło, żeby to wszystko, co próbowały europejskie peryferie osiągnąć poprzez przyjmowanie standardów centrum, poszło się paść. By pozostała po tym wszystkim pusta forma. Demokratyczna skorupa, w której gnieźdzą się takie Orbány, Kaczyńskie, Putiny” (SZCZEREK 2017b: 26).

Jednak narrator „Międzymorza” nie jest jednorodny, bo wielokrotnie jego uwagi są zaskakująco przenikliwe i oryginalne, jak np. te o niemożności stworzenia wspólnego, stabilnego państwa słowiańskiego (SZCZEREK 2017b: 206–207).

Właśnie inna budowa podmiotu snującego opowieść odróżnia pisarstwo Szczotka od twórczości Stasiuka i Vargi, którzy podczas swych peregrynacji wręcz omijają innych ludzi. Inaczej ujmuje też świat w swoich klasycznych reportażach Mariusz Szczygieł, który zdaje się być przezroczysty, oddając głos innym i snując swoją opowieść poprzez kunsztowną

kombinację faktów, z których nagle zaczyna prześwitywać uniwersalny, niedostrzegalny wcześniej sens. Oczywiście reportaże Szczygła odznaczają się czasem wysokim stopniem fabularyzacji, swoistą literackością (FRUKACZ 2015: 54), ale zawsze stoi za tymi scenami fakt, a nie fikcja. „Międzymorze” jawi się więc z jednej strony jako o wiele bardziej literackie, bo fikcyjne, nierzeczywiste, niż twórczość Szczygła, jednocześnie jednak jest o wiele mniej literackie niż teksty Vargi czy Stasiuka. W jednym z wywiadów sam Szczerek wyjaśnia, że patronuje mu jednak inna muza:

„Stasiuk, Andruchowycz, w ogóle to, co wydaje Czarne, to ekipa, na której uczyłem się pisanie. Ale myślałem zawsze w ten sposób. Być może zacząłem czytać Stasiuka, bo poczułem pewien rodzaj pokrewieństwa. Ale jednak come on... Stasiuk jeździ tam, skąd można tylko wracać i gdzie mu się materia rozpada. I pisze tak, jak ja bym za cholere nie dał rady. Ja inaczej piszę i wiedzie mnie w zupełnie inne miejsca. A że one są po tej samej, gorszej stronie Europy – to inna sprawa” (SZCZEREK 2017a).

W swoim debiucie „Przyjdzie Mordor i nas zje” Szczerek wprowadza fikcyjnego narratora, co sprawia, iż tekst przekształca się zdaniem Adamczewskiej w łże-reportaż (ADAMCZEWSKA 2014b: 187). Ufikcyjnienie rzeczywistości jest stosowane często przez największych polskich współczesnych reportażyistów np. Jacka Hugo-Badera czy Wojciecha Tochmana (FRUKACZ 2015: 52), niemniej jednak zabiegi te są marginalne w porównaniu z tym, co w swoich tekstach oferuje Szczerek.

Narrator „Międzymorza” to człowiek uczestniczący, człowiek doświadczający rzeczywistości w jej najróżniejszych wymiarach, człowiek, który nigdy nie stoi z boku. Pozostaje sam w centrum opowieści, którą, zgodnie z definicją *gonzo*, przekazuje w sposób aż do granic możliwości zsubiektywizowany (MOSSER 2012: 88). To osoba niezwykle zaangażowana w to, co widzi, stronnicza, subiektywnie oceniająca rzeczywistość. W tekście przeważa daleko posunięty subiekty-

wizm, a więc programowe odejście od neutralności, od próby pokazania świata w całej jego złożoności, z różnych perspektyw - narrator jest maksymalnie nieprzezroczysty (FURMAN 2012: 100). Pije, bawi się, chodzi na imprezy, dyskutuje, wadzi się ze spotkanymi na swej drodze ludźmi.

„Zastanawiałem się, jak on musi patrzeć na nas wszystkich, wracających do domu po ciężkiej nocy, ciężkiej od chłania, palenia i wciągania, ale szybko przestałem myśleć, bo zwałem się na łóżko i szczęśliwie zasnąłem” (SZCZEREK 2017b: 35).

Jest sobą i nie sobą, czytelnik do końca nie wie, na ile narrator jest Szczerkim, a na ile tworem Szczerkowskiej wyobraźni.

Analizując strategie narracyjne w książce „Przyjdzie Mordor i nas zje” Adamczewska proponuje nowatorskie zdefiniowanie narratora jako terminu wspomnianego przez Ryszarda Nycza w kontekście współczesnej literatury – narrator u Szczyrka to podmiot sylleptyczny, czyli taki, który może być rozumiany na dwa różne sposoby jednocześnie, jest to „ja” prawdziwe, a jednocześnie zmyślone, autentyczne, ale i fikcyjno-powieściowe (ADAMCZEWSKA 2014b: 194). Wydaje się, iż podobny typ narratora występuje w „Między-morzu” – jest to Szczerek, ale jednocześnie jest to narrator fikcyjny, oba typy „ja” występują synchronicznie, jednocześnie. Występujący w owej podwójności narrator jest dwuznaczny, czytelnik pozostaje w niepewności czy sądy wygłaszane w tekście należą do Szczerka, czy też do fikcyjnego narratora.

5. Podsumowanie

Wizja świata zaproponowana przez Szczerka w „Między-morzu” jest emblematyczna dla współczesności. Obiektywizm wypowiedzi, wyważone sądy ustępują miejsca kalejdoskopowemu, szybkiemu, dosadnemu ujęciu rzeczywistości, gdzie wartością staje się subiektywne spojrzenie, niepoprawność polityczna, prowokacyjność osądu. Narrator wykreowany przez Szczerka nie bawi się w delikatne tonowanie

rzeczywistości przy pomocy pastelowych kolorów, narracja w „Międzymorzu” przypomina raczej rollercoaster, szybkie sekwencje, przemieszczanie się w czasie i przestrzeni, szybkie ruchy grubym pędzlem.

Teksty Szczerka nie są krystalicznie faktograficzne, ponieważ w swoim założeniu nie mają takie być, nie jest to ich niedostatek, ale specjalnie wybrana droga. Forma, po którą często sięga Szczerka, bazuje na konkretnym, realnym doświadczeniu (spotkania i rozmowy z ludźmi, podróż do konkretnych miejsc), ale autor tworzy tekst beletrystyczny, fikcyjną opowieść opartą o zdarzenia ze świata rzeczywistego, ale jednak w jakiś sposób fikcyjną. W książce „Przyjdzie Mordor i nas zje” według Orsolyi Németh, fakt i fikcja mieszają się, ale rzeczywistość jest w wielu przypadkach na tyle absurdałna, że wydaje się zmyśleniem (NÉMETH 2017: 20). Przeplatanie się fikcji i faktu jest widoczne w trzech pierwszych książkach Szczerka. „Międzymorze” wydaje się być bardziej reportażowe.

Narrator w tekstach polskiego pisarza wartościuje to, co widzi, pisze w sposób niemal manieryczny, prowokacyjny, „głośny”, subiektywny, emocjonalny. Swoją opowieść składa z kawałków wybranych pod pewną tezę, nie ukrywa swoich poglądów, używa barokowego, zamaszystego stylu, tak odległego od wyważonego, stonowanego stylu klasycznego reportażu. Nie wnika pod powierzchnię rzeczywistości, ale omiata ją wzrokiem. Jego spojrzenie jest powierzchowne, wzrok na krótko zatrzymuje się na poszczególnych fragmentach świata, potrafi wychwycić to, co głośne, natarczywe, charakterystyczne, ale to, co podskórne, pozostaje często niezbadane. Można polemizować ze stwierdzeniem Dąbrowskiej, iż *gonzo* stwarza większe możliwości niż klasyczne dziennikarstwo: „Dzięki dygresyjnemu charakterowi pozwala na ujęcie wydarzeń w szerszym kontekście, co daje możliwość głębszego i bardziej wyrazistego komentarza” (DĄBROWSKA 2016: 188–189), i może właśnie dlatego Szczerka dystansuje się od poetyki *gonzo*. Zamaszystość narracji wy-

klucza refleksyjny, spokojny ton. U Szczerka nie ma miejsca na nostalgię, (jak u Andrzeja Stasiuka czy Krzysztofa Vargi), dominuje błysk, akcja, dynamika wypowiedzi.

Wydaje się, że Szczerka w „Międzymorzu” porzucił manierę *gonzo*, obecną przede wszystkim w książce „Przyjdzie Mordor i nas zje”. W bardziej stonowanym „Międzymorzu”, w którym nie znajdziemy bezpośrednich odniesień do stylu *gonzo*, dostrzec jednak można, występujące już oczywiście wcześniej w debiucie Szczerka, subiektywizację narracji, umieszczenie narratora w centrum, który bardzo wyraźnie formuje swoje sądy i jest niepoprawny politycznie, przy jednoczesnej gatunkowej hybrydyczności tekstu.

Bez wątplenia twórczość Szczerka stanowi pewnego rodzaju fenomen ostatniego dziesięciolecia polskiej literatury. Autorowi udało się przeszczepić na polski grunt i przystosować do polskich warunków poetykę *gonzo*, ale jednocześnie na obecnym etapie jego twórczości *gonzo* wydaje się być balastem, hamulcem. Najnowsza książka Szczerka to projekt ciekawy, nowy we współczesnej polskiej literaturze, a taki sposób konstruowania narracji i stylistycznego poziomu tekstu wydaje się słusznym wyborem do opisu chaotycznej, dynamicznie zmieniającej się, pełnej sprzeczności współczesnej rzeczywistości Europy Środkowej. W publikacjach Szczerka właśnie poetyka *gonzo* lub, jak kto woli, nawiązania do Haśka są doskonale dopasowaną metodą do opisu świata stojącego na rozdrożu i nie wiedzącego, co począć dalej.

BIBLIOGRAFIA

- ADAMCZEWSKA Izabella, 2014a: *Gonzo. Zagadnienia rodzajów literackich* 57/ 341–343.
– – 2014b: *Wariacje na temat pewnego paktu: o dziennikarstwie gonzo. Czytanie literatury: łódzkie studia literaturoznawcze* 3/187–204.

- BARAN Jakub, 2013: Gonzo znaczy brud. *Ha!art* 41/ 122–125.
- BAUER Zbigniew, 2011: Dziennikarstwo „gonzo”: epizod czy trwały trend w dziennikarstwie. *Dziennikarstwo a literatura w XX i XXI wieku*, Warszawa: Poltext, 81–93.
- BIŃCZYCKI Jan, 2013: Sporysz zamiast pejotlu. *Ha!art* 41/ 62–65.
- DĄBROWSKA E. Justyna, 2016: Obraz państwa postapokaliptycznego w prozie Ziemowita Szczerka. *Annales Universitatis Mariae Curie Skłodowska. Sectio FF XXXIV/* 187–199.
- FRUKACZ Katarzyna, 2015: Amerykańskie Nowe Dziennikarstwo po polsku? Transfer poetyk, problemy adaptacyjne. *Biblioteka postscriptum polonistycznego* 5/ 49–61.
- FURMAN Wojciech, 2012: Obserwator czy uczestnik? Dwa podejścia do obiektywizmu dziennikarskiego. *Polityka i społeczeństwo* 9/ 99–108.
- GAFFNEY M. Brett, 2009: Gonzo Journalism: A Hybrid. *Theocrit. The Online Journal of Undergraduate Literary Criticism and Theory* 1. 1/ 1–8.
- JUSZCZYK Andrzej, 2016: Ukraina, czyli tam i z powrotem. *Przemyski przegląd kulturalny* 36-37/ 28–29.
- MOSSER Jason, 2012: What’s Gonzo about Gonzo Journalism? *Literary Journalism Studies* 4/ 85–90.
- NÉMETH Orsolya, 2017: Diliházat Ukrainából. *Élet és Irodalom* 12/20.
- SZCZEREK Ziemowit, 2013: *Przyjdzie Mordor i nas zje, czyli tajna historia Słowian*, Kraków: Korporacja Ha!art.
- – 2014: Śmieję się z tych, którzy twierdzą, że granic nie ma. Rozmowa z Ziemowitem Szczerkim. *Rozmowy na granicy*. Słubice. 57–65.
- – 2015a: *Siódemka*. Kraków: Korporacja Ha!Art.
- – 2015b: *Tatuaż z tryzubem*. Wołowiec: Czarne.

- - 2016: Lubię chodzić z kamerą przy ziemi. Rozmowa Andrzeja Juszczyka z Ziemowitem Szczerkim. *Przemyski przegląd kulturalny* 36-37/16-25.
- - 2017a: Dorosły nie musi wstawać z kolan. Rozmowa Michała Nogasia z Ziemowitem Szczerkim. *Gazeta Wyborcza* 110/ 28.
- - 2017b: *Międzymorze*, Warszawa: Agora, Czarne.

Az új angol kölcsönszavak szótári rögzítésének kérdései a mai magyar és orosz lexikográfiában

JANURIK SZABOLCS

Vig István kutatásainak egyaránt fontos részét képezik a kölcsönszavakkal kapcsolatos és a lexikográfiai témájú dolgozatai. Néhány évvel ezelőtt megjelent hosszabb tanulmányában éppen az anglicizmusok átvető nyelvi megítélését és használatuk motivációit vizsgálta elsősorban a német nyelvterületre vonatkozóan (VIG 2013). Az ünnepelt munkásságában jelentős szerepet játszó két kutatási terület összekapcsolásával az alábbi írásomban az angol eredetű lexikai elemek rögzítésének kérdéseit tekintem át röviden az utóbbi évek magyar és orosz szótárírásának gyakorlatában.

Nincs könnyű dolga annak, aki a magyar nyelv legújabb anglicizmusainak írásmódjáról, jelentéséről és használatáról szeretne hiteles információhoz jutni, lehetőleg egy helyen. Ilyen összefoglaló jellegű lexikográfiai munka ugyanis ebben a témakörben mindezidáig nem született. Ennek hiányában különböző helyesírási szótárakra (OH 2004; MHSz 2017), idegen szavak szótáira (TOLCSVAI 2007; TÓTFALUSI 2015), valamint neologizmuszótárakra (MINYA 2007; MINYA 2014; BALÁZS 2016) támaszkodhatunk, ha az újabb keletű angol átvételeinkre vagyunk kíváncsiak.

Az orosz lexikográfia a dolgozatomban vizsgált szóképzleti elemek leltározását illetően lényegesen előrébb tart. Az elmúlt években megjelent anglicizmuszótárak (МАКСИМОВА 1998; СЕМЕНОВА 2003; ХОДЖАГЕЛЬДЫЕВ-ШУРУПОВА 2016) mellett a magyar társaiknál jóval nagyobb rendszerességgel megújított idegen szavak szótárai közül több is

(КРЫСИИ 2000, 2009, 2012; ШАГАЛОВА 2009, 2011, 2017) biztos tájékozódási pontként szolgálhat az adott témában.

A továbbiakban röviden bemutatom a fent említett magyar és orosz lexikográfiai művek angol kölcsönszavakkal kapcsolatos anyagát, kitérve szótári rögzítésük módjának néhány hasonlóságára és különbségére az egyes kiadványokban alkalmazott szótárírói megoldások egybevetése alapján.

1. Új angol kölcsönszavak a magyar szótárakban

1.1. A Tolcsvai Nagy Gábor szerkesztésében 2007-ben az Osiris Kiadónál megjelent idegen szavak szótára több mint 40 000 címszavával a legteljesebb ilyen jellegű munkának számít a mai magyar lexikográfiában (TOLCSVAI 2007). Mivel a szótár célkitűzése szerint a napjainkban használatos idegen szavak javát értelmezi, beleértve a hagyományos műveltség legfontosabb kifejezéseit és a mai tudomány legszükségesebb megnevezéseit is, s ezáltal jelentős számú, korábban már meghonosodott elemet tartalmaz, nem egyszerű feladat akár csak megközelítőleg feltérképezni a szóanyagban az utóbbi évek angol átvételeit. Ezért a szótárban megtalálható anglicizmusok áttekintő elemzése helyett az alábbiakban néhány példán keresztül olyan kérdéseket mutatok be, amelyekkel a szótáríró feltétlenül szembesül az idegen eredetű neologizmusok rögzítésekor.

Az egyik ilyen problémát az új kölcsönszavak írásképi változatai okozzák. A szótár használati útmutatójában Tolcsvai Nagy Gábor a következő alapelveket fogalmazza meg: „Ha két v. több alakváltozat van, általában a magyar írásmódú változat kerül előre, az idegen utána” (TOLCSVAI 2007: 11). Ezt a szerkesztői megoldást számos példa támasztja alá: *bébi-szitter* / *baby sitter*, *díler* / *dealer*, *dzsogging* / *jogging*, *fájl* / *file*, *imidzs* / *image*, *kiber-* / *cyber-*, *klip* / *clip*, *lízíng* / *leasing*, *szerver* / *server*, *szkinhed* / *skinhead*, *tonik* / *tonic*. „Más esetekben az idegen alakváltozat áll elől, mert az gyakoribb a magyar nyelvű használatban” (TOLCSVAI 2007: 11). A forrásnyelvi írásmód kerül előtérbe a *chatel* / *csetel*, *cool* / *kúl*, *floppy* / *floppi*

/ *flopi*, *hacker* / *hekker*, *site* / *szájt*, *team* / *tím*, *trailer* / *tréler*, *voucher* / *vócser*, *zoomol* / *zúmol* címszavakban. Az alakváltozatok megítélésének nehézségeiről tanúskodnak az olyan ellentmondásosnak látszó esetek, mint a *showbusiness* / *showbiznisz*, szemben a *biznisz* / *business* sorrendjével. Ugyanakkor egyes átvételek írásképi változatainak szótári rögzítése során felfedezhetünk olyan következetlenségeket, amelyek minden bizonnyal a feldolgozott szóanyag tekintélyesnek mondható terjedelméből is fakadnak. Indokolatlannak tűnik például külön szócikkben tárgyalni az alábbi kölcsönszavakat: *controller* 1. '(közg) vállalat költségtervező szakembere', 2. '(inf) vezérlőkártya' – *kontroller* 1. '(műsz) vezérlőberendezés', 2. '(közg) pénzügyi vezető'; *controlling* '(közg) vállalkozás vezetésének irányítótevékenysége' – *kontrolling* 'irányítás, ellenőrzés'.

Egy másik, a lexikográfiai gyakorlatban sokszor elhanyagolt probléma, amely dilemma elé állítja a szótárírókat, a polyszémia vagy homonímia kérdésének eldöntése az idegen eredetű neologizmusok egyes jelentéseinek megadásakor. Míg az *account* szó közgazdasági ('számla, bankszámla') és informatikai ('hozzáférési bejegyzés, azonosítás') értelemben való használata esetében érzékelhető egyfajta szemantikai kapcsolat, a következő két anglicizmus egymástól lényegesen eltérő jelentéseit szerencsésebb lett volna homonimaként feltüntetni a szótárban: *top* 1. 'a legjobb(ak)', 2. 'csúcserték', 3. 'helyes, jól van', 4. '(ölt) női nyári rövid, ujjatlan felsőrész'; *cracker* 1. '(gasztr) sós aprósütemény', 2. '(inf) hacker'.

1.2. Az idegen szavak egyik legjelentősebb mai magyarországi kutatójának, Tótfalusi Istvánnak az elmúlt közel két évtizedben több lexikográfiai munkája is megjelent a Tinta Könyvkiadónál: *Idegen szavak magyarul* (TÓTFALUSI 2001), *Idegenszó-tár* (TÓTFALUSI 2008), *Magyarító szótár* (TÓTFALUSI 2011), *Idegen szavak alapszótára* (TÓTFALUSI 2015). A legújabb angol kölcsönszavak regisztrálásával kapcsolatos kérdések vizsgálatához ezt a legutóbbi kiadványt választottam, annak ellenére is, hogy itt a szerző nem jelöli a szavak eredetét. A 2015-ös szótárban ugyanis a régebbi, jól ismert anglicizmusok mellett helyet kaptak egészen új szavak is,

amelyek néhány évvel ezelőtt jelentek meg a magyar nyelvben: *dresszing*, *mém*, *outlet*, *startup*, *szelfi*, *wifi*. Az informatikai szókincs széles körben elterjedt kifejezésein kívül több olyan terminus is bekerült a szótárba, amelyek viszonylag ritkán fordulnak elő eredeti formájukban, inkább a magyar megfelelőjük használatos: *cancel* ‘mégsem, törlés’, *clipboard* ‘vágólap’, *digit* ‘számjegy’, *reset* ‘újraindítás’, *touch screen* ‘érintőképernyő’.

A szóanyagban különösen érdekesek azok a neologizmusok, amelyeknek több jelentését is megadja a szerző: *drón* 1. ‘(kat) harci robotrepülőgép’, 2. ‘pilóta nélküli repülőgép’; *lájkol* 1. ‘(inf) közösségi oldalon a „kedvel” gomb megnyomásával fejezi ki tetszését’, 2. ‘kedvel valamit, tetszik neki’; *last minute* 1. ‘(ker) utolsó, árendedményes vásárlási időszak’, 2. ‘(ker) olcsó szolgáltatás’, 3. ‘utolsó pillanatban intézés’. Ahogy látható, a fenti példákban az újabb jelentések általánosítással, a szakszavak determinologizálódásának köszönhetően alakultak ki.

Más esetekben az idegen szavak jelentésbővülése másodlagos szókölcsonnéssal magyarázható: *szett* 1. ‘(sport) játszma (teniszben, pingpongban)’, 2. ‘(ölt) ruhadarabok együttese, készlet’; *szingli* 1. ‘egyes mérkőzés (teniszben, pingpongban)’, 2. ‘egyedülálló nő v. férfi’; *klikk* 1. ‘közösségen belül szerveződött érdekcsoport’, 2. ‘(inf) kattintás, rákattintás’; *poszt* 1. ‘(kat) űrhely’, 2. ‘állás, tisztség, beosztás’, 3. ‘állomáshely’, 4. ‘(inf) bejegyzés, blogbejegyzés’. Ilyenkor (különösen az utóbbi két szónál) ismételten felmerül a már említett poliszémia vagy homonímia kérdése. Annál is inkább, mert korábbi értelmében a *klikk* francia, a *poszt* pedig német eredetű átvétel (TOLCSVAI 2007: 546, 826). Az etimológiai különbségek, valamint az angolból kölcsönzött neologizmusok eltérő szemantikája miatt indokolt lett volna ezeket is homonimaként kezelni, a német eredetű *link*₁ ‘megbízhatatlan, komolytalan’ és az angol *link*₂ ‘(inf) hivatkozás’ szótári rögzítéséhez hasonlóan.

1.3. A magyar szótárírás legújabb kori történetében hiánypótló kiadványként Minya Károly 2007-ben napvilágot látott

neologizmussszótára volt az első olyan lexikográfiai munka, amely a nyelvünkben az 1980-as évek vége óta megjelent új szavakat gyűjtötte egybe (MINYA 2007). A szerző által az előszóban közzétett adatok alapján a teljes szóanyag körülbelül egynegyedét kitevő idegen eredetű neologizmusok több mint kétharmada, összesen 219 szó tekinthető angol átvételnek.

A szótárba felvett anglicizmusok szakterületi megoszlása eléggé pontosan tükrözi a magyar nyelv szókészletének a rendszerváltás után bekövetkező változásait. Kiemelkedően magas az informatikai szakkifejezések száma (60), a különböző készülékek elnevezései közül elég csak az alábbiakat megemlíteni: *GPS, head-set, laptop, notebook, palmtop*. A téma-területek közül nagyjából azonos mértékben van képviselve a gazdaság (29) és a sport (25). Az előbbihez tartoznak például az angol kölcsönszóval jelölt üzlettípusok (*hipermarket, outlet, shop, store, szupermarket*), az utóbbihoz pedig az elmúlt években Magyarországon is divatba jött extrém sportok (*bungee jumping, canyoning, rafting, riverboard, trekking*). Jelentősebb tematikus csoportot alkotnak még a szórákozással kapcsolatos átvételek (17), köztük a *happening, performance, roadshow, talkshow*.

Az angol eredetű főnevekből képzett igék etimológiai minősítését illetően érdekes kettősség figyelhető meg a szótárban. Míg az *auditál, bodyzik, printel, szkennel* címszavaknál Minya Károly megadja az angol eredetet, addig a *chatel / csetel, lízingel, rappel, shoppingol, snowboardozik, szörföl / szörfözik, szponzorál, zoomol* igék mellett nem szerepel az *ang* rövidítés, csak a *szóképzés* megjelölés. Ennek az lehet az oka, hogy az utóbbi példák esetében bekerültek a szótárba az igeképzés alapjául szolgáló kölcsönfőnevek is, amelyeknél már utalt a szerző az angol forrásra. Mindennek ellentmond azonban az *ang* minősítéssel ellátott *printel* és *szkennel* ige (vö. *printer, szkennel*).

A szótárban ezenkívül még több olyan lexikai elem is megtalálható, amelyek magyar nyelvi meghonosodásában joggal feltételezhető az angol hatás. Ilyen a neologizmuskutató által olasz eredetűnek tartott *diszkont*, a többféle alakválto-

zatban feltüntetett, franciából származónak vélt *imázs / image / imidzs* vagy a forrásmeghatározás nélkül közölt *jakuzzi*, az olasz származású, Amerikában élő Jacuzzi fivérek által alapított cég találmánya. A szótáríró szerint összetétel eredménye a *drogdíler* és *marketingmenedzser* kifejezés, rövidüléssel jött létre a *net*, és összerántással a *netikett* szó. Mindez természetesen helytálló, ám nem lehet eltekinteni attól a tényről, hogy a fenti szóalkotási folyamatok nem az átvevő nyelvben mentek végbe, hanem már korábban lezajlottak magában a forrásnyelvben, a magyar tehát kész lexikai elemként vette át ezeket a kifejezéseket az angolból. Végül pedig még egy apróbb következtetésről teszek említést: az azonos jelentésű *click* és *klikkelés* külön szócikkbe került, és a lexikográfiai gyakorlatban ilyenkor szokásos kereszthivatkozás is elmaradt.

1.4. Az előző kötettel ellentétben a szerző újabb neologizmus-szótárának előszavában ezúttal nem adja meg sem az idegen eredetű szavak mennyiségével, sem az átadó nyelv szerinti megoszlásukkal kapcsolatos számadatokat (MINYA 2014). Saját számításaim alapján angol eredetre történő utalás összesen 123 szócikk esetében található ebben a szótárban (vagy *ang* megjelöléssel közvetlenül a címszó mellett, vagy pedig a jelentésmagyarázat részeként).

Valójában azonban a szóanyagban fellelhető anglicizmusok aránya ennél jóval nagyobb. A fentiekén túl még legalább 100 olyan neologizmus szótári rögzítésére kerül sor, amelyek angol eredetű lexikai elemet tartalmaznak. Ezek közül gyakoriságukat tekintve kiemelkednek a szóösszetételek (*dizájnerdrog*, *könyvtrailer*, *lájkvadász*, *netbank*, *reklámspot*, *shoppingtúra*), de jelentős számban fordulnak elő szószerkezetek (*direkt marketing*, *help desk szolgáltatás*, *last minute jegy*, *multibrand üzlet*) és képzett szavak is (*promózás*, *roamingol*, *shortolás*, *xboxozik*). Az utóbbiak közül külön említést érdemelnek az internetes nyelvhasználatra jellemző igék (*guglizik* – *meggugliz*, *lájkol* – *diszlájkol*, *posztol*, *torrentezik*).

Az idegen szavak eredetének meghatározásakor Minya Károly elsősorban etimológiai szempontokra támaszkodik, ugyanakkor az informatikai szókincsben közkeletű *applikáció*

(latin), *avatár* (szanszkrit), *mém* (görög) vagy *troll* (skandináv) kifejezés elterjedését illetően nem szabad megfeleldkezni az angol nyelv szerepéről sem.

1.5. Balázs Géza neologizmuszótárát az Édes Anyanyelvünk folyóirat 1998-ban indult *Új szavak, kifejezések* című rovata alapján állította össze (BALÁZS 2016). A szógyűjteményt közelebből megvizsgálva eléggé tarka kép bontakozik ki előttünk mind a lexikai újdonságok eredetét, mind pedig előfordulási gyakoriságát illetően. Annak ellenére, hogy a belső keletkezésű neologizmusok jelentős többséget képviselnek a szóanyagban, az angol vonatkozású elemek száma a tükörfordítások figyelembevétele nélkül is meghaladja a 350-et.

Az anglicizmusokból képzett szavak közül kiemelkednek a kölcsönzések körében szokatlanul nagy arányban jelen lévő igék: *bodyzik*, *cécézik* ‘másolatot küld e-mailben’, *dartozik* / *dartszozik*, *facebookol* / *facebookozik* / *fészbukozik* / *fészel*, *hájjpol* ‘felhajtást gerjeszt’, *joggol* ‘kocog’, *kócsol* ‘személyi tanácsot ad’, *kommentel*, *kopiz* ‘fénymásol’, *leokéz*, *mekizik* ‘gyorsétteremben tölti az időt’, *photoshopol*, *promózik*, *rappel*, *roamingol*, *soppingol*, *szelfizik*, *szlemmel* ‘slam poetryt ad elő’, *szörföl*, *zombul*, *zoomol*.

Ugyancsak figyelmet érdemelnek a főnévi értelemben is használt melléknévi igenévi alakok (*guglizó*, *partizó*, *szpemmelő*, *wellnesselő*), valamint az angol tőből alkotott deverbális főnevek (*bankolás*, *charterezés*, *monitorizálás*, *plankelés*, *wellnessezés*). Ebben a szótárban található több új angol kölcsönszó első rögzítése is a magyar lexikográfiában: *dogging* ‘kutyás kocogás’, *drone* / *dróni* ‘drón segítségével készített szelfi’, *fair trade*, *fake*, *nordic walking*, *tablet*, *youtuber* ‘állandóan a YouTube-t böngésző személy’.

2. Új angol kölcsönszavak az orosz szótárakban

A magyartól eltérően az orosz könyvpiacról nem hiányoznak azok a lexikográfiai kiadványok, amelyek kifejezetten az áttevő nyelv angol kölcsönszavait dolgozzák fel. A peresztroj-

ka óta eltelt időszakban Oroszországban több anglicizmusszótár is napvilágot látott.

2.1. A 20. század utolsó éveiben jelent meg Tamara Maksimova munkája, amelyben a szerző az 1950-es évek elejétől kezdve egészen az 1990-es évek végéig készített leltárt az orosz nyelv angol eredetű átvételeiről (МАКСИМОВА 1998). A kézikönyv megközelítőleg 1500 szócikket tartalmaz, amelybe beletartoznak a korábban meghonosodott lexikai elemek új, átvitt értelmű jelentései (például *коктейль* 'egyveleg', *тандем* 'páros, két személyből álló csapat'), sőt a gazdasági szaknyelv területén egyes angol mintára keletkezett tükörjelentések is (*бык* 'áremelkedésre spekuláló tőzsdeügynök', *корзина* 'valutakosár').

Mivel Maksimova szótára nagyjából fél évszázad lexikai anyagát öleli fel, az újabb (peresztrojka utáni) angol kölcsönzések feltárása alaposabb kutatómunkát igényel, beleértve ebbe az orosz nyelv akadémiai nagyszótárainak és neologizmuszótárainak adataival történő egybevetés bonyolult folyamatát. Az újabb kölcsönszavak átvételének idejére történő utalás hiánya nagy adóssága mind az orosz, mind a magyar nyelvű lexikográfiai kiadványoknak.

Az 1.1. és 1.2. pontban említett szótárírói problémák fényében érdemes megvizsgálni, milyen megoldásokat alkalmaznak az orosz kutatók a többjelentésű és az azonos alakú szavak elkülönítésére. Maksimova gyűjteményében mindössze négy homonimapár található, többek között a *кондиционер*₁ 'légkondicionáló' és *кондиционер*₂ 'hajbalzsam'. Nyilvánvalóan téves azonban a többjelentésűnek tartott *лейбл* (1. 'ruhacímke', 2. 'különböző számokból álló zenei kompozíció') második jelentésének értelmezése. Valójában az angol *record label* 'lemezkiadó cég' kifejezés szemantikájának átvételéről van szó, és megítélésem szerint ebben az esetben is inkább homonímiával állunk szemben. A *покер*₁ 'motoros rocker' és a *покер*₂ 'rockrajongó' jelentése ellenben nincs annyira távol egymástól, hogy ne lehetne poliszémiáról beszélni.

2.2. Még inkább történeti jellegűnek mondható a Marina Semenova által összeállított, 2003-ban megjelent anglicizmusz-

szótár (CEMEHOBA 2003), amely arra vállalkozik, hogy az orosz–angol nyelvi kapcsolatok kevés híján fél évezrede tartó története során meghonosodott, napjaink orosz nyelvében is aktívan használt angol kölcsönszavakról adjon áttekintést, vagyis a 16. század közepétől egészen a 20. század végéig. A diakrón megközelítés ellenére az 1990-es évek angol eredetű neologizmusai is jelentős helyet foglalnak el a szóanyagban, amelynek egyik különlegessége, hogy a szerző az átlagos idegen szavak szótárához képest jóval nagyobb figyelmet fordít a fiatalok beszédére jellemző, a szleng stílusrétegébe tartozó átvételek bemutatására. A szótár másik újdonsága, hogy a közel 1300 címszó mindegyikénél igyekszik megadni a kölcsönzés alapjául szolgáló lexéma valamennyi forrásnyelvi jelentését. A könyv minden informativitása ellenére a kölcsönzés idejére vonatkozó adatok hiánya ebben a történeti anglicizmusszótárban még inkább szembetűnő.

2.3. Az előbbi két munkától eltérően a napjaink orosz nyelvének angol kölcsönszavait összegyűjtő, magyarázó képekkel is illusztrált legfrissebb lexikográfiai kiadvány átmenetet képez az idegen szavak szótára és a neologizmusszótár között (ХОДЖАГЕЛЬДЫЕВ–ШУРУПОВА 2016). Mivel az utóbbi három évtized anglicizmusait leltározó, 707 címszót tartalmazó könyv anyagát korábbi orosz nyelvű tanulmányomban (ЯНУРИК 2016) már részletesen elemeztem, itt most csak azt említem meg, hogy nem kevesebb mint 112 angol kölcsönszó első szótári rögzítése található meg a szerzőpáros kötetében: többek között olyan neologizmusoké, mint a *биткойн* ‘bitcoin (digitális fizetőeszköz)’, *воркаут* ‘street workout (tornagyakorlatok szabadtéri parkokban)’, *маффин* ‘muffin’, *селфи* ‘szelfi’, *смузи* ‘smoothie (gyümölcsturmix)’, *таблет* ‘táblagép’, *хэштег* ‘hashtag’, *эйчар* ‘HR-s’.

2.4. Napjaink orosz lexikográfiájában a Leonid Krysin által szerkesztett idegen szavak szótárai számítanak a legtekintélyesebbeknek. A neves kölcsönszókutató 1998-ban megjelent, 25 000 címszavával mindmáig legteljesebb kézikönyve sokat idézett, nagy népszerűségnek örvendő alpmű. A második, bővített ki-

adás érdekessége a kötet utolsó lapjain lévő 8 oldalas melléklet, amelyben a korábbi változatból kimaradt újabb 195 idegen szó (sok esetben legelső szótári) rögzítése található meg (КРЫСИИ 2000). A 20. század végének idegen eredetű neologizmusai közül számos angol átvétel azóta széles körben elterjedt és teljes mértékben meghonosodott szóvá vált az oroszban: *аудит* 'könyvvizsgálat', *бэбиситтер* 'bébiszitter', *блокбастер* 'sikerkönyv, sikerfilm', *даўвинг* 'búvárkodás', *диджей* 'DJ', *имейл* 'e-mail', *консалтинг* 'gazdasági tanácsadás', *мультимедиа* 'multimédia', *ноутбук* 'notebook', *пиар* 'PR', *пробаўдер* '(inf) szolgáltató', *сайт* 'weboldal', *стикер* 'öntapadós matrica', *тпейдер* 'tőzsdeügynök', *хот-дог* 'hot dog', *шопинг* 'shoppingolás'.

A 21. század első évtizedében az internet és a mobileszközök térhódításával újabb jelentős anglicizmushullám érte el az orosz nyelvet. Közel 1000 szócikket felsorakoztató válogatásában (КРЫСИИ 2009) a szerző az 1980–1990-es évek angol kölcsönszavai mellett jó néhány új lexikai elemet regisztrál a 2000-es évet követő időszakból is: *антинеперспурант* 'izzadásgátló dezodor', *блендер* 'turmixgép', *блоггер* 'blogger', *геймер* 'számítógépes játékos', *пиксель* 'pixel', *плеимейкер* 'irányító középpályás', *райдер* 'terepmotoros', *спам* 'levélzemét, spam'.

A lexikográfus legutóbbi munkája az előszóban megfogalmazott célkitűzések szerint a mai orosz nyelvben leggyakrabban előforduló idegen szavakat gyűjti egybe, köztük az olyan speciális terminusokat, amelyek elveszítették szűkebb szakmai jellegüket, és a hétköznapi beszédben vagy a médiában is rendszeresen használatosak (КРЫСИИ 2012). Ezáltal a szótár (hasonlóan az 1998-as első kiadványhoz) alapvetően az utóbbi két évszázad idegen eredetű szókincsére összpontosít, ugyanakkor nem hagyja figyelmen kívül a nyelvhasználók széles körében ismertté vált újabb átvételeket sem: *бренд* 'márka', *гаджет* 'kütyü', *дубайс* '(inf) eszköz', *драйвер* '(inf) illesztőprogram', *пазл* 'kirakós játék', *секонд-хенд* 'second hand', *смартфон* 'okostelefon', *хакер* 'hacker'.

A Krysin-szótárak közös vonása az orosz akadémiai kiadványokra amúgy is jellemző normatív szemlélet és mérsékelt nyitottság a lexikai újdonságok irányában. A mai magyar lexikográfiában ehhez hasonlóan az a nézőpont uralkodik, hogy egy új szó csak akkor válik szótárazhatóvá, ha megfelel a „szótárérettség” kritériumának (Magay Tamás sokat idézett terminusa).

2.5. A fentiekől eltérően az idegen szavak szótárainak és a neologizmus-szótáraknak a jegyeit egyesítő kiadványok jóval nagyobb arányban rögzítenek ténylegesen frissen megjelent szókészleti elemeket. Ehhez a vegyes szótártípushoz tartoznak a korábban említett könyveken (КРЫСИН 2009; ХОДЖАГЕЛЬДЫЕВ-ШУРУПОВА 2016) kívül Jekaterina Šagalova szógyűjteményei is. Az új angol kölcsönszavak vizsgálatához ezek a lexikográfiai munkák nyújtják a leghasznosabb segítséget: a kutatónak ugyanis nem kell kiszűrnie a szóanyagból sem a régebbi átvételeket, sem pedig a belső keltekezését neologizmusokat.

Az orosz nyelv 20. század végi és 21. század eleji idegen eredetű neologizmusait bemutató három kiadvány (ШАГАЛОВА 2009, 2011, 2017) sorrendben 2667, 1234 és 3277 szócikket tartalmaz, a példaanyagban megfigyelhető ismétlődések és átfedések miatt azonban végeredményben ennél lényegesen kevesebb, összesen 4456 új lexikai elem leírását adja meg. A három szótárban feldolgozott korpusz túlnyomó többségét az angol eredetű kölcsönzések teszik ki, és ezek számát tovább növelik azok a más nyelvekből származó átvételek, amelyek feltehetően az angol nyelv közvetítésével kerültek be az oroszba (mint például a német *китч*, az olasz *нанарацци* vagy a japán *цуши*).

A Šagalova-szótárak egyik különlegessége a címszóként feltüntetett neologizmusok alakváltozatainak magas száma. Helyenként előfordul, hogy a szerző nem csupán két, hanem annál is több írásképi formát közöl (vö. *оффлайн / офлайн / офф-лайн, эккаунт / экаунт / аккаунт, чилаут / чиллаут / чил-аут / чилл-аут*). A másik lexikográfiai újdonsága ennek a három könyvnek a mellékletben összegyűjtött latin betűs

szavak jegyzéke, amelyben további formai variánsokat lehet találni: *baū-ḩaū / Wi-Fi, nuap / PR, эсэмэс / CMC / SMS*.

A szótáríró azon szándéka, hogy minél jobban érzékeltesse az új szavak írásmódjával kapcsolatos variativitást, kétféleképpen is értékelhető: egyrészt megnehezíti a helyesírási kérdésekben tájékozódni kívánó szótárhasználó dolgát, másrészt viszont hitelesebben tükrözi a neologizmusok írásképi megformálására jellemző bizonytalanságot, ezáltal a kutató számára hozzájárul az adaptációs folyamatok, tendenciák pontosabb megismeréséhez és elemzéséhez.

Rövid lexikográfiai áttekintésemet azzal zárom, hogy az új kölcsönszavak vizsgálata során a közvetlen átvételeken kívül figyelmet érdemelnek még a tükörfordítások különböző formái is. A magyar és az orosz nyelv angol mintára keletkezett tükörszavaira azért nem tértem ki külön mostani írásomban, mert egy korábbi tanulmányomban már foglalkoztam ezzel a kérdéssel (JANURIK 2017).

BIBLIOGRÁFIA

- BALÁZS Géza, 2016: *Új szavak, kifejezések. A rendszerváltás kisszótára (1990–2015). Nem szótárazott szavak tárháza.* Budapest: IKU – Inter Nonprofit Kft.
- JANURIK Szabolcs, 2017: Angol mintára keletkezett tükörszavak a magyarban és az oroszban. In: LUKÁCS István (szerk.): *Nexus Linguarum. Köszöntő kötet a 80 éves Nyomárkay István akadémikus tiszteletére.* Budapest: ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet, 147–160.
- MHSz 2017: *Magyar helyesírási szótár. A magyar helyesírás szabályai 12. kiadása szerint.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- MINYA Károly, 2007: *Új szavak 1. Nyelvünk 1250 új szava értelmezésekkel és példamondatokkal.* Budapest: Tinta.
- – 2014: *Új szavak 2. Nyelvünk 800 új szava értelmezésekkel és példamondatokkal.* Budapest: Tinta.

- OH 2004: LACZKÓ Krisztina – MÁRTONFI Attila: *Helyesírás*. Budapest: Osiris.
- TOLCSVAI NAGY Gábor, 2007: *Idegen szavak szótára*. Budapest: Osiris.
- TÓTFALUSI István, 2001: *Idegen szavak magyarul*. Budapest: Tinta.
- – 2008: *Idegenszó-tár. Idegen szavak értelmező és etimológiai szótára*. Budapest: Tinta.
- – 2011: *Magyarító szótár. Idegen szavak magyarul*. Budapest: Tinta.
- – 2015: *Idegen szavak alapszótára. 4500 idegen szó magyarázata*. Budapest: Tinta.
- VIG István, 2013: Az anglicizmusokról – más szempontból. In: Bárdosi Vilmos (szerk.): *Reáliák. A lexikológiától a frazeológiáig. Értelmezések és fordítási kérdések*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 149.) Budapest: Tinta, 119–139.
- КРЫСИН Л. П., 2000: *Толковый словарь иноязычных слов*. Москва: «Русский язык».
- – 2009: *1000 новых иностранных слов*. Москва: «АСТ-Пресс».
- – 2012: *Современный словарь иностранных слов*. Москва: «АСТ-Пресс».
- МАКСИМОВА Т. В., 1998: *Словарь англицизмов (50–90-е годы XX в.)*. Волгоград: «Издательство ВолГУ».
- СЕМЕНОВА М. Ю., 2003: *Словарь англицизмов*. Ростов-на-Дону: «Папирус».
- ХОДЖАГЕЛЬДЫЕВ Б. Д., – ШУРУПОВА О. С. 2016: *Иллюстрированный словарь английских заимствований в русском языке последних лет*. Москва: «Флинта».
- ШАГАЛОВА Е. Н., 2009: *Словарь новейших иностранных слов (конец XX – начало XXI вв.)*. Москва: «АСТ», «Астрель».
- – 2011: *Самый новейший толковый словарь русского языка XXI века*. Москва: «АСТ», «Астрель».

-- 2017: *Словарь новейших иностранных слов*. Москва: «АСТ-Пресс».

ЯНУРИК Сабольч, 2016: Вопросы лексикографической регистрации иноязычных неологизмов в русском языке (на материале нового словаря английских заимствований). *Slavica* XLV. Debrecen: DUPress, 84-101.

Gondolatok a grammatikai kategorizálás problematikus kérdéseiről (Az orosz főnév)

JÁSZAY LÁSZLÓ

1. Bevezető megjegyzések

Fejtegetéseim alapjául orosz nyelvi anyag és orosz nyelvészeti szakirodalom szolgál, mindazonáltal azt feltételezem, hogy az alábbiakban felvetett problémák, egyes elvi megállapítások gondolatébresztők lehetnek más szláv nyelvekre vonatkoztatva is.

Az emberi gondolkodásnak természetes szükséglete, hogy bizonyos közös jegyek alapján osztályoz, rendszerez, különböző kategóriákat állít fel. A grammatika területén a kategorizálás kényszere mindig is együtt járt a nyelv tanulmányozásával, – akár valamely idegen nyelv elsajátítási folyamatában, akár annak tudományos leírásában. A jelen dolgozatban – a nyelvészeti hagyománynak megfelelően – alaptételnek fogadjuk el, hogy *grammatikai* kategóriáról csak akkor beszélhetünk, ha a szóban forgó szemantikai megkülönböztetésnek van formai (esetünkben morfémaival történő) jelölője is, továbbá az adott szembeállítás következetesen és rendszeresen kifejeződik (bővebben: ПЕПЦОВ 2001: 70–74; БОИДЯПКО 2002: 239–246). Formai jelölés hiányában nem grammatikai, hanem lexikai-szemantikai kategorizálással van dolgunk. Az alábbiakban két olyan, az orosz főnévhez köthető grammatikai kategóriát veszünk szemügyre, amelyek nyelvészeti megítélése a szakirodalomban eltérő. A különböző interpretációk mérlegelésekor, illetve azok elfogadásakor álláspontom szerint célszerű figyelembe venni bi-

zonyos alkalmazott nyelvészeti (oktatási szempontból: lingvodidaktikai) vonatkozásokat is.

2. Az „élő” és az „élettelen” megkülönböztetése

Elméleti megközelítésben kitüntetett figyelmet érdemel egy olyan kérdés, amely az orosz főnév élő-élettelen kategóriájához¹ kapcsolódik. A szakirodalom alapján szembeötlő, hogy az e tekintetben egyszerűnek tűnő élő-élettelen oppozíció státusza korántsem egyértelmű. Nevezetesen arról van szó, hogy egyes munkák – ide számítva az akadémiai nyelvtant is (ШИБЕДОВА 1980: 462–464) – az említett kategóriát nem tekintik grammatikainak, ezért az élő-élettelen szembeállítás a főnév általános lexikai-szemantikai osztályozásánál kerül bemutatásra, olyan szembeállítások sorában, mint a tulajdon- és a köznév, egyedi és gyűjtő, konkrét és elvont jelentésű főnév. Ebben a felfogásban tárgyalja az élő-élettelen főnévi szembeállítás jelenségét néhány más leírás is (ld. ПОСПЕЛОВ 1952: 58–60; РОЗЕНТАЛЬ 1976: 201–203). Felvetődik a kérdés: miképpen lehetséges az adott jelenségnek ilyen interpretálása, amikor a dolog lényege éppen abban rejlik, hogy az élő jelentésűnek minősülő főnév tárgyesetben flexióval kötelezően jelölt (s ennek következtében formailag megegyezik a birtokos esettel)? A válasz nyilvánvalóan ott keresendő, hogy az *élő* és *élettelen* formai megkülönböztetése csupán részleges, hiszen egyes számban a nőnemű főnevekre eleve nem alkalmazható, ugyanis azok ragozási paradigmájában a tárgyeset állandó, semleges nemben pedig (egy-két többes számú alakra vonatkozó kivételtől eltekintve, mint pl. *животные, насекомые*) értelemszerűen élettelen főnevekkel van dolgunk. De még a hímneműek esetében sem teljes (azaz nem abszolút) az élő-élettelen szembeállítás megkülönbözte-

---

1 Jóllehet a biológiai értelemben vett élő és élettelen megkülönböztetése és ennek nyelvi leképeződése között természetesen szoros kapcsolat áll fenn, az oroszban más-más szót használunk e fogalmak jelölésére: *живой* – élő biológiai értelemben, *одушевленный* – a grammatikai használat szempontjából élőnek minősülő.

tése, hiszen az *-a* flexióra végződő, azaz „nőnemű ragozású” hímneműek (*мужчина, дедушка* stb.) egyes számú tárgyesete ugyanúgy adva van, mint a nőneműeknél (ld. az *-y* flexióval történő jelölést), ezért az ilyen szavak tárgyesete semmilyen körülmények között sem lehet azonos a birtokos esettel. Részen ebből adódik az a következtetés, hogy az élő és élettelen jelentés megkülönböztetésével a morfológiai alakok paradigmatis rendszere nem jön létre (vö. БОНДАРКО 1973: 57), ellentétben az *eset*, a *szám* és a *nem* kategóriával, melyek maradéktalanul megfelelnek a „grammatikai (azaz morfológiai) kategória” minősítésnek.

2.1. Mivel azonban az élő-élettelen szembeállítást, eltekintve a fentebb említett korlátozásoktól, kötelező kifejezni, természetesen helye, sőt hagyománya van annak a vélekedésnek is, hogy ez a szembeállítás grammatikai (morfológiai) kategóriának minősül, s annak osztályozó jellegű típusát alkotja – hasonlóan a főnév nemének kategóriájához (vö. МИЛОСЛАВСКИЙ 1981: 53–54; ШВЕДОВА–ЛОПАТИН 1989: 155–157). Ha a magyarországi russisztika elmúlt fél évszázadában meghatározó szerepet betöltő egyetemi tankönyveink idevonatkozó fejezeteit tekintjük mértékadónak, azt találjuk, hogy a vizsgált jelenség hazai megítélésében sem alakult ki egységes álláspont: Papp Ferenc komplex orosz nyelvészeti tankönyvében (melyet röviden csak „Kursznak” volt szokás nevezni, s mely az 1968 és 1990 közötti időszakban öt kiadást is megért) a kérdéses szembeállítás grammatikai kategóriát alkot (БОЛЛА–ПАЛЛ–ПАПП 1990: 212–217). Ezzel szemben Pete István morfológiájában ugyanez az opozíció a lexikai-szemantikai szembeállítások között szerepel (PETE 1988: 209). A nézetek tehát – akárcsak az oroszországi russisztikai irodalomban – idehaza is eltérők.

2.2. Ezek után megkerülhetetlen a kérdés konkrét megfogalmazása: melyik megközelítést célszerű alkalmazni a hazai orosznyelv-oktatásban, illetve, még átfogóbb szemlélettel közelítve, az oroszoknak, mint idegen nyelvnek az oktatásá-

ban? A válasz ez esetben már egyértelműnek tűnik: az élő és élettelen jelentésű főnevek szembeállítását a nyelvoktatásban grammatikai kategóriaként kezelendő. Ennek alátámasztására pedig elegendő egyetlen érv is: ez a megkülönböztetés kötelezően kifejeződik a mássalhangzóra végződő hímneműeknél egyes és többes számban, valamint a nőneműeknél (és a „nőnemű ragozású” hímneműeknél) többes számban. Ehhez képest végső soron mellékes körülmény, hogy a különbség pusztán tárgyesetben nyilvánul meg, továbbá, hogy bizonyos főneveknél egyes számban egyáltalán nem kap jelölést. Ez utóbbi körülményből véleményem szerint nem a grammatikai jelleg tagadása következik, hanem az a tény, hogy az élő-élettelen szembeállítás ún. „gyenge kategóriát” alkot, mely a nem (értsd: genus/род) kategóriától függően csupán részlegesen jelöli az adott grammatikai oppozíciót. Ha nyelvészeti módszertanunkban nem az itt javasolt módon járnánk el, azaz, ha a grammatikai kategóriákkal szemben támasztott szigorúbb kritériumok alapján az élő-élettelen megkülönböztetést csupán az adott szófaj lexikai-szemantikai felosztása részének tekintenénk, ez azt a veszélyt hordozná magában, hogy az élő jelentésű főnevek tárgyesetét illetően az oroszul tanuló eleve lemondana az amúgy kötelező formai jelölésről. Ez kétségtelenül reális veszély, mely a nyelvi interferencia következményeként már abból adódóan is fennáll, hogy a nem szláv nyelvekben, így a magyarban is, hiányzik ez a sajátos szembeállítás, illetve az (jelöltség hiányában) grammatikai szempontból nem releváns.

3. A számkategóriáról

Természetesen egészen más szempontból érdekes az orosz főnév egyes és többes számának oppozíciója, melynek több sajátossága is felhívja magára a figyelmet mind elméleti, mind gyakorlati vonatkozásban. Ez esetben mindenekelőtt azt kell tisztázni, hogy az adott szembeállítás a grammatikai kategóriák mely típusát képviseli, nevezetesen azt, hogy a) *szóragozó jellegű*, másképpen: *szóalakváltoztató* jellegű-e (oro-

szul: словоизменительная категория), vagy b) *osztályozó* típusú kategória? A szakirodalomban és a tankönyvekben a szinguláris–plurális szembeállítás általában *szóalakváltoztató* kategóriának tekintik, nyilvánvalóan abból a megfontolásból kiindulva, hogy a többes szám jelölése flexióval történik, azaz ugyanazzal a típusú morfémmal, mint amivel az esetkategória jelölése is (melynek szóragozó mivolta nem kérdőjelezhető meg). A szóragozó (szóalakváltoztató) kategória esetében ugyanazon lexémának különböző grammatikai alakjaival van dolgunk (ilyenkor tehát a szó lexikai jelentése nem változik meg), ezzel szemben az osztályozó kategória esetében (a főnevek osztályozásakor – mint pl. hímnemű, nőnemű, semleges nemű) a lexikai jelentésbeli azonosság nyilvánvalóan nem lehet feltétel.

3.1. Az alapkérdés tehát az, hogy valóban megfelel-e az orosz főnév számkategóriája a szóalakváltoztató jellegű kategóriákkal szemben támasztott követelményeknek? Véleményem szerint erre a kérdésre csak részben és bizonyos megszorításokkal adható igenlő válasz, jöllehet, az esetek többségében nagyjából erről van szó (hiszen „szabályos” helyzetben valamely megnevezés egyes vagy többes számban nem a lexikai jelentés megváltozása miatt választja szét a két alakot, hanem az adott grammatikai jelentés alapján – a *szinguláris*, ill. *plurális* jelentésnek megfelelően). Látni kell ugyanakkor azt is, hogy a főnév egyes és többes számának szembeállítása korántsem olyan mértékben rendelkezik a szóalakváltoztató típus jegyeivel, mint az e tekintetben etalonnak minősülő esetkategória, továbbá azt sem lehet elvitatni, hogy a számkategóriától egyáltalán nem idegen az osztályozó jellegű megközelítés sem. Ezzel kapcsolatban könnyű rámutatni arra a gyakori ellentmondásra, amely megfigyelhető számos tankönyvben, s ennél fogva az oktatási gyakorlatban is: miután a szerzők kijelentik, hogy a főnév számkategóriája *szóragozó* típusú kategória, a folytatásban ezt éppen a számkategória szempontjából történő *osztályozás* követi, mely szerint az orosz főnevek lehetnek a) egyes és többes

számban egyaránt használatosak, b) csak egyes számúak, illetve c) csak többes számúak. E hármas felosztás főcsoportját ugyan az egyes–többes szám viszonya alkotja, de tekintélyes csoportot képviselnek, egyrészt a *singularia tantum* főnevei is, melyek különböző lexikai-szemantikai osztályokba rendezhetők (gyűjtőnevek, pl. *мебель*, anyagnevek, pl. *золото*, elvont jelentésű főnevek, pl. *любовь*), másrészt meglehetősen magas a *plurália tantum* csoporthoz tartozó főnevek száma is (ilyenek pl.: *ножницы, брюки, деньги, сумки, именины, похороны, Афины, Карпаты*). Ráadásul ezt a három pólusú osztályozást érdemes tovább finomítani – két okból is:

1) Vannak elsődlegesen egyes számban használatos főnevek, melyek ritkán ugyan, de többes számban is lehetségesek (pl.: *мёд – мёды, сыр – сыры*), illetve vannak olyan főnevek, melyek esetében határozottan a többes szám dominál, de az egyes számú alak is reálisan létezőnek számít (vö. *туфли* és *туфля, сосиски* és *сосиска*, ill. *конфеты* és *конфета*).

2) A „korrelációs párok”, azaz a mindkét számban előforduló főnevek száma azért is viszonylagos, mert gyakran a szinguláris–plurális korreláció csupán a szó bizonyos jelentésében (vagy néhány jelentésében) jön létre, anélkül, hogy ez a viszony átfogná a szó teljes jelentéstartományát. Például a *стул* szónak csak az alapjelentésében (‘szék’) van többes száma (*студья*), de ‘széklet’ jelentésben nincs. Az *акварель* főnévnek is kizárólag ‘akvarell mint festmény’ jelentésben realizálható a többes száma, míg ‘vízfesték’ jelentésben (tehát anyagnévként) csak egyes számú.

Az ilyen típusú példák jól nyomon követhetők a szótárak főnévi szócikkei alapján, nem kétséges, hogy az itt említettekhez hasonló példák száma meglehetősen magas.

Önmagában e néhány érvre való hivatkozás alapján is aligha lehetne elvitatni az orosz főnévnek azt a sajátosságát, hogy az a számkategória szempontjából a szóalakváltoztató jelleg mellett egyúttal osztályozó jellegű is.

3.2. A fenti érvelésen túl azonban említhető egy további, nem kevésbé nyomós érv is, amely határozottan a szóragozó

jellegű kategória kizárólagossá tétele ellen szól. Az orosz nyelvben a többes számú alak képzésével olykor – ellentétben a magyarral – új lexikai jelentéseket is létrehozunk. Ilyen esetben az eredendően grammatikai többes számú alaknak az egyes számú alakban megadott lexikai jelentése is módosul, amit érzékletesen lehet szemléltetni más nyelvekből vett megfeleltetésekkel is. Ezt a jelenséget a többes szám „lexikalizálódásának” nevezzük és az alábbi néhány jellegzetes példán mutatjuk be: *час* ‘óra mint 60 perc’ – *часы* ‘óra mint időmérő eszköz’; *камень* ‘kő’ – *камни* ‘kövesedés betegséggel kapcsolatban’; *род* 1. ‘nem’, 2. ‘nemzetség’ – *роды* ‘szülés’; *танец* ‘tánc’ – *танцы* ‘táncos rendezvény’; *счёт* ‘számla’ – *счёты* ‘golyós számolóeszköz’; *карта* 1. ‘kártyalap’, 2. ‘térkép’ – *карты* ‘kártyaják’; *хор* ‘kórus’ – *хоры* ‘kórus mint karzat’; *клец* ‘kullancs’ – *клеицы* ‘harapófogó’; *песок* ‘homok’ – *пески* ‘homokos partszakasz, terület’; *бег* ‘futás’ – *бега* 1. ‘lőtás-futás, nyüzsgés’; 2. ‘lőverseny’, 3. ‘szökés’; *барашек* ‘bárányka’ – *барашки* 1. ‘bárányfelhők’, 2. ‘tarajos hullámok’; *поле* ‘mező’ – *поля* 1. ‘margó’, 2. ‘kalap karimája’.

Kétségtelen, hogy az alapjelentéstől való elszakadás általában eltérő mértékű és különböző jellegű (alapja lehet pl. metaforikus átvitel – *барашки*, vagy szinekdoché – *хоры*, azaz a kórus helye = kórus mint karzat), de a főnévi számkategóriát illetően a szóragozó jelleg abszolutizálása szempontjából ez teljesen közömbös. A jelenség lényege éppen abban ragadható meg, hogy nem pusztán szóalakokat képezünk, hanem bizonyos értelemben új szavakat, aminek az alapja a flexionális képzéssel létrejött új jelentés. A lexikográfiai gyakorlatban is számos példát találunk arra, hogy az új jelentéssel bővülő többes számú alak külön, önálló szócikkben kerül bemutatásra. Annak megítélése, hogy mikor beszélünk ugyanazon szó belső jelentéseiről és mikor homonim alakokra való szétválásról, meglehetősen szubjektív (ezért is van e tekintetben eltérés a szótári gyakorlatot illetően). Ugyanakkor nem lehet vitás, hogy önálló lexémaként kell kezelni a többes számú alakot akkor, ha annak nincs egyetlen közös lexikai jelentése sem az egyes számú alakkal (pl. *бега* vö. *бег*; *пески* vö. *песок*; *счёты*

vö. *cuēm*). Ez egyértelműen olyan objektív tényező, mely a plurális képzést az önálló szó rangjára emeli, következésképpen ezeket a flexióval képzett származékszavakat a főnevek osztályozásakor a pluralia tantum csoportba soroljuk be. Más esetekben olykor csupán az egyes számú alapszó árnyalatnyi módosulásával van dolgunk – például bizonyos anyagnevek többes száma az adott anyag fajtáit jelöli (ez leginkább – a magyar nyelvhez hasonlóan – egyes fogyasztási cikkek esetében fordul elő, pl. *вина* – ‘borok’, *сыры* – ‘sajtok’). Mindazonáltal az ilyen használat is inkább arra vall, hogy az egyes és többes szám oppozícióját nem lehet mindig fenntartás nélkül ugyanazon lexéma két grammatikai alakjának tekinteni.

4. Összegzés

Összefoglalva azt kell hangsúlyoznunk, hogy az orosz nyelvben a főnév egyes és többes számának szembeállítását nem minősülhet tisztán szóragozó jellegű grammatikai kategóriának (mint amilyen az esetkategória), mert nyilvánvaló, hogy ez az oppozíció az osztályozó típusú kategória jegyeivel is rendelkezik. A fentebb elmondottak alapján logikusnak látszik olyan következtetést levonni, hogy valójában egy köztes, vegyes típusú grammatikai kategóriával van dolgunk, s az oktatásban (a filológus-és tanárképzésben) ennek a jelenségnek mindkét oldalát be kell mutatnunk.

BIBLIOGRÁFIA

- БОЛЛА К. – ПАЛЛ Э. – ПАПП Ф., 1990: *Курс современного русского языка*. Изд. 5-е, Budapest: Tankönyvkiadó.
- БОНДАРКО А. В., 1973: Категории и разряды славянской функциональной морфологии. *Славянское языкознание. VII международный съезд славистов*, Варшава 1973. Доклады советской делегации, Москва, 42–62.

- - 2002: *Теория значения в системе функциональной грамматики. (На материале русского языка)*. Москва: Языки славянской культуры.
- МИЛОСЛАВСКИЙ И. Г., 1981: *Морфологические категории современного русского языка*. Москва: Просвещение.
- ПЕРЦОВ Н. В., 2001: *Инварианты в русском словоизменении*. Москва: Языки русской культуры.
- ПЕТЕ И., 1988: *Морфология русского языка в сопоставлении с венгерским*. Будапешт: Танкёньвкиадо.
- ПОСПЕЛОВ Н. С., 1952: *Имена существительные и их основные группы*. В. В. Виноградов (под ред.), *Современный русский язык. Морфология*. Москва: Изд-во московского ун-та, 57–61.
- РОЗЕНТАЛЬ Д. Э., (Под ред) 1976: *Современный русский язык*. Ч. 1. (Лексика, фонетика, словообразование, морфология) Изд. 2-е, Москва: Высшая школа.
- ШВЕДОВА Н. Ю., (Главн. ред.) 1980: *Русская грамматика*. Т. 1. Москва: Наука.
- ШВЕДОВА Н. Ю. – ЛОПАТИН В. В., (под ред.), 1989: *Краткая русская грамматика*. Москва: Русский язык.

Az illír mozgalom magyar és horvát tudományos reprezentációjának mérlege¹

LUKÁCS ISTVÁN

KÁLECZ-SIMON ORSOLYA

Öröndetes módon az illír mozgalom iránt újabban a fiatalabb tudós nemzedék is élénk érdeklődést mutat – Horvátországban és Szlovéniában egyaránt. (NOVAK 2012; JEŽ 2016). OTKA/NKFI-kutatásunk éppen ezért jól beleilleszthető ebbe a trendbe is. Elsődleges célunk annak feltárása volt, hogy milyen magyar hatások mutathatók ki a horvát nemzeti ébredés mozgalmának célkitűzéseiben és eszméiségében. Átfogó, interdiszciplináris kutatás megalapozását terveztük, amely az eszmetörténet, a politikai programok, az irodalmi programok, a nyelvújítási-nyelvápolási koncepciók és a konkrét irodalmi összefüggések szempontjából perspektivikusan egyben tudja majd láttatni a korszak horvát-magyar kapcsolatainak széles spektrumát. A jelen dolgozat vázlatos képet kíván adni az illír mozgalom magyar és horvát tudományos reprezentációjáról. Bár a horvát történelem és kultúrtörténet meghatározó, a modernitást megalapozó korszakáról van szó, amelynek megértése szinte elképzelhetetlen a magyar történelmi és eszmetörténeti kapcsolódások számbavétele nélkül, eddig kevés eredmény született az összefüggések mélyebb feltárása irányában, éppen ezért a téma alapkutatói relevanciájú is.

---

1 A tanulmány az OTKA (jelenleg NKFIH) 104630. számú, *A magyar kapcsolatok és minták jelentősége a horvát illír mozgalom fejlődéstörténetében* című pályázat keretén belül készült. Társkutatóm e munkában és a projekt kedvezményezettje a tragikusan fiatalon elhunyt Kálec-Simon Orsolya volt. A dolgozat korábbi közös gondolkodásunk és munkánk eredményeit foglalja össze.

E kutatás magyarországi előzményeiről általánosságban elmondható, hogy a „horvát kérdés” elsősorban is a történeteket foglalkoztatta. A szakirodalom jelentős része a horvát nemzeti/nemzetiségi mozgalmat a magyar nemzetiségpolitika szemszögéből tárgyalja, és elsősorban a politikai harcok eseménytörténetére, illetve a mozgalmak színre lépésének társadalmi-gazdasági okaira koncentrál (ld. ÁCS 1986; SOK-CEVITS-SZILÁGY-SZILÁGYI 1994; RESS 2004). Ellenben azok a tanulmányok, amelyek a mozgalom eszmeiségét, szellemi kapcsolatrendszerét is érintik, elsősorban a német romantika és a szláv/pánszláv mozgalmak gondolkodóinak hatását hangsúlyozzák, helyezik előtérbe. Az illír mozgalom magyar kapcsolatainak felderítésére sajnálatos módon alig történt kísérlet, jóllehet valamennyi szerző megemlíti, hogy a horvátság ebben a korban példaképként tekintett a magyarokra. Csupán néhány nyilvánvaló kapcsolódási pontot emelnek ki, a rejtettebb összefüggések vizsgálatára azonban nem kerül sor (MISKOLCZY 1927–28; ARATÓ 1983).

A történelemtudományi szakirodalomból mindenképpen kiemelkedik Sokcsevits Dénes *Magyar múlt horvát szemmel* (2006) című könyve. A szerző komparatív elgondolású művében elsődlegesen a horvátok magyar nemzetről alkotott képének alakulását vizsgálja a történelem során, de tekintélyes teret szentel a horvát-magyar kulturális kapcsolatok bemutatásának is. Jóllehet a témával foglalkozó tanulmányok többsége a horvátok magyarellenés retorikájára koncentrál, ám Sokcsevits egyszersmind a „magyarságkép-példakép” jelenlétére is felhívja a figyelmet. A szerző kihangsúlyozza, hogy a magyarság a nyelvújítás mellett a gazdaság, a tudományos és kulturális intézményrendszer, az infrastruktúra fejlesztése, a nemzeti elit szerepvállalása, illetve a nemzeti öntudat erőssége tekintetében is példaképként szolgált a horvátok számára.

Átfogó, interdiszciplináris jellegű tanulmányokat a magyarországi horvát filológiában sem találunk, ugyanakkor számos olyan munka létezik, amely a téma egyes részterületeit alaposabban is feltárta. Széles hazai és nemzetközi kör-

ben is ismertek Nyomárkay István úttörő jelentőségű kutatásai (*Az illír mozgalom és a horvát nyelvújítás*, 2007: 168–227; *Ungarische Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung*, 1989b; *A magyar és a szerb-horvát nyelv kapcsolata*, 1989a), aki részletes, számos területre kiterjedő vizsgálattal igazolta, hogy a magyar nyelv, elsősorban a magyar szaknyelv, fontos példaként szolgált a horvát nyelvújítás során. Ivan Mažuranić – az illirizmus kiváló költője, ideológusa, későbbi horvát bán – magyar nyelvű verseinek felfedezése nyomán néhány alapos, filológiai szempontból gazdag tanulmány született, például Póth István *Neke mađžarske veze pjesnika Ivana Mažuranića* (1965), Milorad Živančević *Ivan Mažuranić mint magyar költő* (1975), Lőkös István *Mađarske pjesme Ivana Mažuranića* (1998) és *Magyar versekkel a horvát Parnasszus felé* (1997), valamint Lukács István *Ivan Mažuranić és a magyar klasszicizmus* (2004a) című tanulmánya. Lőkös István tanulmányaiban elsősorban életrajzi adatokkal igazolja a Mažuranić-versekre tett hatás lehetségeségét, amelyet Lukács István *Ivan Mažuranić és a magyar klasszicizmus* című tanulmányában alapos filológiai elemzésekkel támaszt alá, a Berzsenyi lírájával való genetikus kapcsolat tényét pedig a horvát versekre vonatkozóan is igazolja. Lukács István emellett egy további adalékkal is hozzájárul a Mažuranić-kutatáshoz; *Ki fordította A Horvátok a Magyaroknak című politikai röpiratot?* (2004b) című tanulmányában filológiai eszközökkel bizonyítja, hogy Mažuranić *Hrvati Mađarom* című politikai röpiratát maga a szerző fordította magyarra, igazolva, hogy Mažuranić az 1848-as horvát-magyar közeledésben többszörösen is fontos szerepet játszott.

Az irodalom- és művelődéstörténet tekintetében nem fedezhetünk meg Fried Istvánnak, a közép-európai nemzeti ébredés jeles ismerőjének a munkásságáról sem. A közelmúltban megjelent *Egy irodalmi régió ábrándja és kutatása* (2010) című tanulmánykötetében több olyan dolgozatot is találunk, amely a horvát nemzeti ébredés magyar vonatkozásaival is foglalkozik. A jeles komparatista *Nyelvválasztás, nyelvújítás – úttévesztés?* című tanulmányában a horvát irodalmi

nyelv kiválasztásának-kialakításának folyamatát (és annak következményeit) illeszti közép-európai kontextusba, a *Széchenyi és a nemzetiségi kérdés* című cikkében pedig a nagy politikus-gondolkodó fogadtatását mutatja be a nemzetiségek körében. Jóllehet Fried korábbi közép-európai körképei, *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban* (Kazinczytól Jókaiig 1979), valamint a felvilágosodás, a klasszicizmus, a romantika és a nemzeti ébredés kelet-európai változatait tárgyaló *Kelet- és Közép-Európa* (1986) között című kötet a horvát irodalom- és kultúrtörténet folyamataival csupán érintőlegesen foglalkozik, kutatásunk szempontjából mégis elengedhetetlenül fontos kötetekről van szó, hiszen épp azt a közép-európai irodalom-, kultúr- és esztétikai kontextust vázolják föl, amelyben az illírizmus szellemi áramlatai is elhelyezhetők.

A kérdéskör a horvát szakirodalomban még ennél is kevésbé van feltárva. Míg a magyar tanulmányok többsége a horvát nemzeti mozgalmat közép-európai kontextusba állítja, a horvát irodalomtörténetet és történetírást e tekintetben továbbra is az illírizmus idején kialakult prioritások és irányvonalak vezérlik. Így a dolgozatok többségét nem a magyar komparatív diskurzusban bevett Közép-Európa-központúság, hanem a szlavenocentrizmus jellemzi, magyarságképüket és a horvát-magyar viszonyról alkotott képüket pedig még mindig az illírizmus idején kialakult narratívák határozzák meg. Ebből adódóan a horvát tudományos közlemények elsősorban a horvát területekre, azon belül is főképpen az eseménytörténetre koncentrálnak.

Jakša Ravlić a *Hrvatski nacionalni preporod* (1965) című szöveggyűjteménye előszavában az illír korszak eseménytörténetének bemutatását helyezi előtérbe, az okok és előzmények, valamint a más monarchiabeli irodalmakkal való összefüggések utalásszerű felvillantásával. Jaroslav Šidak (et. al.) *Hrvatski narodni preporod: ilirski pokret* (1988) című összegző műve pedig a korszak és az illír mozgalom történetét mutatja be, gazdasági-társadalmi-kulturális-adminisztratív kontextusba

ágyazva, a magyar hatások tekintetében azonban a „kötelező” tényadatok említésén kívül nem sok újat hoz.

Egyedül Josip Horvat nagyszabású munkáiban találunk kitekintéseket a magyar kultúr- és politikatörténet irányába, ezért e művek értékes adalékul szolgálnak kutatásainkhoz (*Ljudevit Gaj*, 1975, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, 1980). Gaj-monográfiájában Horvat aránylag nagy terjedelemben tárgyalja az illír mozgalom vezére, Ljudevit Gaj pesti időszakát, a Gaj munkájára tett magyar hatásokról azonban – néhány tagadhatatlanul fontos és újszerű tény megemlítését leszámítva – kevés szó esik, a *Kultura Hrvata kroz 1000 godina* című kultúrtörténeti áttekintés pedig a Draškovićara tett Széchenyi-hatás vázlatos bemutatása által hoz nóvumot.

A horvát nemzeti ébredés indulását az 1790-es évhez szokás kötni. Ekkor kezdődtek meg azok a horvát-magyar közjogi küzdelmek, amelyek életre hívták a horvát nemzeti mozgalmat. A konfliktus fő kiváltója az volt, hogy a magyar nemesség a felvilágosodás eszméi hatására hivatalos nyelvévé kívánta tenni a magyar nyelvet, a horvátok viszont ezt alkotmányos rendi jogaik megsértéseként értelmezték. Ez az időpont a magyar-horvát együttélés szempontjából is fordulópontnak számított. A korábbi évszázadok során a horvát és a magyar nemzet nemcsak politikai értelemben számított szövetségesnek – vállvetve harcolva a török ellen, majd közösen küzdve a Habsburg uralkodók túlkapásai ellen –, hanem a horvát és a magyar kultúra is egymás mellett, egymással folyamatos kölcsönhatásban fejlődött (SOKCSEVITS-SZILÁGYI-SZILÁGYI 1993: 127).

Az illír mozgalom térnyerésével az ellentétek egyre éleződtek, ami végül az 1848-as magyar-horvát fegyveres összecsapásban csúcsosodott ki, a horvát kultúra pedig igyekezett felszámolni a magyar kultúrához fűződő kapcsolatait, és új tájékozódási pontokat jelölt ki, jellemzően a román és a szláv kultúrák irányában (ld. FRIED 2010). Miként azonban a későbbiek során is látni fogjuk, a két terület között olyan kulturális szimbiózis alakult ki, amelyet nem lehetett egy csapásra felszámolni, olyannyira, hogy a hatása alól az egy-

re markánsabb magyarellenes színezetet öltő horvát nemzeti mozgalom sem vonhatta ki magát.

A magyar komparatisztika feltárta, hogy Magyarország nagyobb városai multikulturális közegként funkcionáltak, ahol számos nemzetiség élt egymás mellett, folyamatos kulturális kölcsönhatásban állva egymással (FRIED 1987). Korábban már tisztázták, hogy a pesti multikulturális közeg mind a szlovák-magyar (ld. FRIED 1979; FRIED 1987; KISS SZEMÁN 2010), mind a szerb-magyar (FRIED 1979) kapcsolatok szempontjából rendkívül gyümölcsöző volt, amelyből mindhárom irodalom profitált. Az illír mozgalom kezdetei hasonlóképpen Pestre vezetnek.

A horvát nyelv ápolását, szélesebb körű terjesztését kezdeményező törekvések már a 19. század elején megjelennek. A magyar klasszicizmus inspirálta lírájáról ismert Matija Petar Katančić (1750–1820) nyelvújító-nyelvfejlesztő tevékenységet végzett, tanulmányozta nemzete népszokásait és etimológiával is foglalkozott. Maksimilijan Vrhovac zágrábi püspök 1813-ban elsőként adott ki felhívást a horvátság szellemi kincseinek összegyűjtésére, és később is jelentős mértékben járult hozzá a horvát nemzeti irodalom népszerűsítéséhez. Antun Nagy 1814-ben elindítja a *Slavonski i horvacki phoenix* című što-horvát folyóiratot (ŠIDAK 1988: 79). Tomaš Mikloušić (1767–1833) 1819-ben adja ki a *Stoletni kalendar* címet viselő periodikát, 1821-ben pedig publikálta az *Izbor drugovanj vsakovrstneh* című munkáját, amelyben a horvát történelem és irodalomtörténet rövid foglatát kívánta nyújtani (ŠIDAK 1988: 79).

Miden egyes imént említett szerző életpályájában az a közös, hogy valamennyien jelentős időt töltöttek a magyar fővárosban, ahol közlelről megismerhették és első kézből követhették nyomon a magyar nyelvújítás eredményeit. A horvát nemzeti ébredés jórészt a magyar nyelv hivatalos nyelvként való bevezetése ellenében, ezt a célkitűzést megakadályozandó bontakozott ki, ugyanakkor a magyar nyelv gazdagsága, differenciáltsága, valamint a nemzeti nyelv ápolása és ter-

jesztése iránti elkötelezettség példaként is szolgált a horvátok számára.

Matija Petar Katančić Budán folytatta teológiai tanulmányait, majd később a pesti egyetem professzora volt. Maksimilijan Vrhovac a 18. század végén a pesti papi szeminárium vezetője volt, szabadkőművesként (RAVLIC 1965: 16) pedig valószínűleg a magyar jakobinus összeesküvéssel is kapcsolatba került (FRIED 1979: 79). Antun Nagy, aki cenzorként tevékenykedett Budán (ŠIDAK 1988: 79), egy 1817-ben kelt cikkében példaként állítja a horvátok elé a magyar nyelvújítást (NYOMÁRKAY 1989: 315). Tomaš Mikloušić szintén elismeréssel illette a magyarok kulturális teljesítményét, rámutatva, hogy „a magyar nyelv Európa első nyelvei közé tartozik, amelyen a vallási, világi és állami ügyek egyaránt megfelelően intézhetők” (NYOMÁRKAY 1989: 315). A horvát nemzeti megújulás előfutárának is számító Mikloušić egyébként ugyancsak a pesti központi papneveldeben végezte tanulmányait, ahol állítása szerint néhány diák társaságot alapított a magyar nyelv javítására. Joggal feltételezhető tehát, hogy a horvát nemzeti ébredés első lépéseit a magyar nyelvújítás folyamatai is inspirálták.

A magyar nemzeti mozgalom számos új ötlettel, politikai és társadalmi reformmal rukkolt elő, amellyel szemben a horvátok sokáig csak rendi jogukat tudták szembeszegezni (HORVAT 1975: 55). A rendi jogainak csorbitását nehezítő nemesi mozgalommal párhuzamosan a 19. század 30-as éveiben formálódni kezdett egy polgári színezetű ellenállási mozgalom is, amely a magyar nemzeti mozgalom előretörését veszélyként érzékelte, paradox módon törekvéseiben azonban mégis a magyar felvilágosodás és reformkor szellemisége, célkitűzései érződnek.

Janko Drašković *Disertacija iliti razgovor* című cikkében elsőként javasolja honfitársainak, hogy a magyar nyelv előrenyomulására válaszul nem a korábbi hivatalos nyelv, a latin védelmére kellene koncentrálniuk, hanem ehelyett „a magyarok jó példáját” (dobru peldu Madjarov) kellene követniük, vagyis magát a horvát nyelvet (pontosabban

annak što nyelvjárását) kellene alkalmassá tenniük a hivatalos ügyek és az irodalom terén való használatra (DRAŠKOVIC 1965: 93–115).

A negyvenes években megjelent írások tónusa egyre erősebb magyarellenességet mutat, de a „magyarok jó példáját” továbbra sem tévesztik szem elől. A szlovák származású Bogoslav Šulek 1844-ben írott *Što namjeravaju Iliri?* (1965) című röpiratában a nemzeti nyelv fejlesztését a nép felvilágosítása érdekében propagálja, amelytől gazdasági prosperitást, az életminőség általános javulását, sőt, a nemzet erkölcsének nemesebbé válását várja. Jóllehet a cikk számos magyarelenes megállapítást tartalmaz, amelyek közül nem egy teljesen alaptalan, Šulek mégis példaként állítja honfitársai elé a magyarok reformkori törekvéseit, akik nemzetük felvilágosítása érdekében fejleszteni, művelni kezdték nyelvüket, magyar színházat, tudós társaságot és múzeumot alapítottak, és lépéseket tettek arra, hogy a magyar nyelvet hivatalos nyelvként is bevezessék. Ez a kettősség jelenik meg Dragutin Rakovac 1842-es *Mali katekizam za velike ljude* (1842) című röpiratában is, aki elismeréssel illeti a magyarokat azért, hogy nemzetüket és nyelvüket oltalmazták, ugyanakkor kárhoztatja is őket a magyar nyelv más nemzetek rovására történő terjesztéséért.

A horvát közvélemény több forrásból is tájékozódhatott a magyar nyelvújítás fejleményeiről. 1833-ban jelent meg Zágrábban Michael Kunits *Reflexionen über die Begründung der magyarischen Sprache in Ungarn als Staats-Dikasterial – und Gerichts – wie auch als allgemeine Volkssprache* című röpirata (FRIED 1979: 210), később, az 1840-es években pedig az *Ilirske narodne novine* az *Athaeneum* és a *Századunk* című folyóirat magyar nyelvművelésről szóló cikkeit közölte horvát fordításban.

A „magyar példa” követését a horvátok a gyakorlatba is átültették. Az illírizmus korában fektették le új horvát irodalmi, tudományos és szaknyelvek alapjait, amelyben – miként Nyomárkay István kutatásai is demonstrálják (ld.

NYOMÁRKAY 1989) – a magyar nyelvi mintának is igen nagy szerepe volt.

Az illírismus korában a gazdaság és a technológia terén is fontosnak tartották a magyar példát, nemcsak a Magyarországon előbb megjelenő technológiai újdonságokat, hanem több kifejezetten magyar fejlesztést is átvettek (SOKCSEVITS 2005: 37).

A közös országgyűlésnek köszönhetően a horvátok közvetlen közletről követhették a magyar közművelődési intézmények (Magyar Nemzeti Múzeum, 1802, Széchenyi Könyvtár, 1802, Nemzeti Kaszinó, 1827, Magyar Tudományos Akadémia, 1830, Nemzeti Színház, 1837) létrehozásának felvetését, megvitatását, finanszírozásának kérdéseit, így a horvát hazafiakban is felmerült az igény a hasonló intézmények létrehozására.

Drašković *Disertacijájában* a nemzetgazdaság fejlesztésére vonatkozó tervet körvonalaz; a hitel kérdésében, a hazai ipar és kereskedelem fellendítésével kapcsolatos álláspontjában felfedezhető Széchenyi hatása (SOKCSEVITS 2005: 37). Josip Horvat feltételezése szerint Drašković, aki kitűnően beszélt magyarul, olvashatta az 1830-ban megjelent *Hitelt* (HORVAT 1980: 172–173). A horvát sajtó Széchenyit nem csupán türelmes nemzetiségpolitikája miatt méltatta (ld. SOKCSEVITS 2005; FRIED 2010), hanem elismerően szóltak mecénási tevékenységéről és a Tisza szabályozása kapcsán végzett munkáját (SOKCSEVITS 2005: 37) is dicsérték.

A magyar nemzeti mozgalom által elért eredményeket az illír mozgalom számos tagja testközelből is meg tapasztalhatta, hiszen a többségük Magyarországon végezte tanulmányait, és a magyar nyelvet is jól elsajátította. Ljudevit Gaj Pesten (HORVAT 1975: 51), Ante Mihanović Budán és Fiumében, Ivan Mažuranić Fiumében és Szombathelyen (LŐKÖS 1997: 92–93), Vjekoslav Babukić pedig Pécsen és Szegeden folytatta tanulmányait. Ljudevit Farkaš Vukotinović Nagykanizsán, Szombathelyen és Pozsonyban végezte iskoláit, később pedig jurátusként Janko Drašković gróf, a horvát szábor képviselője mellett látott el titkári teendőket, szintén Pozsonyban (HOR-

VAT 1980: 172). Bogoslav Šulek a pozsonyi evangélikus líceum hallgatója volt, Josip Juraj Strossmayer, Stjepan Mlinarić, Adolfo Veber Tkalčević, Juraj Tordinac, Stjepan Ilijašević, Mate Topalović és sokan mások pedig a pesti papi szemináriumban végezték tanulmányaikat (HORVAT 1980: 172).

Buda és Pest a 19. században nemcsak a magyarok kulturális és politikai centrumai voltak, hanem számos kultúraközi találkozásra is lehetőséget adó fontos multikulturális központok is. Ivan Kukuljević Sakcinski így ír Pestről: „Pest az újabb szellem helye, az ipar, kereskedelem, irodalom, szórakozás, népi politika, népi ravaszságok és nagy népámítók városa.” A várost azonban nem csupán progresszív légköre miatt tartja különlegesnek: „Akárhová megy az ember, mindenütt hatalmas magyar nyelvű feliratokat lát, aki csak kicsit is ad a tekintélyre, az utcán leginkább magyarul beszél [...]” (SOKCSEVITS 2005: 89). Hasonló benyomásokat szerez Ljudevit Gaj is, aki itt tapasztalja meg először, mennyire képes áthatni egy közösség mindennapjait a nemzeti eszme (HORVAT 1975: 49). Bár az illíristák Magyarországon töltött éveit, az ezek során létesülő kapcsolatokat és inspirációkat a magyar és a horvát kroatisztika kevésbé tárta fel, a jelenlegi ismereteink alapján is kijelenthető, hogy a Pest-élmény az illíristák számára meghatározó erejű lehetett.

Ljudevit Gaj Pesten ismerkedett meg Jan Kollárral, a szlovák mozgalom egyik vezéralakjával, később pedig maga köré gyűjtötte a helyi szláv diákokat, Šafařík újvidéki szerb származású tanítványait (HORVAT 1975: 55). Arról azonban kevesebb szó esik, hogy a szláv mozgalmárok munkája, szervezkedése a magyar reformkor kulturális-politikai légkörében zajlott. Gaj pesti diákévei alatt dolgozta ki egész jövőbeni tevékenységének programját, amelynek legfontosabb elemei: a horvátok nemzeti történelmének megírása, az új horvát helyesírás kidolgozása és egy horvát nyelvű újság létrehozása. Ezek közül a helyesírás terve valósult meg a legkorábban, amelyet a multikulturális profiljáról ismert budai Egyetemi Nyomdában adott ki.

Pesten Gaj közvetlen közelről követhette nyomon a magyar nacionalizmus haladását, de tévedéseit is. Ebben az időben jelent meg Széchenyi *Világ* című brosúrája, ugyanakkor kéziratban a *Stádium* is terjedt, amelyhez Gaj Kolláron keresztül juthatott hozzá. Széchenyi ekkor indította a *Jelenkor* című folyóiratot is a reformeszmék propagálására, amely a *Társalkodó* című irodalmi melléklettel jelent meg (HORVAT 1975: 63). Említésre méltó, hogy Gaj éppen a pesti időszaka alatt jutott arra az elhatározásra, hogy horvát újságot kell alapítani. A későbbi *Ilirske narodne novine* is a *Jelenkorhoz* hasonló szerkezettel (közéleti témájú újság külön irodalmi melléklettel) jelent meg.

A magyar hatás ugyanakkor a horvát identitás konstrukciójának folyamata kapcsán is felvethető. Kiss Szemán Róbert kutatásai bebizonyították, hogy Horvát István etimológus, őstörténet-kutató, a magyar romantikus történetírás atyja és az általa szerkesztett folyóirat, a *Tudományos Gyűjtemény*, amely „negyedszázadon át meghatározta a kelet-európai nemzetekről való gondolkodást”, nagy hatást gyakorolt Jan Kollár munkásságára (KISS SZEMÁN 2010: 22–24). Tudjuk, hogy Horvát előadásait Ljudevit Gaj is látogatta, aki akkortájt egy nagyszabású nemzeti történelmi munkán dolgozott. Jóllehet Gajt felháborította Horvát „megalomániája”, aki arról beszélt előadásain, hogy a magyarság az egyiptomiak leszármazottja (HORVAT 1975: 51), Gaj kézírataiból szintén egy hamisítatlanul romantikus történelemkoncepció rajzolódik ki. Alapvető elképzelése az volt, hogy történelmi munkája a nemzeti nevelést és a politikai harcot kell, hogy szolgálja, megírása során pedig nemcsak dokumentumokra, hanem a mitológia és a népszokások vizsgálatára is épített (HORVAT 1975: 50). A horvátok ősi származásának bizonygatása, a mítoszok iránti vonzódás, sőt, a mítoszteremtő hajlam az illírizmus történelemszemléletében is meghatározó volt, elég, ha az „illír” terminus eredetére gondolunk. Gaj romantikus elgondolásait ugyanakkor az is inspirálhatta, hogy pesti tartózkodása során Kőrösi Csoma Sándor utazásairól is tudomást szerzett.

A magyar kultúra vezető áramlataival való találkozásra azonban nem csak a fővárosban nyílt lehetőség. Ivan Mažuranić – a legnagyobb horvát romantikus költő, az illiristák vezéralakja, aki később a Horvát Nemzeti Párt színeiben egészen a báni posztig vitte – Fiumében járta ki a gimnáziumot, ahol Császár Ferenc fakultatív magyarnyelv-óráit látogatta (LŐKÖS 1997). A horvát költő olyan kitűnően elsajátította a magyar nyelvet, hogy irodalmilag értékes verseket is képes volt alkotni azon. Az iskolás klasszicizmus stílusában írott versekben Berzsenyi-reminiscenciák fedezhetők fel, a későbbi filológiai vizsgálatok pedig igazolták, hogy a magyar klasszicizmus jelentette inspiráció a költő egész életművét végigkíséri (LUKÁCS 2004a: 26–31). Ez a magyar kulturális háttér, a magyar kultúra beható ismerete magyarázza azt is, hogy Mažuranić tollából származik az 1848-as év ritka horvát-magyar párbeszédkísérleteinek egyike, amelyet maga a szerző ültetett át magyarra, tanúbizonyságot téve a magyar nyelv, kultúra és politikai szemlélet nem mindennapi ismeretéről (LUKÁCS 2004b).

BIBLIOGRÁFIA

- ÁCS Zoltán, 1986: *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- ARATÓ Endre, 1983: *A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- DERKOS Ivan, 1965: Duh domovine nad sinovima svojim koji spavaju. *Hrvatski narodni preporod I*. Zagreb: Matica hrvatska, Zora. 275–284.
- DRAŠKOVIĆ Janko, 1965: Disertacija iliti razgovor. *Hrvatski narodni preporod I*. Zagreb: Matica hrvatska, Zora. 93–115.
- FRIED István, 1979: *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- - 1986: *Kelet- és Közép-Európa között*. Budapest: Gondolat.
- - 2010: *Egy irodalmi régió ábrándja és kutatása: Kelet-közép-európai tévedések és tévelygések*. Budapest: Lucidus.
- HORVAT Josip, 1975: *Ljudevit Gaj: Njegov život, njegovo doba*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- - 1980: *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*. Zagreb: Globus.
- JEŽ Andraž, 2016: *Stanko Vraz in nacionalizem: od narobe Katona do narobe Prešerna*. Ljubljana: Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU.
- JEŽIĆ Slavko (szerk.), 1944: *Hrvatski preporod u prvoj polovini XIX. stoljeća: poviestni pregled i dokumenti*. Zagreb: izd. Društva hrvatskih srednjoškolskih profesora.
- KISS SZEMÁN Róbert, 2010: *Szláv pokol Pesten: Ján Kollár munkássága 1819 és 1849 között*. Budapest: Balassi Kiadó.
- LŐKÖS István, 1997: *Magyar versekkel a horvát Parnasszus felé. Déli szláv - magyar szellemi kapcsolatok: Tanulmányok*. Miskolc: Felsőmagyarország Kiadó.
- - 1998: *Mađarske pjesme Ivana Mažuranića. Hrvatsko-mađarske književne veze*. Zagreb: Matica hrvatska, 63-80.
- LUKÁCS István, 2004a: *Ivan Mažuranić és a magyar klaszszicizmus. Térközők: Horvát-magyar irodalomtörténeti tanulmányok*. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék. 21-31.
- - 2004b: *Ki fordította A 'Horvátok a' Magyaroknak című politikai röpiratot. Térközők: Horvát-magyar irodalomtörténeti tanulmányok*. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék. 97-115.
- MARTINČIĆ Ivan (szerk.), 1994: *Hrvatski preporod: temeljni programski tekstovi I-II*. Zagreb: Erasmus.
- MISKOLCZY Gyula, 1927-28: *A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában I-II*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat.
- NOVAK Kristian, 2012: *Višejezičnost i kolektivni identiteti iliraca: jezične biografije Dragojle Jarnevića, Ljudevita Gaja i Ivana Kukuljevića Sakcinskog*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Srednja Europa.

- NYOMÁRKAY István 1989a: A magyar és a szerbhorvát nyelv kapcsolata. *Nyelvünk a Duna-tájon*. Budapest: Tankönyvkiadó. 291–350.
- – 1989b: *Ungarische Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- – 2007: Az illír mozgalom és a horvát nyelvújítás. *Rövid horvát és szerb nyelvtörténet*. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék. 168–227.
- PÓTH István, 1965: Neke madžarske veze pjesnika Ivana Mažuranića. *Kolo*, 9–10, 472–477.
- RAKOVAC Dragutin, 1965: Mali katekizam za velike ljude. *Hrvatski narodni preporod II*. Zagreb: Matica hrvatska, Zora. 85–97.
- RAVLIĆ Jakša (szerk.), 1965: *Hrvatski narodni preporod I–II*. Zagreb: Matica hrvatska, Zora.
- RESS Imre 2004: *Kapcsolatok és keresztutak: horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában*. Budapest: L’Harmattan.
- ŠIDAK Jaroslav (et. al.), 1988: *Hrvatski narodni preporod: ilirski pokret*. Zagreb: Školska knjiga.
- SOKCSEVITS Dénes – SZILÁGY Imre – SZILÁGYI Károly, 1994: *Déli szomszédaink története*. Budapest: Bereményi Könyvkiadó.
- SOKCSEVITS Dénes, 2006: *Magyar múlt horvát szemmel*. Budapest: Kapu Könyvek.
- ŠULEK Bogoslav, 1965: Što namjeravaju Iliri. *Hrvatski narodni preporod II*. Zagreb: Matica hrvatska, Zora. 185–208.
- ŽIVANČEVIĆ, Milorad, 1975: Ivan Mažuranić mint magyar költő. *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei*. 25, 7–13.

Vallásosság és vallásgyakorlás Bulgáriában a kora újkori útleírások tükrében

MENYHÁRT KRISZTINA

Bevezetés

Az Oszmán Birodalom felvirágzását közel 300 évnyi komoly államszervezési erőfeszítések, hosszas háborúk és katonai sikerek előzték meg. A vallás és a háború kölcsönhatása alkotta azt az alapot, amelyre az oszmán állam épült. Az oszmán törökök felemelkedése emellett azokkal a migrációs folyamatokkal is összefügg, amelyeknek következtében a türk népek kiszorították Kis-Ázsiából az ortodox keresztény görögöket.

A Bosphorus másik oldalán a törökök hódító politikáját számos tényező segítette: a Balkán-félsziget, amely a 14. században még gazdag régiónak számított, ebben a korszakban politikailag teljesen széttagolt – bolgárok, szerbek, bizánciak, albánok, velenceiek, magyarok hadakoztak egymással, vallási szemszögből pedig a pravoszláv keresztény irányzat állt szemben a katolicizmussal. A Balkán-félsziget társadalmi rendkívül instabilak voltak, a társadalmi ellentétek pedig szintén hozzájárultak a hódítók gyors sikeréhez (BRAUDEL 1996: 696–697).

A jelen tanulmány témája a bolgár nemzetiségű keresztények vallási, egyházi helyzetének bemutatása egyrészről az Oszmán Birodalom keretén belül található keresztény egyházszervezet felépítésének és működésének ismertetésével, másrészt a Balkán-félszigetre látogató külföldiek útleírásai-ban található információk felhasználásával a kora újkor időszakában (15–18. század).

Bulgária vallási és kulturális helyzete a törökkorban

A bolgár társadalmat az oszmán hódoltságot közvetlenül megelőző időszakban belső ellentétek, szociális és politikai reformkísérletek jellemezték. Iván Alexander cár 40 éves uralkodása (1331–1371) minden ellentmondásával együtt jelképezte a bolgár állam egységét (БОЖИЛЮБ–ГЮЗЕЛИБ 1999). Halálával az ország ténylegesen is három részre szakad, ahogy azt Hans Schilbberger, az 1396-os Nikápolyi csatában részt vett bajor katona is leírja: *„Most pedig meg kell említeni azokat az országokat a Duna és a tenger között, ahol jártam. Három tartományban voltam, mind a hármat Bulgáriának hívják. Az első Bulgária ott terül el, ahol átmegyünk Magyarországból a Vaskapun. Fővárosát Vidinnek hívják. A másik Bulgária Havasalfölddel szemben fekszik, a fővárosa pedig Tarnovo. A harmadik Bulgária ott található, ahol a Duna a tengerbe ömlik. A fővárosát pedig Kaliakrának nevezik.”* (ЇОНОВ 1976: 126).

Világosan látszik, hogy az Iván Alexander cár 1371-ben bekövetkezett halála utáni kedvezőtlen időszakban, a folyamatos háborúk és a hétköznapi élet nehézségei miatt, az oszmán előrenyomulás hatására a bolgár állam két évtized alatt összeomlott – 1393-ban elesett Tarnovo, három évvel később, 1396-ban pedig a Vidini Cárság is, amellyel az ország öt évszázadra török fennhatóság alá került.

A török hódoltság megszakította a bolgár társadalom és kultúra természetes történelmi fejlődését, amely a középkori államiság védelmében jött létre és a keresztény vallásra, illetve a szláv írásbeliségre támaszkodott. Emellett elválasztotta Bulgáriát nemcsak az európai fejlődéstől, a kezdődő Reneszansztól, hanem a szláv népektől is, amelyekhez évszázados kulturális és vallási kapcsolatok fűzték (ГЕНЧЕВ 2008).

A vezető rétegek, amelyek a független országban a politikai erő és hatalom birtokosai voltak, amennyiben egyáltalán túléltek Bulgária elfoglalását, vagy felvették a muszlim vallást, mint más meghódított délszláv népeknél, vagy külföldre menekültek. Az alsóbb néprétegek számára a pravoszláv val-

láson és a nyelven kívül gyakorlatilag nem maradt más belső tényező, amely fenntarthatta a bolgár öntudatot.

A törökök egy új gazdaságpolitikai rendszert vezettek be a bolgár területeken, amely ázsiai vagy keleti termelési módként ismert. Az új gazdasági rend a termelőeszközök és azon belül a föld központi (szultáni) tulajdonán alapult, a falusiak földje ugyan eladható és örökölheto volt, azonban minden egyéb jog a központi hatalomé volt. A használatra kapott földért cserébe a parasztok kötelesek voltak adót fizetni a szultánnak és közvetlen uruknak, a szpáhinak, illetve robotot és egyéb kötelezettségeket teljesíteni. Az adók szigorúan meghatározott rendszere megfosztotta a parasztságot a gazdasági felemelkedés lehetőségétől (ТЕНЧЕВ 2008). Az oszmán hódítók emellett megelégedtek a balkáni népek politikai leigázásával, elfoglalták az összes fontos kereskedelmi központot és erodítményt, a kezükben tartották a hadsereget és a külpolitikát, de minden mást – a családi és társadalmi élet, a vallás és az oktatás területén meghagytak a meghódítottaknak, hogy azzal törődjenek, amit jónak találnak.

A törökök ugyan nem avatkoztak be közvetlenül az alárendelt keresztény népek társadalmi és szellemi életébe, azonban a gazdasági és társadalmi elnyomás miatt megfosztották a bolgár lakosságot a normális kulturális fejlődés lehetőségétől. A második bolgár állam megszűnésével párhuzamosan elveszítette függetlenségét a bolgár pravoszláv egyház is. 1394-ben Evtimij (Eutimiusz) pátriákát száműzték a Bacsokovo-i kolostorba (ahol 1404-ben elhunyt), a Konstantinápolyi pátriárkátus pedig saját mitropolitát küldött Tarnovoba. Ezt az aktust később az oszmán hatalom is elismerte (ТОШЕВ 2007). Konstantinápoly 1453-as elfoglalása után II. Mehmed szultán megörizte az Egyetemes Pátriárkátust mint egyedüli közvetítőt az oszmán hatalom és annak keresztény alattvalói között (HADROVICS 1991: 34).

A bolgár területek jelentős része egyházi értelemben a Pátriárkátus alá tartozott, Dél-Nyugaton azonban továbbra is létezett az Ohridi Püspökség, bár el kellett fogadnia Konstantinápoly fennhatóságát. A nyugat-bolgár földek egy része az

Ipeki Szerb Pátriárkátus alá tartozott (amelyet oszmán török segítséggel állítottak helyre 1557-ben (HADROVICS 1991: 30)). 1776-ban azonban ezt megszüntették, 1767-ben már az Ohridi Püspökség is erre a sorsa jutott. Így a teljes bolgár etnikai terület a Konstantinápolyi Pátriárkátus hatalmába került (ТОШЕВ 2007). A török politikai hatalom mellett, a bolgárok egy számukra nyelvileg és nemzetiségileg idegen egyházi vezetés alá kerültek, bár ez az aktus, közvetlen történeti perspektívában hozzájárult a bolgár nemzetiség és a kereszténység megőrzéséhez (ГЕВЧЕВ 2008). A bolgár egyház megszüntetésével megsemmisültek a régi bolgár kultúra emlékei is (paloták, templomok, kolostorok, nyelvemlékek stb.).

A törökök általában nem akadályozták az alárendeltek vallásgyakorlását – nem volt céljuk az iszlám bevezetése és a vallási lelkiismeret korlátozása. A keresztények egyházi autonómiájának jogi alapját az ún. aman (védelem, kegyelem) határozta meg, amely szabályozta az oszmán állam viszonyát azokhoz a nem muzulmán vallású, meghódított népekhez, amelyek nem tanúsítottak ellenállást. Ők nemcsak megmenekültek a haláltól vagy a rabszolgaságtól, hanem meg is tarthatták földjeik haszonélvezetét, feltéve, hogy adót fizettek és engedelmeskedtek a szultánnak (HADROVICS 1991: 35).

Az oszmán hódítók olyan széles jogi és igazgatási jogokkal ruházták fel a konstantinápolyi pátriárkát, amilyenekkel ő korábban soha nem rendelkezett. Magasrangú szultáni tisztségviselő lett és az Oszmán Birodalom összes keresztényének előjárója (ТОШЕВ 2007; КАРАВЪЛЧЕВ 2013). Megválasztását a szultán speciális okmányban – *berat* – hagyta jóvá, amely a szultán haláláig maradt érvényben, azután fizettség ellenében meg kellett újítani, ami jelentős bevételt jelentett az államkincstárnak. Ez a fizetség az elején még „önkéntes” ajándék volt, de később kötelező díj lett, amely nélkül semmilyen magasabb egyházi pozíciót nem lehetett betölteni. Az egyházi vezetők áttestálták ezeket a díjakat a hívókra, a végén az egész rendszer a birodalom adórendszerére emlékeztetett. A pátriárka és a mitropoliták évente meghatározott összeget fizettek a szultánnak, amit jogukban állt behajtani a

keresztény hívőkön (a 17. századból származó adatok alapján ennek összege 12 akcse házanként), ezenkívül gyűjthettek adományokat a templomok és kolostorok fenntartására és más költségekre (HADROVICS 1991). Az egyházvezetésnek bevétele származott még a templomi és kolostori ingatlanokból is, amelyek után szintén adót fizettek a szultánnak. Belon du Mans adatai szerint, a pátriárka évente 12 000 dukátot fizetett az Áthosz-hegyi kolostorokért és még ugyanennyit a többi kolostorért (LIBETKOBA 1975: 86). Egyértelmű, hogy a korrupció és a tisztségek megvásárlásának szokása, amely Egyiptomból terjedt át az Oszmán Birodalom többi területére (vö. BRAUDEL 1996), teljes egészében jellemzők voltak a Konstantinápolyi Pátriákrátusra is.

A bolgár keresztények élete az útleírások tükrében

Miután a Balkánon a 15. században tartósan berendezkedett a török hatalom, az Oszmán Birodalom is bekerült az európai politika vérkeringésébe. A 15. és a 19. század közötti időszakban a törökök által birtokolt területeken számos külföldi utazó fordult meg, akik az esetek többségében feljegyzéseket készítettek az Oszmán Birodalomban tapasztalt viszonyokról. Az utazók különböző nemzetiségűek (franciák, angolok, magyarok, osztrákok, németek, örmények, oroszok stb.), vallásúak (katolikusok, protestánsok vagy ortodoxok), foglalkozásúak voltak és más volt az utazásuk célja is (vö. ПИЕHEBA-BИHЛЦЕ 1996; TODOROVA 2009). A legtöbben politikai céllal utaztak – mint nagykövetek vagy azok kísérei, néhányan tudományos vagy kereskedelmi céllal érkeztek, mások pedig egyszerű utazók (mai szóval túristák). Mindenhová fizetett fegyveresek, csausok kísérték őket, a fontosabb vendégekre és a nagykövetekre pedig fegyveres csapatok vigyáztak, leginkább a rablók miatt. Leggyakrabban karavánszerájokban szálltak meg, de ha nem voltak ilyenek, akkor magánházaknál is. Az útvonalak, amelyeken közlekedtek, eltérhettek attól függően, hogy vízen vagy szárazföldön érkeztek-e, de a legtöbb esetben követték a Belgrád – Nis – Szófia – Plovdiv

- Edirne - Konstantinápoly, vagy a Dubrovnik (Split) - Szarajevó - Belgrád - Szófia - Plovdiv - Edirne - Konstantinápoly vonalat. Néhányan délen utaztak Tesszaloniki és Szeresz között vagy a Fekete-tenger partvonala mentén. Ezek az útvonalak óhatatlanul területileg is korlátozták azokat a benyomásokat, amelyeket az utazók szereztek. A világnézetük, iskolázottságuk, nemzetiségük, vallásuk és az ezekből fakadó előítéleteik amúgy is befolyásolták a látottak értelmezését.

Hogyan írják le az utazók a keresztények, pontosabban a bolgárok vallási életét az Oszmán Birodalomban? Részletes leírásokat gyakorlatilag nem találunk, kivételt képeznek az Áthoszi kolostorokról írt beszámolók (Pierre Belon du Mans, 1547 és Joseph Carlyle, 1801).

A keresztények helyzetére vonatkozóan megjegyzik, hogy a törökök nagy lenézéssel és felsőbbrendűséggel viszonyulnak hozzájuk, de erőszakos térítés nem figyelhető meg. Pierre Belon du Mans így ír erről 1547-ben: *„Minden keresztény hitnek meg van engedve Törökországban, hogy saját temploma legyen. Mert a törökök nem kényszerítenek senkit, hogy török módon éljen, hanem minden keresztény élhet a saját törvénye szerint. Éppen ez tartja fenn a török hatalmát: amikor meghódít egy országot, neki elég, ha az engedelmeskedik, és amint megkapta az adót, a lelkekkel már nem törődik.”* (LIBETKOBA 1975: 104).

Érdekes Henry Blount véleménye is 1634-ből: a terror és elnyomás helyett a törökök gazdasági nyomást gyakorolnak és akadályozzák a keresztény vallás nyilvános gyakorlását, így minden nemzedék műveletlenebb az előzőnél, a keresztények pedig nincsenek tisztában a kereszténység alapvető tételeivel. A törökök nem ragaszkodnak túlzottan ahhoz, hogy a keresztények felvegyék a muzulmán hitet, mert aggódnak az adók miatt. Blount különösen érdeklődik a hitelhagyás kérdése iránt, és megpróbálja feltárni ennek okait, ezek közül kiemeli a különböző előnyöket vagy a jobb élet reményét (különösen a foglyok vagy a rabszolgák esetében) (ТОДОРОВА 1987: 126-129). Stephan Gerlach protestáns teológus törökországi naplójában folyamatosan számol be olyan keresztényekről, akik felveszik az iszlám hitet, ezek közül kiemelke-

dik a foglyok, rabszolgák csoportja. Többször is megemlíti, hogy az ilyen hitehagyottak csak színleg lettek muszlimok, pl. titokban megkeresztelték gyermekeiket. Másik csoport az előmenetelért, előnyökért vált vallást cserélőkké, akik *„ha leváltják őket az állásukból, szégyenlik magukat és nem mernek mutatkozni. (...) Mert az ilyen hitehagyott keresztényeknek Törökországban nincsenek igaz barátaik, hogy kiálljanak egymásért (...), ha elbuknak, a kutya sem pisili le őket...”*. A szerző meglátása szerint, minél messzebb élnek a keresztények a fővárostól, annál nehezebb a soruk, mert *„...a kádik, bégek, szpáhik, jani-csárok, akik a faluban találhatók, azt csinálnak velük, amit akarnak. Elküldenek hozzájuk búzáért, borért, és ők oda kell, hogy adjanak mindent, amijük csak van.”* (ГЕРПІАХ 1976).

A törökök és a keresztények közötti viszonyokról ír Ogier Ghislain de Busbecq is (1553), szerinte a törökök átvesznek mindent a meghódított népektől, amit hasznosnak tartanak, néha a hiedelmeket is (ЉІBETKOBА 1975). Így például, létezett olyan keresztény szokás, hogy a hajózási szezon kezdetén megáldják a tengert, a törökök pedig *„amikor el akarnak hajózni, időről időre megkérdezik a görögöket, vajon megáldották-e már a vizet”* (Busbecq, 1553). Két évszázaddal később 1785-ből találunk a muzulmánok és keresztények közötti vallási szinkretizmusról szóló beszámolót Sumen környékéről: d’Hauterive gróf talált olyan *„félíg bolgár, félíg török falvakat, ahol a muzulmánok és a keresztények együtt laknak, anélkül, hogy lenéznék egymást, házasodnak egymás között, együtt isszák a rossz bort és közösen szegik meg a Ramadán és a böjt szabályait.”*. Ebben a régióban a szerző szerint a papok és az imámok megtűrik a szinkretizmust, nem ritkán látni egy házban turbánt és ikont, evangéliumot és koránt (ЉІBETKOBА 1975).

A különböző nemzetiségű keresztény közösségek egymás közötti viszonyairól több, nagyrészt megegyező véleményt találunk: *„Bár egy török városban vagy faluban több keresztény nemzetiség is lakik, ha valaki meghal, csak a saját népéhez tartozók kísérik utolsó útjára. Ez az oka annak, hogy a városok mellett 5-6, különböző valláshoz tartozó temetőt látni, mert a törökök ezt könnyen eltűrik.”* (Belon du Mans, 1547 – ЉІBETKOBА 1975:

104); Henry Blount (1634): „Minden keresztény vallás civilizáltabbnak gondolja magát és lenézi a többi. A különböző nemzetiségű keresztények annyira gyűlölik egymást, hogy inkább megtűrik a törököket.” (ТОДОРОВА 1986). Gerlach a katolikusok és ortodoxok viszonyáról így ír: „A görögöket a pápisták babonásnak tartják, mert inkább hagynák magukat megölni, minthogy szerdán vagy pénteken húst egyenek vagy megszegjék a böjtöt...”. Az eltérő böjti szabályok miatt a görög ortodoxok saját részről az örményeket tartják eretneknek, mert ők esznek tojást, vaját és halat böjt idején, viszont vallási, hitbeli és templomi rítusaikban a „bolgárok, oláhok, moldávok, oroszok, moszkvaiak teljesen egységesek” (ГЕРЛЯХ 1976: 73; 70).

Találunk adatokat külön a bolgárokról is. Pierre Lescaopier (1574) azt írja, hogy Ticsa falutól jelennek meg az utak mentén a kereszttek. Szerinte a bolgárok nagyon ragaszkodnak a keresztény hithez, ezen kívül az is feltűnik neki, hogy a falusi templomokban nincs harang, hanem nagy bronz lemezeket függesztenek fel, amelyekre kalapáccsal ütnek, így hívják az embereket templomba (ЦИБЕТКОВА 1975).

A helyzet a papokkal és a hívőkkel a leírások szerint szintén nem túl jó. Stephan Gerlach szerint (1573) 6-8 falura jut egy pap, a falvak lakossága összegyűlik, és együtt hallgatják a misét. A lakosok azt állítják, hogy nem tudják, mit csinál a papjuk a liturgia alatt, és nem tanította meg nekik sem a Mi Atyánkot, sem a tízparancsolatot. Csak annyit tudnak, hogy keresztények, szigorúan betartják a böjtöket és nagyon tisztelik Szűz Máriát. Az egyszerű emberek vallásgyakorlása két elemből áll: a keresztvetésből és a „Κυριελεπισον” vagy szláv nyelven a „Господи помилуй” és az Ámen ismételtetéséből, többet ők nem is értenek az egészből (ГЕРЛЯХ 1976: 125–126). Az, hogy a papi tevékenység alapvetően a külsőségekre szorítkozik, belső tartalom nélkül, szemet szűrt Gerlachnak: „A papok és szerzetesek a görögöknél nagyrészt kizárólag a liturgia felolvasásával, a zsoltárok éneklésével és más külsőséges templomi szertartásokkal foglalkoznak. Sokuk soha nem tart prédikációt.” (ГЕРЛЯХ 1976: 69).

A helyzet 250 évvel később sem változott sokat – Adam Neale 1805-ben a következőt írta a bolgárokról: „A dialektusuk szláv és úgy tesznek, mintha a görög egyház rítusait követnék, de ők is, ahogy a lelki vezetőik is, annyira tudatlanok, hogy a teljes vallásosságuk kimerül 1-2 ima ismételtetésében, a keresztségben, az ünnepek és a böjtök betartásában, illetve különös formájú, kisméretű képek imádatában, amelyeket ők szentségeknek neveznek (...). A pap elvégzi a szükséges istentiszteleteket esküvők és temetések alkalmával 2-3 faluban, amelyektől ezért szánnak fizetséget kap.” (ТОДОРОВА 1987).

A papok díjazásáról Antoine Galland is szolgáltat adatokat 1673-ból, eszerint Burgasz környékén minden család a papnak évente mintegy 40 kg búzát ad, az esküvőkre, temetésekre pedig külön kell fizetni, „a pópá senkit sem ás el, ha nem kap legalább 1000 aszpra díjazást” (ЦИБЕТКОВА 1975). Az egyházi tisztségviselőknek a törökök elvileg meghagytak bizonyos templomi vagy kolostori ingatlanokat, szántókat és szőlőket, ezekért azonban évente adót kell fizetniük. Itt is találunk különbséget a központhoz közel lakó görögök, akiknek szinte minden ingatlanukat meghagyták, és a más nemzetiségű keresztények között, akiknek rosszabb a helyzete (ГЕРПІАХ 1976).

Sajnos sok a papok és az egyházi vezetők műveletlenségéről szóló beszámoló. A teológiai képzés teljes hiányát már Stephan Gerlach is megfigyeli, aki Ungnád Dávid nagykövet lelkészeként érkezett az Oszmán Birodalomba, 1573 és 1578 között tartózkodott ott, és kifejezetten kereste a kapcsolatot az ortodox egyház képviselőivel. A pozíciókat szinte csak korrupcióval lehet betölteni, ehhez pedig elősorban a török előjárókat (kádit, szpáhit vagy a pasát) kell lefizetni, akik utasítják a püspököt, mitropolitát vagy akár a pátriárkát, akik kötelesek engedelmeskedni, még akkor is, ha a jelölt nem tud liturgiát olvasni (ГЕРПІАХ 1976: 66–67). A szerző „tesztelte” is tudásukat, erről így ír naplójában: „31-én elmentem a hios-i orvossal a pátriárkához és megkértem a mitropolitákat, hogy válasszoljanak néhány teológiai kérdésre és írják le a nevüket. Erre mindnyájan, maga az egyházi titkár is, elnevelték magukat és zavartan

elismerték, hogy nem tudják helyesen leírni a nevüket, hanem csak inni tudnak. Ezt ékesen bizonyította az arcuk és a szakálluk is, mert jobban hasonlítottak részeses borisszákra, mint igazi egyházi személyekre.” (ГЕРЛACH 1976: 87).

Hasonlóan lesúlytó Hans Dernschwam véleménye is, szerinte: *„nem kell azon csodálkozni, hogy a kereszténység török földön ennyire hanyatlik, ennek oka, hogy a görögök csak liturgiát szolgáltatnak, de keveset tudnak Isten ígéjéről, az egyszerű népeknek nem prédikálnak a templomokban, ezért ők sem tudnak erről semmit.” (ЇОНОВ 1976).*

Stephan Gerlach Plovdivban teljesen analfabéta mitropolitával is találkozott, akinek a szobájában egy könyv sincs, de sok szép ikont tartott. Plovdiv nyolc templomában csak a mitropolita és három lelkész látott el szolgálatot, hol az egyik, hol a másik templomban miséztek, de leggyakrabban a főtemplomban. Ez az adat súlyos paphiányra utal (ГЕРЛACH 1976: 159; ПЕЇЧЕВ 1988). Mintha Szófiában jobb lenne a helyzet, az egyedüli bolgár templomhoz iskola is tartozott, és volt ott egy másik is, amelyben a városi fiúk írni és olvasni tanultak. Majdnem 100 évvel később, Petar Bogdan Bakšić 1640-ben a következőképpen jellemzi a papok helyzetét a bolgár területen: *„Nincsenek iskoláik, hanem amikor a kérdéses egyén egy kicsit megtanult olvasni, a vladikának egy bizonyos összeget adott és megházasodott, mindjárt pap lett belőle.”* (idézi HADROVICS 1991: 20). A Szófia környékén működő bolgár kolostorokról többen is beszámoltak (Dernschwam, Gerlach, Louis Je Doen), ezek a szent helyek továbbra is működnek és támogatják a bolgárok hitgyakorlását (ПЕЇЧЕВ 1988).

Esprit-Mary Cousinéry a 18. sz. végén számolt be a görög befolyás erősödéséről: a bolgár mitropolita, akit meglátogatott, azt állította magáról, hogy inkább görög, mint bolgár, a szerző szerint ezek a bolgárok attól érezték előkelőbbnek magukat, ha görög iskolában tanultak. Más részről viszont azt is megemlíti, hogy minden püspöknek tudnia kell bolgárul, ha a püspöksége területén csak bolgárok és törökök élnek, mert ha körültra megy, sokkal kevesebb ajándékot fog kapni és így a jövedelme is kisebb lesz (ЉБЕТКОБА 1975).

Nagyon kevés leírás maradt fenn a bolgár kolostorokról és arról, hogyan zajlott ott az élet. Az egyik Joseph Carlyle naplójából származik, 1801-ből, és a Zograf kolostor leírását tartalmazza. Ott a liturgiák bolgár nyelven folynak, ez a nyelv dominál a kolostorban is, ahol 100 szerzetes lakik, a látogatás idején pedig még 100 munkás is ott dolgozott, építették az új kolostori templomot. A kolostori könyvtár szépen kimunkált bolgár nyelvű kéziratokat tartalmaz, zömmel liturgikus könyveket. A kolostor igumenje kulturált és okos ember (ТОДОРОВА 1986).

A bolgárok népi vallási szokásai közül a legmélyebb benyomást a külföldi utazókra a temetések teszik, különösen a halottsiratás (erről írt beszámolót Belon du Mans, Busbecq, Gerlach és Cousinéry is). Pierre Belon du Mans (1547) szavai szerint: *„A pogányok ősi szokása, hogy halottaikat sirassák, máig is megőrződött Görögországban és más országokban is – az albánok, bolgárok, horvátok, cserkeszek, szerbek, olahok stb. között, aki hívei a görög vallásnak. Ez a legfantasztikusabb dolog, amit csak el lehet képzelni, mert amikor valaki meghal, a nők összegyűlnek, és már reggel elkezdenek vonyítani, ütögetik mellüket és karmolják orcájukat, kibontják hajukat és úgy tépik, hogy sajnálni lehet. És hogy jobban végrehajtsák ezt a misztériumot, felvesznek egy széphangú asszonyt, aki hangosabban énekel, mint a többiek, hogy jobban lehessen hallani. Amikor siratnak, elmesélik a halott életét a születésétől a haláláig.”* (ЦБЕТКОВА 1975: 83). Gerlach ehhez hozzáteszi, hogy nagyon illetlenül viselkednek a temetés alkalmával (ГЕРЛАХ 1976).

A jelen tanulmány a keresztények és azon belül a bolgárok vallási életének néhány elemét mutatta be, ahogy azt a török korban a Balkánon utazó külföldiek látták. A kutatás a szubjektív utazási irodalom felhasználásával igyekezett objektívabb képet kapni a keresztények életéről az Oszmán Birodalomban. Annak ellenére, hogy az utazók majd három évszázadot felölelő időszakban utaznak át a birodalom területén, megfigyeléseik sok mindenről megegyeznek. A keresztények alávetettsége, a törökök látszólagos vallási toleranciája gya-

korlatilag mindenkinél megjelenik. A keresztények ugyan közösségként alávetettek, de a fővárosban és a közelében lakó görögök helyzete mégis jobb, mint a távolabb lakó bolgároké. A teljes egyházi hierarchiát átszövő korrupció, aminek végső haszonélvezői a török hivatalnokok, a szükséges erőforrásokat vonja el a keresztény kultúrától és művelődéstől. A következmények egyértelműek – a keresztény élet a külsőségekre szorul vissza, sem a papság, sem a hívek nincsenek tisztában az alapvető keresztény hittételekkel (de legalább keresztény öntudatuk rendkívül erős), a valaha impozáns egyházi épületek pedig lassan pusztulnak.

Ha túl akarták élni a török fennhatóságot, a bolgároknak alkalmazkodni kellett az új körülményekhez. Az is tény, hogy a bolgár földművesek a törökök megjelenése előtt is nagyon nehezen éltek, ebből a szempontból a török kor nem hozott lényeges változást. A bolgár terület stratégiai fontosságú a birodalom katonai törekvései szempontjából, mint gazdag mezőgazdasági régió, ezért a békés viszonyok biztosítása a törökök érdekében is állt. A hatalmasságok kapzsisága és a rablók nagy száma azonban rendszeresen megfosztotta a bolgárokat a jövedelmüktől, amiből a kötelező keresztény egyházi adókat és ajándékokat is fizetni kellett. Ezek ellenére a bolgárok és a birodalom többi kereszténye megtanult alkalmazkodni ehhez az invázióhoz, emellett megőrizték a legfontosabbat: nemzeti identitásukat és keresztény hitüket, a jövőbeli újjá születés zálogait.

BIBLIOGRÁFIA

BRAUDEL Fernand, 1996: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. II. Budapest: Akadémiai Kiadó – Osiris Kiadó.

HADROVICS László, 1991: *Vallás, egyház, nemzettudat*. Budapest: ELTE – Szláv Filológiai Tanszék.

TODOROVA Maria, 2009: *Imaging the Balkans*. New York: Oxford University Press.

- БОЖИЛОВ Иван – ГЮЗЕЛЕВ Васил, 1999: *История на средновековна България VII–XIV век*. История на България в три тома, том 1. София: Анубис.
- ГЕНЧЕВ Николай, 2008: *Българско възраждане*. София. <http://electronic-library.org/books/Book%200010.html>
- ГЕРЛАХ Стефан, 1976: *Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград*. София: Изд. на Отечествения фронт.
- ЙОНОВ Михаил (съст.), 1976: *Немски и австрийски пътеписи за Балканите 15–16 век*. София: Наука и изкуство.
- КАРАВЪЛЧЕВ Венцислав, 2013: Исторически разсъждения за възстановяването на Българската патриаршия. <https://dveri.bg/x4pak>
- ПЕЙЧЕВ Стефан, 1988: Обществена атмосфера в града в българските земи през погледа на западноевропейски и османски пътешественици през XVI и XVII век. www.journals.uni-vt.bg/getarticle.aspx?aid=1988&type=.pdf
- ПЕНЕВА-ВИНЦЕ Лилия, 1996: Българите през погледа на чужди пътешественици. *Хемус* 1. 34–38.
- ТОДОРОВА Мария (съст.), 1987: *Английски пътепис за Балканите (края на 16 в. – 30-те години на 19 в.)*. София: Наука и изкуство.
- ТОШЕВ Кирил, 2007: Българската Православна Църква и участието ѝ в национално-освободителното движение. В: www.dveri.bg/content/view/3800/392.
- ЦВЕТКОВА Бистра (съст.), 1975: *Френски пътеписи за Балканите 15–18. век*. София: Наука и изкуство.

Версията на Павел

Правилата на светия апостол, превърнали се в православен канон

КАМЕН МИХАЙЛОВ

Научният интерес към наследството на апостол Павел съвместява няколко значими насоки. На първо място той е признат тълкувател на Новия завет и както нееднократно изтъква – сам Исус Христос го призовава да благовести. На второ място – неговата дейност протича както сред юдеите, така и сред варварите¹ (пак сам той се нарича „апостол на варварите“²). На трето – въпросите, с които се занимава ап. Павел лягат в основите на решенията на Вселенските и Поместни църковни събори, признати от Източната и от Западната църква. (Тук е достатъчно да бъдат сравнени текстовете на решенията с текстовете от посланията.) На четвърто място – ап. Павел проповядва и организира християнски общини в географската област Македония, която попада под върховното начало на бъдещата Солунска епископия, а впоследствие – на Охридската архиепископия/Първа Юстиниана – тя неотменно се смята наследница и продължителка на Павловото дело. Тази архиепископия, от своя страна, ще се окаже част от общия диоцез на Българската апостолска православна църква (БАПЦ) – именно в Охрид бива създадена и утвърдена прословутата Охридска книжовна школа

---

1 „Поставих те за светлина на езичниците, да бъдеш за спасение до край-земя“ – Деяния на апостолите, гл. XIII; ст. 47 (по-нататък ДА, XIII; 47)

2 В неговите послания като варвари са упоменати елините, но от историческа гледна точка такива са множество племена, на първо място тракийски, които населяват Източната Римска империя. При нееднократните арести от страна на властите, Павел изтъква, че той е римски гражданин „по рождение“ (ДА, XXII; 25).

по изричната заръка на българския цар Борис-Михаил, именно в Охрид ще бъде преместена Българската патриаршия във времето на цар Самуил, именно Охридската йерархична структура ще се окаже заместител на Търновската патриаршия след падането на българската държава под властта на османците³ и ще продължи да бъде такава до „превземането ѝ“ от гръцките свещеници чрез умелите интриги на Константинополската патриаршия пред султанската власт⁴ (ЦУХЛЕВ 1911). Не на последно по важност място – наследството на ап. Павел, неговите завети, препоръки, напътствия и правила имат огромно въздействие върху Константин Философ и Методий Витинийски и Моравски, изгълняващи своята мисионерска дейност съобразно техния „дух“ и „буква“.

Изключително знаменателен момент в съществуването на БАПЦ е VIII Вселенски събор от 869/70 г. в Константинопол, на който византийската и латинската делегация се обръщат към повиканите български презвитери да разрешат конфликтния въпрос към чие единоначалие да премине новосформираната Дръстърска архиепископия и какви взаимоотношения да има тя с Охридската автокефална архиепископия⁵. Както изтъкват редица автори (ЦЕНОВ 1937: 131–132; ЧИЛИНГИРОВ 2001: 133; ТАБОВ 2004: 167–174) – твърде „странно“ нито една от претендиращите страни не използва като аргумент покръстването на варварския български народ, извършено около 865 г., както се знае двояко – от римските папски легати кардинал Формоз и епископ Паулос Папулонски, и от византийски пратеници на патриарх Фотий. Този факт еднозначно е изтъкван като юридически нищожен, поради кръщението, което ап. Павел извършва на

---

3 Според каноничното правило за достойнството на всяка висша църковна йерархия, патриаршия не може да съществува без държавен статус на диоцеза, тя автоматично се преобразува в архиепископия.

4 Става това през 1767 г., последният архиерей е Арсений II Охридски, носещ титлата „Архиепископ на Първа Юстиниана и на цяла България“.

5 На 4 март 870 г. се взима решение да бъде създадена Българска патриаршия.

населението в Македония и последващите функции на Охридската архиепископия. Всъщност такъв е и отговорът на българите – „Ние сме покръстени от ап. Павел“. Счита се, че делегатите са имали предвид унаследяването на Христовото благовестие, което се извършва през вековете, а не прекия обред, проведен от ап. Павел, макар да съществуват и други сведения. На споменатия вече VIII Константинополски събор византийците и латинците спорят за българите, живеещи не в княжеството на Борис I, а за българите, живеещи в „Илирия, Тесалия, Епир и Дакия“, наричано „старо българско отечество“ (ЦЕНОВ 1937: 131-132).

В част от историческата книжнина за християнските църкви съществува ясна позиция, относно ролята и мястото на ап. Павел. Трябва да кажа, че тя е в традицията на противостоенето на две от християнските „партии“: петринисти и паулинисти⁶. Най-радикалната от тях представя становището, че за католическите ортодоксалисти последователите на ап. Павел са еретици (ДЕШНЕР 1966: 129; ТАБОВ 2004: 321). Посегателство върху самия деец е достатъчно трудно да се извърши, но отхвърлянето на редица особености на „неговата“ вяра е осъществено; толкова повече нашият интерес към означената проблематика е обоснован и наложителен⁷. Продължавайки насоката на мисълта, тук е мястото да изтъкна, че и българската вяра като цяло е обявявана многократно за подсъдна. За това съществуват преки документални свидетелства – напр. в своята вула до Болеслав Чешки за основаване на Пражка епископия папа Йоан VIII сурово го предупреждава да не дръзва да се свързва с БАПЦ, тъй като „религията на българите е сектантска“ (АНГЕЛОВ 2000: 165). Но още по-значими от формулировките са действията, например Методий, епископ Моравски, е отлъчен от църквата

---

6 Тук ще отбележа, че буквалният превод на паулинисти гласи „павликяни“ – все още като повод за размисъл.

7 Борбата между поддръжниците на двете „партии“ е представена от църковния историк Баур и коментирана от А. Лебедев (ЛЕБЕДЕВ 2000: 303-305).

и анатемосан от Поместния църковен събор в Сполато 1067/72 г.; например, че след падане на България под византийска власт при Василий II Македонец огромна част от съществуващите български църкви са разрушени или преосветени, както се постъпва единствено с еретически храмове (ТАБОВ 2004: 231–236). Разбира се, св. Методий е зъл враг⁸ пред лицето на баварските епископи, които не желаят дори да чуят наставленията и застъпничеството на двама римски папи – Адриан II и Йоан VIII. Той навлиза в чужди енории, което е не просто грубо нарушение на каноничните правила, но и внасяне на разкол.

Ако допуснем, че обвинението в „еретизъм“ към паулинистите има свои идейни основания, а не се обуславя единствено от политически и субективни причини, то редно е да се запитаме: в какво се състои въпросният еретизъм? В историите на ранното християнство ще открием, че едно от недоразуменията между двамата апостоли, останали в народната памет като неразделно цяло⁹, е в разбирането за характера на новото учение. Павел упорито го разпространява сред различни езически племена, обосновавайки правотата си непосредствено с промисъла на Исус Христос. Общата „теоретична“ постановка откриваме в обряда „осенение“, когато на деня Петдесетница Светият Дух се спуска под формата на огнени пламъци върху апостолите и те заговарват на различни езици; конкретната поръка на Господ към Павел да отиде да проповядва при варварите. Фактът е от изключителна важност, тъй като конфликтът, който той съдържа у себе си, стига твърде далече. Именно в него се корени политическата доктрина на „триезичието“, която ще се прояви чак след 800 години, но едва през 9 в. Солунските братя дръзват да разрушат статуквото, утвърждавайки нов бо-

---

8 Именно с такова обвинение изстъпва пред съда в Регенсбург епископът на Пасау – Ерменрих фон Елванген, изтъкващ, че за християнизирането на Велика Моравия единствена пречка е противоканоничната дейност на Методий Моравски.

9 Това възприемане проличава в множеството църкви на името и на двамата – св. св. Петър и Павел.

гослужебен език. И отново те, по подобие на ап. Павел, са призвани да доказват своята правота пред латинските книжници в папската свита. Аналогите, които могат да се направят са достатъчно, но току-що изтъкнатата засяга самата същност на делото – на апостола и на словенските първоучители. И първият, и неговите далечни последователи извършват мисионерска дейност сред неотдавна покръстени или още неприели Христовата вяра племена. За ап. Павел това са елинските колонисти, сирийците и тракийските племена едони (Амфиполис, Аполония), фриги (Икония, Листра, Дервия), македони (Филипи)¹⁰, както и многоетносни жители на Ефес, Солун, Вер и т.н. За Константин Философ и Методий Витинийски и Моравски това са славяните стримони, моравците, панонските българи, бохемите, блатненците. Ап. Павел, както се вижда от Деянията на светите апостоли, говори еврейски, гръцки и латински. Установяването на езиковите умения най-ярко проличава, когато арестуващият го стражник го пита дали говори гръцки, а след разговора, апостолът се обръща към събралото се множество на еврейски (речта в Ефес). При своите мисии Константин Философ води преговори на гръцки, латински, показва знания на еврейски и сирийски; блестящи са преводите му на свещените книги на словенски. Сравняваните дейци извършват своите пътувания из периферията на имперските центрове, като периодично се завръщат в изходната си точка, в центъра на пространството – Йерусалим за ап. Павел, Константинопол за Солунските братя. И единият, и другите се оказват в Рим – като втора опора на мисионерството, принудителна, но необходима. Набелязаната скица на преместванията в христологичното пространство представя картината на съдбовни изпитания, смъртни заплахи, унижения... и в края признание и възслава. На практика това е карта на изразходваната и възвръщана енергия, придобивана от единомишленици-

---

¹⁰ По повод този град искам да изтъкна аргументираната идентификация на проф. Чилингиров, който посочва, че зад името Филипи се „крие“ Филипополис (ЧИЛИНГИРОВ 2007).

те и новообърнатите. Забележително е, че ап. Павел преживява разочарованието от несгласията и изоставянето – разприте с Петър, отмятането на Йоан и Памфилий. За Константин и Методий не разполагаме с данни за изпитана подобна горчилка, макар да можем да я допуснем. Изгубването на могъщ покровител – низвергването на патр. Фотий – спокойно можем да отнесем към драматичните поврати в тяхната съдба. Впрочем набелязаните сходства, така характерни за християнския свят, в който следването на образци е утвърдено и търсено правило, не са останали незабелязани от средновековните автори. В химнична поезия (канон, тропар) за св. Кирил Философ се изтъква, че той е „ученик на ап. Павел“, „Нов Павел“ (ИВАНОВ 1908: 300; БАЛАБАНОВ 1999: 75), че подобно на христовия апостол Солунските братя събират ученици около себе си („Житие на св. Климент Охридски“ от еп. Теофилакт Български) (ТАБОВ 2004: 198).

Но всичко това са предпоставки по темата. Време е да премина към същността на паулинизма/„павликянството“. С изричното указание, че критиците на църковните учения и борби под това име разбират последователи на антиохийския ап. Павел, родом от град Самосат, а впоследствие прехвърлят наименованието върху общности по българските земи, определяйки ги като еретически. Въпросът изисква отделно и подробно изследване, което е извън предпоставената цел в настоящата статия, но все пак не мога да не озвуча някои съображения. Павел Самосатски е не просто църковен деец, но и учен богослов от школата на софистите. Неговите възгледи са продължение на усилията на раннохристиянските апологети (Юстин Мъченик, Климент Александрийски, Тертулиан) да защитят християнството като философска концепция, не обикновена, човешка, а осветена от Бога и възвишена по съдържание. Използвайки способности на гностицизма и логическите построения, те изясняват в детайли взаимоотношенията между Бог и неговите същности, признаци и прояви. За пръв път се формулират и разискват въпро-

си, които далеч надхвърлят известните от по-късно време спорове за ипостасите – така наречената Божествена Троица/тринитрианство, послужили за разединение между Изтока и Запада. Разсъждавайки върху Божествената същност ранните богослови обособяват концепцията за плеромата – Божествената пълнота, изгубена от хората. Тя се проявява чрез специфични 8 зони, от които човек и църква са завършващата 4 двойка зони. Или – извън подробностите – всеки един частен въпрос довежда до формулирането и разрешаването на логически обусловена нова парадигма от въпроси. Важното е да изтъкна, че от подобна гледна точка християнството е способ да бъде възвърнато на хората изгубеното познание за Божествената същност, за да може чрез него човек да се докосне/приобщи към Бога. Както се вижда – в основата му е идеята за познаваемост на божественото, което е ярък елемент от гностицизма на ранните християни. Такава е и позицията на ап. Павел: „Онова, що е невидимо у него, сиреч вечната му сила и божествеността, се вижда още от сътворението на света – чрез вникване в творенията му“ (Посл. Римляни; I, 20) – така известната в богословието теза за гносис чрез видимото, за опосредяване в процеса на приобщаване към мъдростта чрез разума¹¹. Същевременно, то не бива в никакъв случай да се схваща като едinosъщно, а само като подобносъщно. Неслучайно ап. Павел, обвинявайки безумството на вярващите, подчертава: „Поклониха се на творението, а не на твореца“ (Посл. Римляни; I, 25). Константин Философ пък в своята мисия при хазарите не само разяснява познаваемостта на Бог, но и дава примери за външното, образовидимото му възприемане/познаване – когато Отец се „вмества в къпина, в облак, в буря, в дим“ (от „Пространно житие на св. Кирил“ (по-нататък ПЖК)). А по-нататък в беседата си с тях изтъква още и познаваемостта на „вечните божи пътеки“, които човекът трябва да следва.

---

11 В противоположност на познание чрез откровение.

Тук е добре да подчертая, че представите, които има съвременния изследовател на историческите и културните процеси от далечното минало са извънредно неточни – поради непознаването на яростните идейни и междуличностни борби при християните още от самото начало на съществуване на християнството. Както точно посочва проф. Спаски – „Състоянието на Светото писание през ранните векове не позволява всестранни богословски построения и научно обосновани способи за неговото тълкуване” (СПАСКИ 1914: 2). Ето защо християнските началници се задоволявали да предлагат на общностите символите на вярата, стремейки се към обхватни и абстрактни формулировки. (Нека си спомним, че първите няколко вселенски събора уточняват тъкмо „Символ верую“.) На практика църковният деец от онова време проповядвал „на свой страх и отговорност, опирайки се единствено о собственото лично убеждение и увереност” (СПАСКИ 1914: 2). В подобен „бурен” контекст изникват един след друг опорни проблеми на учението – за Логоса, за Властта, за Волята, за Подчинението, за Изхождането на признаците, за Въплътяването. „Тънките” обяснения на богословите биват неизменно профанирани в низова среда. Процесът е твърде активен, което показва, че християнството и неговото разпространение са схващани като важно актуално събитие. По свидетелство на Григорий Ниски (Григорий от град Ниса) „Въпросът за Божествената същност на Сина се обсъжда с еднаква страст на съборите, в църквите, в двореца на императора, в колибите на отшелниците, по пазарите и на площадите. Питаш колко обола трябва да платиш, философстват „роден ли е”, или „нероден”; питаш за цената на хляба, отговарят ти: „Отец е по-голям от Сина”; интересуваш се готова ли е банята, казват ти: „Синът е произлязъл от нищото” (СПАСКИ 1914: 132). До каква степен владее умовете не само богословската материя, но и църковната практика проличава в разказаната случка за Лука Самосатски, ученик на Павел Самосатски. След като бива низвергнат

за еретизъм¹², един ден той преминава възседнал върху осел през площад, където деца играят с топка. Топката се търкулва и се оказва в сянката на осела. Децата считат, че тя е осквернена и я очистват, прехвърляйки я през огън, чак след което продължават своята игра (СПАСКИ 1914: 132). В такъв контекст протичат проповедите, събиранията, църковните ритуали, за които всъщност още няма специални здания, и доколкото индивидуалните качества на презвитерите решават въпросите на благовестенето¹³, то следва да се помни, че представата за единно християнско учение е представа на 19 в. При това представа, която настоява на желаното, а не на реалната ситуация.

От възможните съществуващи тенденции в християнството, варианта на ап. Павел можем да извлечем от два извора: Деянията на светите апостоли и неговите послания. Общо наблюдение, до което достигат изследователите е, че той е проповедникът, който обособява християнското учение от юдаизма. Вярно, той категорично подкрепя закона и поставените на власт, той спазва стриктно разделението на божественото, назовавайки Отца – Бог, а Сина – Господ (в смисъла на старобългарската дума – господар, господин). Но тъкмо той изтъква, че човекът е за закона, а не законът – за човека. Отива дори по-далече, в духа на Новия завет, твърди, че човек трябва да пребивава „не под закона, а под благодатта“ (Посл. Римляни; VI, 14.), защото вярата е „благодат и мир от Отца“ (Посл. Римляни; I; 7)¹⁴. Тези повдигнати в епистолиите теми дават основание на тълкувателите да разискват върху проблемите за свободата, волята, зачи-

---

12 Отрича Божествената същност на Исус.

13 Постепенно, през 2-3 в., презвитерите присвояват правото да водят църковната служба, да тълкуват Светото писание, да поучават паството по свое усмотрение и най-сетне – да отлъчват от църквата: оригиналната формулировка е „да спират от църковно общение“.

14 До такива разбирания стига човек, който е член на Синедриона, участвал лично при убийството на Стефан Първозвани, и който измолва от първосвещеника пълномощието да налага изправителни и наказателни мерки на люде, които по негово мнение са нарушили израилевия закон.

тането на традициите. Всъщност, както относно земната власт, така и по редица още ключови въпроси апостолът е непоследователен, което дава основание на някои да се усъмняват в оригиналността на писанията му. Но доколкото количествените лингвистични методи установяват авторството му, е по-редно да говорим за колебаене, или дори за еволюиране. Но цялостното разбиране на Павловата позиция към властта не може да се постигне без контекста на фарисейството, към която секта апостолът принадлежи. Те се противопоставят на есеите и садукееите, борят се против монополизирането на вярата от първосвещениците, настояват за опростяване на обредите като смятат, че молитвите и по-простите действия могат да се извършват по къщите, без необходимост от медиатор. В социален план, фарисеите виждат смисъла на своя живот в подпомагането на бедните, слабите, болните, а за себе си – в праведното битие. Именно такава линия можем да проследим и при Седмочислениците, като ярки подвижници на БАПЦ. Нейният ритуал остава далече от византийската пищност и великолепия, стремящи се да удивят и подтиснат обикновения вярващ. И ако малко знаем за средновековните ни архиепископи, то възрожденските ни църковници неизменно включват в чертите на характера си скромността, дори аскетизма.

Факт е, че с действията си ап. Павел твърде често се противопоставя на старейшините, първосвещениците и стратегите. Срещу обвиненията на местни жители, той ползва „закрилата“ на гражданството си (римско), или неяснотата на верските въпроси, които не са прерогатив на източноримската стража и военните началници (стратегите). Подобно на него, Константин Философ и Методий Моравски ще лавират умело, ползвайки препоръките от Византия, България и местната Моравска административна власт; ще се домогват до папското благоволение... и ще го получат. Думите на ап. Павел често са насочени към юдеите, към „Израилевия дом“. Но каква огромна разлика от ап. Петър, който непрекъснато повтаря, че

Бог е Бог Авраамов, Исааков, Яковов (напр. ДА; III, 13), което е не просто словесна формула, следваща писаното в Танаха, а приобщаване на говорещия към етно-верската идентификация (определено се търси подкрепата на еврейската общност). Неслучайно Петър е авторът на оневиняващата евреите концепция за погубването на Исус. Всичко, което те извършват – предаването, обвинението, съда, искането на смъртно наказание, измолването на убиеца Варава – го извършват по неведение, което обезсилва проклевването на Пилат Понтийски, застъпил се три пъти за невинния Христос (ДА; III, 17). Обратно, Павел непрекъснато припомня сторената вина на слушащите го юдеи, настоявайки за покаяние чрез приемане на новата вяра, тъй като с приемането на разпятието Исус изкупва греховете на всички хора – живи и умрели (ДА; XIII, 24–34). Постъпките на апостола са последователни спрямо изреченото от Сина: „Той ми е избран създ, за да понесе името ми пред народи, царе и синове израилеви“ (ДА; IX, 15). Където и да се окаже, каквото и да се струпа на главата му, ап. Павел не престава да христослови и благовести; акцентът, който полага, е неизменно върху новозаветните ценности, тези, обещаващи спасението. Срецайки неразбирането и дори откритата враждебност от страна на юдеите, той постъпва точно както и Пилат Понтийски – три пъти извършва очистващ обред, повтаряйки думите на архетипа – вината да бъде върху главите ви! Оразличаването от сънародниците му става като отърсва прахта от обувките и дрехите си (ДА; XIII, 51). Най-сетне – категоричен е неговият коментар спрямо случващото се: „Първом [на юдеите] трябваше да бъде проповядвано Словото Божие, но понеже го отхвърляте и намирате себе си недостойни за вечен живот, ето, обръщам се към езичниците“ (ДА; XIII, 46).

На I-я апостолски събор в Йерусалим, когато се обсъжда трябва ли езичниците да следват Мойсеевия закон (обрязване, каширно хранене, празници, социален кодекс), ап. Павел се обявява против, аргументирайки, че не бива

да бъдат натоварвани другите племена с тежест, която те не могат да понесат. Оттогава е останало християните неевреи да не се обрязват, да не празнуват съботния ден, да нямат за образец Тората, да не са задължени по Мойсеевия закон, включващ 613 заповеди. Наложените изисквания към новообърнатите са четири: а/ да не извършват идолопоклонни жертви с кръв; б/ да не ядат удушени животни; в/ да не блудстват; г/ да не вършат на другите това, което не желаят да правят другите на самите тях. Както читателят може да види, старозаветната традиция в определени части е спазена. И ако първите две правила вариантно повтарят известните начални Божии заповеди според оригиналното им изложение в Изход (XX; 2-17)¹⁵, то следващите две са обобщения на историята на еврейския народ. Проблемът за блудството е в основата на наказанието на човешкия род (Содом и Гомор), потопа, Ной и второто начало чрез Сим, Хам и Яфет. Многоженството и наложничеството е била твърде разпространена практика сред езичниците, та неслучайно ап. Павел в детайли разяснява междуполовите отношения и същността на брачната институция. В посланията му правят силно впечатление споменатите случаи на разюздано държане от страна на християни и дори – на презвитери. Препоръчаните наказания и очистващите практики впоследствие ще влязат в списъка на канона, периодично одобряван от вселенските събори. Що се отнася до формулата „Не прави на другите това, което не искаш да правят на теб“, то тя е фиксирана като „фолклорен афоризъм“ в редица словенски страни. (Както впрочем и всеизвестното словосъчетание: „Който не работи, не трябва да яде!“)

Тъкмо описаните правила разнасят и разясняват през 9 в. равноапостолите Константин и Методий. Ето за сравнение първата фраза от ПЖК: „Милостивият и щедър Бог, който очаква хората да се покаят, та всички да се

---

15 Изоставена е само първата заповед, която има ярка етносна маркировка: „Аз съм Господ, Бог твой, който те изведох от египетската земя, от дома на робството...“

спасят и да достигнат до познание на истината...” Тя дословно повтаря разбиранията на ап. Павел – спасение чрез покаяние и докосване до божественото, чрез познанието за същността на Бог (плеромата). Успоредното разглеждане на двата текста (устния – на ап. Павел и писмения – на Методий Моравски) демонстрира, че въвеждащото изречение от ПЖК е не просто реторическа конвенция за прокарване на темата чрез т. нар. аргументативен период, а опорно ядро, фиксиращо сърцевината на христологията във варианта на Павел. По-нататък, при спора със сарацините, 24-годишният Константин изтъква: „Христос поучава хората чрез вяра и божии добродетели”. Отново средищен въпрос в учението на ап. Павел. Нека си спомним как е характеризирана неговата проповед в „Деяния на светите апостоли – не чрез чудеса, а чрез силата на вярата и благодатта. Това заявява и самият той, когато горчиво отбелязва: „Юдеите чакат чудеса, а елините – философстване”.

ЛИТЕРАТУРА

- АНГЕЛОВ Д., 2000: *Богомилството*. София: Булвест.
- БАЛАБАНОВ К., 1999: *Иконите во Македонија*. Скопје: Табернакул.
- ДА – Деяния на светите апостоли, Нов завет.
- ДЕШНЕР К., 1966: *Криминальная история христианства*. Книга I. Москва: Терра-Терра.
- ИВАНОВ Й., 1908: *Български старини из Македония*. София: Държавна печатница.
- ЛЕБЕДЕВ А. П., 2000: *Церковная историография в главных ее представителях с IV до XX в.* Санкт Петербург: Алетейя.
- СПАСКИ/ СПАССКИЙ А. А., 1914: *История догматических движений в эпоху Вселенских соборов*. Москва: Книга по требованию, [Издание второе, Сергиев посад].

- ТАБОВ Й., 2004: *Когда крестилась Киевская Русь?* Санкт Петербург: Издательский дом „Нева“.
- ЦЕНОВ Г., 1937: *Кроватова България и покръстването на българите*. София.
- ЦУХЛЕВ Д., 1911: Църковна организация на Балканския полуостров до покръстването на българите. В кн. му „История на Българската църква. Том първи. Първи период (846–1186)“. София: Печатница „Св. София“.
- ЧИЛИНГИРОВ А., 2001: *Църквата „Св. Герман“*. Берлин.
- – 2007: За някои въпроси от историята на ранното християнство по нашите земи. Филипи и Филипол. <http://de-zorata.de/sites/forum/index.php/topic,189.0.html>. Последно влизане – 30 окт. 2017 г.

Lengyel-cseh bosszúságok – germán örömök¹ „összefésült gondolatok” a lengyel *pepik* szó kapcsán

PÁTROVICS PÉTER

Még ha a jelen írásban lengyel és cseh bosszúságokról esik is szó, örömökről csak keveset olvashatunk. Annak azonban, hogy mégis a fenti mondás szerepel a címben, az a fő oka, hogy tömör formában fejezi ki azon három etnikum (lengyel-cseh-német) viszonyát, amelynek nyelvi lenyomata rövid tanulmányunk tárgyát képezi. A több mint ezeréves múltra visszatekintő cseh-lengyel viszony történelmi távlatból szemlélve bár nem nevezhető rossznak, hiszen mindkét ország tagja az Európai Uniónak és a V4-ek napjainkban egyre szorosabbá váló szövetségének (erről részletesebben ld. PÁTROVICS – PÁTROVICS-EGRI 2016: 532–540), mégis több történelmi esemény terheli. A csehek már a legkorábbi időktől fogva ott bábáskodtak a lengyel állam megszületésénél: az első, 996-ban egész népével keresztény hitre tért lengyel fejedelem, a Piast-dinasztia alapítója, Meskó (Mieszko I (963–992)) is a csehek uralkodójával, Boleslasszal kötött szövetséget, és cseh földről választott magának feleséget Dubrava hercegnő személyében, akivel 965-ben lépett házasságra, és csehek voltak az első hittérítő papok is. Közöttük találjuk a hitbuzgó misszionáriust, Prága püspökét, akit a magyar történetírás, mint Vajk – a mi későbbi országalapító Szent István

---

1 Lengyel eredetiben: *Polsko-czeskie złości – germańskie radości*. A régebben keletkezett mondásban, amelynek értelme, hogy ‘a lengyelek és a csehek közötti viszálynak a germánok (németek) örülnek’, az a felismerés fejeződik ki, hogy a két testvéri szláv nép közötti ellenségeskedést a szomszédos germánok (németek) mindig kihasználják és a maguk javára fordítják.

királyunk – megkeresztelőjét, Szent Adalbert² néven ismer. Nem meglepő tehát, ha a lengyel nyelvben számos cseh elem, ún. bohemizmus található, és a korai lengyel keresztény terminológián is erős cseh nyelvi hatás érződik (MARKOWSKI 2012: 130). Jó alapunk van feltételezni továbbá, hogy a nyugati szlávok gazdaságilag és katonailag legerősebb törzsének, az ország lengyel nevét (*Polska*) adó Polánoknak a neve is cseh szóalkotás.³ A lengyelek első nemzeti himnusza (*carmen patrium*), a 13. században keletkezett *Bogurodzica* ‘Istenszülő (Szűz)’⁴, – amely egyben az első teljes egészében önálló lengyel mű (tehát nem valamely korábbi latin vagy esetleg cseh ének lengyel nyelvű fordítása) – egyes szóalakjait tekintve szintén szignifikáns cseh hatást mutat. Mégis, a közös szláv gyökerek (KISS GY. 2011: 35), és a viszonylag hosszú időn át tartó szoros kapcsolatok ellenére, a csehek lengyel nyelvben kialakult képe döntően negatív. Érdekes ugyanakkor, hogy a lengyelekhez hasonlóan a nyugati szlávság körébe tartozó szlovákok iránt a lengyelek már sokkal pozitívabb érzelmek-

---

2 A cseh nemesi Slavnik család sarját (DAVIES 2006: 73), Adalbertet (965(?)–997) a csehek *Vojtěch*, a lengyelek *Wojciech* néven ismerik (az Adalbert nevet a bérmlásban kapta). Adalbert, a buzgó misszionárius, aki Lengyelország védőszentje, 997-ben szenvedett vértanúságot egy porosz földre tett térítőútja során. Megcsonkított holttestét a polánok egy zsák aranyért váltották ki, és Gnyeznóban (Gniezno) a székesegyház oltára elé temették el.

3 Az újabb kutatások szerint a *Polanie* ‘síkföldiek, rétsági emberek’ nem törzsnév, hanem a nyugati forrásokban meglehetősen későn (a 11. sz. elején) feltűnt, eredetileg a lengyel földre téríteni érkezett cseh klérus által kreált megnevezés, amely később (különösen a nyugati forrásokban és nyelvekben) az egész lengyelségre kiterjedt és általánossá vált (vö. TAPOLCAI 2010: 139–159).

4 A lengyel lovagok körében igen kedvelt vallásos himnusz volt ez, amelynek szerzője nem ismert, a katolikus hagyomány azonban a már említett Szent Adalbertnek tulajdonítja. Legkorábbi lejegyzett változata egy 15. századi kéziratban maradt fenn. Szerepel Jan Łaski (1455–1531) érsek és kancellár 1506-ban nyomtatott jogszabálygyűjteményének (*Statuty Łaskiego*) elején, amely a legrégebb lengyel nyelven nyomtatott könyv. A híres lengyel krónikás, Jan Długosz (1415–1480) szerint a lengyel-litván sereg lovagjai ezt énekelték kórusban a grunwaldi csata előtt. A *Bogurodzica* valószínűleg 1683-ban, Bécs török alóli felszabadításakor is felhangzott.

kel viseltetnek.⁵ Úgy tűnik, hogy a csehek és a lengyelek közötti idegenkedés kölcsönös: a magukat nemcsak földrajzi, de kulturális értelemben is a legnyugatibb szláv népnek tartó csehek részéről gyakorta tapasztalható, hogy lenézéssel tekintenek a lengyelekre, a lengyelek pedig (ennek megfelelően) általában önhittnek, nagyképűnek tartják a cseheket, akiknek a lengyelek szemében „nincs igazi szláv lelkük”: „*uwazani są za pozbawionych prawdziwej słowiańskiej duszy*”⁶ (LIPNIACKA 2016: 12).

A távolabbi történelmi múltban olykor felszínre került cseh-lengyel történelmi ellentétek (PACH 2017: 50) nyelvi lenyomatának tekinthetők az olyan régebben keletkezett mondások, mint például: *Za każdym Czechem stoi czart z miechem*. ‘Minden cseh mögött zsákos ördög áll.’; illetve: *Zna się na czeskich kamieniach*. ‘Nem engedi magát becsapni.’ (szó szerint: ért a cseh kövekhez/kiismeri magát a cseh köveken). Van azonban példa olyan történelmi eseményekre is, amelyek időben tőlünk nem túl távoliak, de máig hatóan terhelik a cseh-lengyel viszonyt. Ezek egyike, hogy Lengyelország – kihasználva déli szomszédjának meglehetősen szorult helyzetét – 1938 októberében elfoglalta a Csehszlovákiához tartozó, az Olza folyón túli területet (az ún. *Zaolzie* vidékét), a másik pedig, hogy a Varsói Szerződés tagjaként, az egykori szocialista tömb más országaival együtt Lengyelország is részt vett Csehszlovákia 1968. augusztus 21-én történt megszállásá-

---

5 Ezt támasztja alá, hogy a lengyel sajtóban a szlovákokra gyakran a *bracia Słowacy* ‘szlovák testvérek’ kifejezéssel történik utalás (itt jegyezzük meg, hogy a „cseh testvérek” szintén létező kifejezés, ám az a huszita eretnekség egy lengyel földön is ismert ágára utal). Lipniacka is így ír a lengyelek szlovákokhoz fűződő viszonyáról: „*Słowaków, z którymi dzielą Tatry, Polacy bardzo lubią*.” ‘A szlovákokat, akikkel a Tátrán osztoznak, a lengyelek nagyon szeretik’ (LIPNIACKA 2016: 12). A szlovákságról a lengyelekben kialakult képet Jagiełło dolgozta fel nagy részletességgel, történeti forrásokra támaszkodó, kétkötetes munkájában (JAGIEŁŁO 2005).

6 Pedig a lengyel kultúra és történelem több jeles cseh származású személyiséggel is dicsekedhet. Elég csak a nagy lengyel festőre, Jan Matejkora, vagy a nálunk is jól ismert kiváló hadvezérre, Bem Józsefre (*Józef Bem*) utalni. Utóbbinak már a családneve (vö. német *Böhm* (*Böhmen* ‘Csehország’ régies neve), és ausztriai német nyelvjárási *Behm* ‘cseh (ember)’ is egyértelműen utal a cseh eredetre.

ban, a „prágai tavasz” eltiprásában.⁷ A kép teljesebbé tétele azonban megkívánja, hogy elmondjuk: a *Zaolzie* vidékének megszállásában valószínűleg szerepet játszott az a félelem is, hogy e nélkül Németország délnyugatról is bekeríthette volna Lengyelországot, míg az 1968-as akció kapcsán Lengyelországnak – szovjet csatlós államként – nemigen volt mozgásteret (Csehszlovákia 1968-as megszállásából egyedül Románia maradt ki). Ide kívánczik még a cseh-lengyel határon álló, 9. sz.-ban alapított sziléziai város, Cieszyn⁸ sorsának kérdése is. A város történelmi része, amelyre a lengyelek *nasz Cieszyn* (tkp. ’a mi Cieszynünk’) néven utalnak, lengyel terület, a város Olza folyón túli, jórészt ipari negyedei a vasúti rendező pályaudvarral viszont Český Těšín néven ma Csehországhoz tartoznak. A városka hányatott sorsa, 1945 utáni kettéosztása a lengyel-cseh kapcsolatok egyfajta szimbólumává vált. A cseh-lengyel viszony szempontjából viszonylag kevés pozitív történelmi esemény közül kiemelkedik az, amikor a csehek a híres drámaíró és politikai aktivistát, Václav Havelt választották meg államelnöknek.⁹ Ekkoriban bukkant fel a lengyel közállapotokkal elégedetlen tüntetők transzparensein a *Havel na Wawel*¹⁰ felirat. Lipniacka azonban megjegyzi, hogy a Havel elnökké választása nyomán ébredt, csehek iránti szim-

---

7 Ebből az időszakból való az a pártkörökből származó (és talán felsőbb utasításra terjesztett) ízléstelen szójáték, mely szerint (indulhatnak a lengyelek Csehszlovákia megszállására, mert ott vár) *rzqd Dubčka* ‘Dubček kormánya’ azaz kis változtatással: *rzqd dup czeka* kb. ‘a seggfejek kormánya’.

8 Cieszyn a 13. és a 17. század közötti időszakban *Teschen* néven egy sziléziai hercegség fővárosa volt, majd 1653-tól a Habsburgoké lett. A városka szépen rendezett főterén takaros polgárházak sorakoznak. Cieszyn nevezetességei közé tartozik az egykor a városka melletti hegyen állott vár helyén lévő gótikus Piast-torony, a 11. században épült román stílusú Szt. Miklós-körtemplom, valamint Habsburg Károly 1838-ban épült vadászkastélya.

9 A pontosság kedvéért jegyezzük meg, hogy Václav Havelt először (1989. december 29-én) még a Csehszlovák Szövetségi Köztársaság elnökévé választották meg, majd Szlovákia függetlenné válása után lemondott. Ezt követően még kétszer választották meg (1993-ban és 1998-ban), ám ekkor már Csehország elnökének tisztét töltötte be.

10 A felirat jelentése: ‘Havelt a Wawelbe’. A Wawel, – a lengyelség nemzeti szimbóluma, „a lengyel nemzeti öntudat legfontosabb tárháza” – itt a lengyel kormány szinonimájaként szerepel.

pátia nem mutatkozott tartósnak (LIPNIACKA 2016: 12, a cseh identitás kérdéséhez még ld. JANIEC-NYITRAI 2015: 112–118).

Mindezen előzmények után aligha meglepő, hogy a lengyel nyelvben a cseheknek is megvan a maguk gúnyneve, a *pepik* (kicsinyített alakban *pepiczek*), amelynek magyar megfelelője talán a *cselák* szó lehetne.¹¹ A szó adatolt köznyelvi és argósztárban (ANUSIEWICZ – SKAWIŃSKI 1996: 104; KANIA 1995: 164), de előfordul a 20. századi publicisztikában és néhány irodalmi alkotásban is:

„Człek strzela – a pepiki nie.”

‘Az ember lő – a cselákok nem.’

„Zuchoty” Organ b.żołnierzy S p.p. I Brygady Piłsudskiego, 1935

„Niech byto tak naszemu Belinie jaki pepiczek kazał taki śpasz robić
...”

‘Csináltatna csak akkor ezzel a mi Belinünkkel valami cselák ilyen tréfát.’

K. Krzewski Kapral Szczapa, 1930 (a példákat ld. KANIA 1995: 164.)

A ma már inkább köznyelvi kifejezésnek számító *pepik*¹² eredetileg a lengyel katonai szlengből (*gwara żołnierska*) származik, ahová közvetlenül a cseh nyelvből került (a csehben a *Pepík* ‘Józsi’ a *Jozef* ‘József’ beceneve). A cseh szó lehet a forrása az ausztriai németben (és a délnémetben) használt *Pepi* becenévnek is, amely szintén a *Josef* ‘József’ (vagy a *Josefine*)

---

11 Tegyük hozzá, gúnynevük a lengyelben a csehekénél jóval pozitívabb nyelvi képpel bíró nemzeteknek is van.

A franciákat például ‘békaevőknek’ (*żabojady*), az olaszokat ‘makarónifalóknak’ (*makaroniarze*) titulálják a lengyelek, míg ránk, magyarokra (a Felvidékről származó besztercei szilva [*śliwki-węgierki*] okán) a kedveskedő ‘szilvák’ *śliwki* ragadványnévvel utálnak.

12 Jellemző, hogy bizonyos, az adott népcsoportban gyakori nevek (vagy azok becézett formái) később egész népcsoportokra kiterjesztve azok gúnyneveivé válnak (vö. a friccek<*Fritz*<*Friedrich* ‘németek’, ivánok<*Iván*<*Иван* ‘oroszok’, maga az eredetileg a New England-i emberekre (ma már általánosan az amerikaiakra) használt, gunyoros értelmű jenki (*Yankee*) szó forrása is valószínűleg személynév, a holland „Jan Kees” (= *John Cheese* kb. ‘Sajt János’) kifejezésre megy vissza (FALKNÉ DR. BÁNÓ 1990: 64).

név becézett formája (EBNER 1980: 138).¹³ Mivel ez a név a csehek és az osztrákok körében is meglehetősen népszerű, igen valószínű, hogy a Monarchia hadseregében a csehekkel és az osztrákokkal együtt szolgáló lengyel katonák gyakran hallották, és a csehekre vonatkoztatva vették át. Szintén a csehből kerülhetett az ausztriai németbe a *Pepi* is, bár ez esetben az átvétel közegeként nem *csak*, vagy nem feltétlenül a katonaság jön szóba, hanem elképzelhető a Monarchia Bécse is, a maga jelentős számú cseh bevándorlójával.¹⁴ Az osztrák *Pepi* származására vonatkozóan létezik más elmélet is, mely szerint latinosított becéző formával van dolgunk vagy esetleg az olasz *Beppe* 'Jóska' (a *Giuseppe* becézett alakja) lenne az osztrák becenév forrása (ld. SEDLACZEK 2011: 194; WEHLE 1980: 226) ez azonban a fentiek ismeretében nem tűnik túl valószínűnek. Ahogyan a lengyel *pepik* alak könnyen elképzelhető a cseh *Pepík* egyszerű átvételével (a fonetikai rendszerét tekintve csak rövid magánhangzókat ismerő mai lengyelben a cseh hosszú *i* hang rövid *i*-vel történő helyettesítésével), úgy az osztrák *Pepi* forma kialakulása is jóval könnyebben elképzelhető a szóvégi *-k* elhagyásával (amelyben talán a *Franzi*, *Hansi*, *Maschi*, *Wolfi* típusú becéző alakok analógiás hatásának is szerepe lehetett), mint az olasz *Beppe* alak valamiféle fonetikai adaptációjával. Sokkal plauzibilisebb tehát, hogy a *pepik* a lengyelben, – csakúgy, mint a *Pepi* az általunk szláv kölcsönzések szempontjából már vizsgált (PÁTROVICS 2015: 167–178) ausztriai németben – szintén a csehből való kölcsönzések számát gyarapítja.

13 A bécsi nagyvárosi folklór tipikus figurája Pepi bácsi (*Pepi-Onkel*), az általában erősen kopaszodó, bajszos és rendkívül fárasztó öregúr, elmaradhatatlan kísérőjével, a pletykára mindig éhes Mici nénival (*Mizzi-Tant*) (BEYERL–JATZEK–HIRTNER 2002:25).

14 A múlt század fordulójának Bécset a maga 500.000 cseh bevándorlójával „a legnagyobb cseh városként” emlegették.

BIBLIOGRÁFIA

- ANUSIEWICZ Janusz – SKAWIŃSKI Jacek, 1996: *Słownik polszczyzny potocznej*. Warszawa-Wrocław: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- BEYERL Beppo – JATZEK Gerald Dr. – HIRTNER Klaus, 2002: *Wienerisch, das andere Deutsch*. Kauderwelsch Bd. 78. Bielefeld: Verlag Peter Rump GmbH
- DAVIES Norman, 2006: *Lengyelország története*. Budapest: Osiris Kiadó
- EBNER Jakob, 1980: *Duden. Wie sagt man in Österreich?* Mannheim-Leipzig-Wien-Zürich: Dudenverlag
- FALKNÉ DR. BÁNÓ Klára, 1990: *Amerikai angol – brit angol*. Budapest: Széchenyi Kiadó Kft.
- JAGIEŁŁO Michał, 2005: *Słowacy w polskich oczach. Obraz Słowaków w piśmiennictwie polskim*. Warszawa: Biblioteka Narodowa – Podhalańska Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Nowym Targu
- JANIEC-NYITRAI Agnieszka, 2015: Identita pod tlakem dějin. Česství z pohledu Mariusze Szczygiela a Mariusze Surosze. *Slavica* XLIV. 112-118.
- KANIA Stanisław, 1995: *Słownik argotyzmów*. Warszawa: Wiedza Powszechna
- KISS GY. Csaba, 2011: A közös kód. Egy testvér a magyar és a lengyel. *Múlt Kor, nyár*/34-37.
- LIPNIACKA Ewa, 2016: *Przewodnik ksenofoba. Polacy*. Warszawa: Adamantan
- MARKOWSKI Andrzej, 2012: *Wykłady z leksykologii*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA
- PACH Helena, 2017: Król Słowian. *Historia*/5: 48-52.
- PÁTROVICS Péter, 2015: Szláv elemek az osztrák frazeológiában. *Tanulmánykötet Milosevits Péter Tiszteletére*. Budapest: ELTE BTK, Szláv Filológiai Tanszék, 167-178.

- PÁTROVICS Péter – PÁTROVICS-EGRI Éva, 2016: A lengyel kapcsolat: eredmények – lehetőségek – távlatok. *Tanulmánykötet a 7. BBK előadásaiából*. 2. kötet. Budapest: Óbudai Egyetem, 532–540.
- SEDLACZEK Robert, 2011: *Wörterbuch des Wienerischen*. Innsbruck-Wien: Haymonverlag
- TAPOLCAI László, 2010: *Lengyelország történeti és mitikus kezdetei. A tér alakulása*. Budapest: United U-rope Bt.
- WEHLE Peter, 1980: *Sprechen Sie Wienerisch?* Wien: Ueberreuter

A nemtelenség labirintusában

MLADEN PAVIČIĆ

Szlovén anyanyelvű lévén, aki életének első éveiben már találkozott a horvát nyelvvel, magától értetődőnek éreztem, hogy a nyelvtani nemek szerves részei a nyelvnek. Amikor ötéves koromban elkezdtem grasszálni a der-die-das sötét erdeiben, akkor szembesültem a ténnyel, hogy ez a dolog nem minden nyelvben van úgy, mint a szlovénban, s ez további megerősítést nyert az általános iskola ötödik osztályában, amikor találkoztam az angol nyelvvel, amelyben a nemeket csak a névmások különböztetik meg egymástól. Ezek után a gimnáziumban már cseppet sem csodálkoztam azon, hogy a franciában csak hím- és nőnem van, a semleges nem hiányzik, amikor pedig az egyetemen találkoztam a lengyel nyelvvel, kifejezetten megkönnyebbülést éreztem, hogy a nemek hasonlóak a szlovénhoz, kivéve, hogy többes számban csak két alak van, az egyik a férfiakat jelöli, a másik az összes többit. Huszonöt éves voltam, amikor közelebbről elkezdtem ismerkedni a magyar nyelvvel, s ekkor láthattam, hogy a világon vannak olyan nyelvek is, amelyekben a nemek semmilyen alakban sem léteznek, névmások formájában hím- és nőnemben sem, ami szó ami szó számomra időnként (olykor mind a mai napig) kommunikációs bonyodalmakat okozott. Például amikor azt akartam mondani, hogy nem *on* (hímnemű személy), hanem *ona* (nőnemű személy), és ezt úgy fejeztem ki, hogy nem *ő*, hanem *ő*, természetesen senki sem értette, és mivel kissé lassú a felfogásom, eltartott egy darabig, amíg megértettem, hogy miért nem.

És mi a helyzet a nem kategóriájával más nyelvekben – vajon csak az (összes?) indoeurópai nyelvek ismerik? Ranko Matasović horvát indoeuropeista állítása szerint korrekt azt mondanunk, hogy a nyelvtani nem kategóriája egész nyelvcsa-

ládokra jellemzőbb inkább, mint egyes nyelvekre. Ezen kívül kijelenti, hogy az indoeurópai nyelvek nemeinek vizsgálatakor megerősíthetjük azt a tézist, hogy a nyelvtani nem diakrón szempontból rendkívül stabil – 144 nyelvből 109-ben (75,69%) megőrződtek a nemek; a nem kategóriáját elvesztők nagy része az indoiráni ágba tartozik, 5 iráni nyelvről pedig nem sikerült hiteles adatokat szereznie. (A nyelvtani nemek elvesztése összefüggésben van a nyelvet beszélők elköltözésével olyan vidékre, ahol többségben vannak vagy voltak a nemeket nem ismerő nyelvek – „genderless languages”). Hasonló eredményre jutunk más eurázsiai nyelvcsaládok vizsgálatakor is. Az általa szerkesztett eurázsiai (holt és élő), nemeket használó és nem használó nyelvcsaládok térképéről világosan leolvasható, hogy az indoeurópai nyelveken kívül a következő nyelvcsaládok ismerik a nemeket: jenyiszeji, berber, egyiptomi, sémi, hatti, elámi, sumér, dravida, burusaszki és északkelet-kaukázusi nyelvcsalád, a következők pedig nem ismerik: uráli, török, mongol, tungúz, jukagír, csukcs-kamcsatkai, sino-tibeti, hurri, kartvél, etruszk és baszk nyelvcsalád. Az ausztroázsiai és északnyugat-kaukázusi nyelvcsaládra jellemző, hogy egyes nyelveik ismerik a nemeket, mások pedig nem (MATASOVIĆ 2014: 233–235).

Külön érdekesség a nemek száma az egyes nyelvekben. Számos nyelv két nemet ismer. Ide tartozik az újlatin nyelvek többsége, a balti nyelvek közül a litván és a lett, az újír és a walesi nyelv, gyakori jelenség a sémi (és általában az afroázsiai) nyelvekben, a munda és dravida valamint az észak-amerikai algonkin nyelvben. A kidolgozottabb nyelvi rendszerekben általában három nem van, köztük a szláv és germán nyelvekben, a régi indoeurópai nyelvek többségében – a latinban, görögben, óindban, a tamilban és a ketben is, amely a paleoszibériai nyelvek egyike. A nem indoeurópai nyelvekben találunk több mint három nemet is, négy van például egyes északkelet-kaukázusi nyelvekben, a gyirbalban és a borusaszkiban, amelyben az első a férfiat, a második a nőt, a harmadik az élőlények jelentős részét és néhány tárgyat, a negyedik pedig az egyéb dolgokat jelöli (KICSI 1999:

213), ám a négynél több nem meglehetősen ritka, pl. a bantu nyelvekben találkozunk velük (MATASOVIĆ 2004: 21–22).¹

A szlovén irodalom magyar fordítóival együtt dolgozva megállapíthattam, hogy a nyelvtani nemek hiánya mennyire megnehezíti a mai irodalmi művek fordítását. Klasszikus művek esetében ritkábban fordul elő ez a probléma. A modern és a klasszikus regény közötti különbséget (ami nemcsak a regényre, hanem a rövidprózára is vonatkozik) kiválóan érzékeltette Dušan Pirjevec Franz Kafka *A kastély* című művéhez írt bevezetőjében, ahol arra keresi a választ, hogy miért van az, hogy a művelt olvasó, aki jól ismeri a tizenkilencedik századi realista regény nagy klasszikusait, nem tudja kellőképpen beleélni magát Kafka műveibe, különösen *A kastély*ba, és ezért még az is megfordul a fejében, hogy a prágai író hírneve megalapozatlan. Pirjevec összehasonlítja *A kastély* és Stendhal *Vörös és fekete* c. regényének első sorait. A francia klasszikus regényben először a történet helyszínének részletes leírását találjuk (Verrières kisváros és környéke), aztán az olvasó ki-merítő információt kap a város lakóiról és a történet idejéről. Ezt követően azonnal a polgármester jellemzése következik, először a külsejét ismerjük meg, majd a múltjáról kapunk számos információt, egészen a regényben történő megjelenéséig, és jellemrajzot is szolgáltat róla az elbeszélő. Kafka regényében minden másképp van. Az olvasó megtudja, hogy valaki megjött, de nem tud meg róla semmit. Aztán megtudja, hogy az a valaki egy faluba érkezett, amelyet vastag hó borít, de hogy miért jött, nem világos. A következő információ, hogy a faluban vagy a környékén van egy kastély, de a köd miatt nem tudni róla semmit. Csak a negyedik mondatban találunk pontosabb információt arról, hogy K. egy fahídon áll, amely a falut köti össze az országúttal. A logika tehát éppen a fordítottja, mint Stendhálnál: ott először egy általános leírás volt, amely fokozatosan szűkült, itt pedig ellenkezőleg, először megjelenik valaki, aztán megteremtődik a körülötte lévő világ. Az olvasó csak azt látja, amit a főhős, K., ám sem-

---

1 A nyelvek és nyelvcsaládok magyar nevei *A világ nyelvei* című lexikonból (FODOR 1999) származnak.

mi többet nem tud meg sem a faluról, sem a kastélyról, sem pedig erről a személyről – sem a gondolatairól, sem a múltjáról. Stendhal elbeszélője mindent tud, és ezt a mindent el is mondja, a hősnél is többet tud, míg Kafka elbeszélője a hősről csak annyit mond, hogy megjelent a helyszínen, amelyről az olvasó csak annyit tud meg, amennyit a hős lát (PIRJEVEC 1967: 5–12).

A klasszikus irodalmi műben tehát az olvasó kimerítő információt kap a főhősről, amint az megjelenik a színen. Így Stendhal regényében a polgármesterné úgy jelenik meg, mint gondoskodó feleség és anya, bemutatása pedig azzal a megállapítással ér véget, hogy „harmincz éves, de még elég csinos asszonynak látszott” (STENDHAL 1905: 7). Nem sokkal ezután megtudjuk, hogy a polgármesterné fél a férjétől. A regény főhőse, Julien Sorel abban a pillanatban jelenik meg a regényben, amikor éppen Napóleon Szent Ilonán írt emlékiratait olvassa ahelyett, hogy apja fűrészmalomban dolgozna, az olvasó pedig megtudja róla, hogy ő egészen más, mint a fivérei, állandóan olvas, gyenge testalkatú, majd láthatjuk külsejének részletes leírását, hozzátéve, hogy korától kezdve a frizuráján, arcvonásain, szeme színén és az általuk elárult jellemvonásain át a múltjáig, a családjához fűződő viszonyig és a megállapításig, hogy mennyire kedvelik a lányok (STENDHAL 1905: 15–17). Egyszóval a regény főbb szereplői megjelenésüktől kezdve kimerítő részletességgel vannak ábrázolva, és minden bizonnyal minden nyelv olvasója számára egyértelműen kiderül nemi hovatartozásuk.

Ahhoz, amit Pirjevec mondott Kafka regényéről, csak annyit tennék hozzá, hogy az eredeti német változat olvasója a regény második bekezdésének elején értesül K. neméről („Dann ging er ein Nachtlager suchen” – KAFKA 1996: 7), a magyar fordítás olvasója viszont csak a harmadik oldal közepén („A fiatalember, aki Schwarzer néven jelentkezett, beszámolt róla, hogyan akadt rá K.-ra, egy jó harmincas, meglehetősen pocakos *férfira*” – KAFKA 2004: 7), a szlovén változat olvasója pedig – a hímnemű múlt idejű igealaknak kö-

szönhetően – már az első mondatban („Bil je že pozen večer, ko je prišel K.” – KAFKA 1967: 69).

Annak illusztrálására, hogy a nemek hiánya milyen nehézségek elé állítja a mai szlovén irodalom magyar fordítóit, bevezetésként említem Andrej Morovič *Vse bo še dobro* című kisprózáját (MOROVIČ 1992), amelyet Mitja Čander beválogatott az *O čem govorimo* című antológiába (ČANDER 2004), magyarul Körtvélyessy Klára fordításában jelent meg *Még minden jóra fordul* címmel (MOROVIČ 2002) a Čander-antológia *Az első nap* című magyar változatában (ČANDER 2002). Egy meglehetősen erotikus történetről van szó, amelyet egyes szám első személyben múlt időben beszél el a női elbeszélő, ami a szlovén olvasó számára azonnal világos a nőnemű múlt idejű igealakból, amikor a hatodik mondathoz ér: „Obstala sem kot vkopana.” (MOROVIČ 1992: 191). A magyar olvasó nincs ilyen kényelmes helyzetben, mivel pedig a szerző férfi (az *Andrej* névről minden közepesen művelt magyar tudja, hogy férfinév), úgy gondolhatja, hogy az elbeszélő is férfi, és egész végig úgy vélhetné, hogy egy homoerotikus történetet olvas – ha közben az elbeszélő nem számolna be részletesen arról, hogy mi történt a nemi szervével, így a metaforák ellenére tökéletesen világos, hogy miről van szó: „Hátrahajtottam a fejemet, és behunytam a szemem. Mintha egy hologramot vetített volna belém valaki, láttam magam előtt bolyhos kankalinomat, természetellenes nagyságban és szépen kinyílv, hogy rózsás belseje is kivillant.” (MOROVIČ 2002: 80).

A fenti problémával jó pár indoeurópai nyelvre való fordítás esetén is találkozhatunk, hiszen számos nyelvben a múlt idejű alakok ugyanazok hím- és nőnemben egyaránt, példáulként említem a Morovič-szöveg Irena Zorko által készített angol fordítását (MOROVIČ 2008), amely az antológia angol nyelvű változatában jelent meg *Angels Beneath the Surface* címmel (ČANDER 2008).

Tovább komplikálja a fordítók munkáját Andrej Blatnik szlovén író, akinek kedvenc témája a heteroszexuális partnerek közötti (nem mindig legkellemesebb) diskurzus, amely-

nek szereplőiről (ahogy modern szöveghez illik) az olvasó kezdetben nem tud meg semmit. Ennek egyik szép példája a *Pravzaprav* című történet a *Menjave kož* című kötetből (BLATNIK 1990: 92–98), amely *Tulajdonképpen* címmel jelent meg magyarul a *Bőr* című kötetben (BLATNIK 2002: 124–133).

A történetben az első személyű hímnemű elbeszélő beszélget nőnemű társával, aki ráadásul valószínűleg a felesége. A nő nemét a személyes névmásból ismerjük, amely a második bekezdés első mondatában szerepel: „Mogoče, pravim, ne da bi se ozrl k njej.” (92) Bár mondhatni tipikus férfi–nő párbeszédnek vagyunk tanúi (később a nő pl. azt mondja „Mislil si / .../, da boš lahko v miru sedel za svojimi stvarmi, jaz pa bom skrbela za vse ostalo.” – 95), az egyre növekvő számú azonos nemű párokhoz szokott 21. századi olvasó csak a szöveg második oldalán nyer végső bizonyosságot az elbeszélő nemi hovatartozásáról, amikor az a kijelentő módot feltételes módra változtatja, és az igealak elárulja a nemét: „Mika me, da bi pripisal / .../” (93). A magyar fordítás olvasója sehonnan sem tudhatja, hogy Blatnik dialógusa milyen nemű személyek között zajlik; erről sem a névmások, amelyekkel *ona* gyakran szerepel, sem a szlovén feltételes mód, amely itt természetesen felszólító formában jelenik meg, nem ad tájékoztatást. Azt, hogy az elbeszélő férfi, és egy nővel folytat párbeszédet, a magyar fordítás olvasója valószínűleg már az első oldalon sejti, ám ennek kézzelfogható bizonyítékát csak az ötödik oldalon találja meg, ebben a bekezdésben: „De igen, leírod. Este, amikor már alszol, felkelek, bekapcsolom a számítógépet, és elolvasom, amit egész nap írtál. Amit a nők mondanak a történeteidben, azok az én szavaim. Amit a férfiak, azok a tied.” (129) Ha azonban a magyar olvasó úgy gondolja, hogy a fenti párbeszéd tulajdonképpen egy nemű partnerek között is előfordulhatna, ebben az esetben mindvégig bizonytalan lehet abban, hogy melyik nemhez tartozik Blatnik *Tulajdonképpen* című írásának két szereplője.

Kissé jobb a magyar olvasó helyzete a *Billie Holiday* című írással, amely ugyanebben a rövidpróza kötetben jelent meg

(BLATNIK 1990: 103–111). Itt harmadik személyű az elbeszélő. Az eredeti így kezdődik:

Kaj pa, reče *ona*, če bi dala na gramofon tisto staro ploščo Billie Holiday? Me tudi potem ne bi poljubil?
Saj je nimaš več, reče *on*. Saj nimaš več te plošče. (103)

Az *ona* és *on* névmások az egész szövegen végigvonulnak. A fordító Reiman Judit (aki a *Tulajdonképpen* is fordította) a két névmást következetesen *nőnek* és *férfinak* fordította:

Mi lenne, mondja a nő, ha föltenném azt a régi Billie Holiday-lemezt? Akkor sem csókolnál meg?
Hiszen már nincs is meg, mondja a férfi. Nincs már az a régi lemez. (139)

A fordító elmondta nekem, hogy tisztában volt a *Tulajdonképpen* fordítási nehézségeivel, de a magyarban sajnos nincs erre megoldás. Ha ugyanis a *Tulajdonképpen* fordításában az *ona* névmást valamilyen főnévvel (pl. nő, lány) helyettesítené, ahogy a „*Billie Holiday*” esetében tette, az a szövegbe olyan távolságtartást vinne, amilyen az eredetiben nincs, a fordítás nehézkes, esetlen lenne, ennek oka pedig minden bizonnyal a két elbeszélő mód különbségében rejlik – az első személyű elbeszélő lényegesen közvetlenebb, mint a harmadik személyű.

Most nézzük meg egy pillanatra az érme másik oldalát, hogy milyen nehézségekkel szembesül egy magyar szöveg szlovén fordítója. A nemek hiánya a szépirodalmi szövegekben nagyobb szabadságra, többértelműsége ad lehetőséget, amit egyes mai magyar írók ki is használnak, a szlovén fordítónak pedig döntenie kell, hogyan interpretálja és fordítja a szövegrészt. Esterházy Péter *A szív segédigéi* című kisregénye kétszer jelent meg szlovénul, mindkettő fordítója Jože Hradil, és mivel a két kiadás között eltelt huszonöt év, a második kiadáshoz alapvetően átdolgozta a fordítást. Ebben a regényben van egy múlt időben elbeszélrt részlet, amelyről az eredetiben nem lehet biztosan megállapítani, hogy férfi vagy nő-e

aki beszél. Hradil az első fordításban a férfi mellett döntött, a másodikban viszont nő mondja ugyanazt. A bolgár, cseh, lengyel, szlovák és szerb fordító vagy elkerülte a nemről árulkodó formát, vagy a hímnem mellett döntött. Erről részletesebben írtam egy másik tanulmányban (PAVIČIĆ 2017: 156–157).

A nyelvtani nemek kategóriáját tehát számos nyelv ismeri, amelyek között van az indoeurópai nyelvek többsége, sok esetben azonban a nemek felosztása más, mint a szláv nyelvekben. Ugyanígy nem ritka az olyan nyelv sem, amely ezt a kategóriát nem ismeri, közéjük tartozik a magyar nyelv is. A két nyelv közötti különbség gyakran okoz nehézséget a mai irodalom fordítóinak, hiszen itt gyakran csak keveset tudunk a szöveg szereplőiről. Ez éppúgy vonatkozik a szlovén irodalom magyar fordítóira, akiknek szélsőséges esetben semmi eszköz nem áll rendelkezésükre, hogy egy személynek az eredetiben az igékből vagy névmásokból nyilvánvaló nemét kifejezzék, mint a magyar irodalom szlovén fordítóira, akiknek maguknak kell sokszor eldönteniük, hogy milyen nemű legyen az a személy, akiről az eredetiben ez nem egyértelműen világos.²

BIBLIOGRÁFIA

- BLATNIK Andrej, 1990: *Menjave kož*. Ljubljana: Emonica.
– – 2002: *Bőr*. Budapest: József Attila Kör.
ČANDER Mitja, 2002: *Az első nap*. Pécs: Jelenkor.
– – 2004: *O čem govorimo*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
– – 2008: *Angels Beneath the Surface*. Berkeley, California: North Atlantic Books; Seattle, Washington: Scala House Press.
FODOR István, 1999: *A világ nyelvei*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
KAFKA Franz, 1967: *Grad*. Prevedel Jože Udovič. Ljubljana: Cankarjeva založba.

---

2 A szövegben egy meg nem jelölt Esterházy Péter idézet található.

- - 1996: *Das Schloss*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- - 2004: *A kastély*. Budapest: General Press Kiadó.
- KICSI Sándor András, 1999: Burusaszki. *A Világ Nyelvei*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 212–214.
- MATASOVIĆ Ranko, 2004: *Gender in Indo-European*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter.
- - 2014: Nominal Agreement in PIE from the Areal and Typological Point of View. *Studies on the Collective and Feminine in Indo-European from a Diachronic and Typological Perspective*. Leiden–Boston: Brill, 233–255.
- MOROVIĆ Andrej, 1992: Vse bo še dobro. *Potapljači*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 191–193.
- - 2002: Még minden jóra fordul. *Az első nap*. Pécs: Jelenkor, 79–81.
- - 2008: Everything Is Going To Be All Right. *Angels Beneath the Surface*. Berkeley, California: North Atlantic Books; Seattle, Washington: Scala House Press, 101–103.
- PAVIČIĆ Mladen, 2017: Esterházy Péter A szív segédigéi című regényének két, Jože Hradil által készített fordítása. *Szláv kultúrák, irodalmak és nyelvek*. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék.
- PIRJEVEC Dušan, 1967: Franz Kafka in evropski roman. *Grad*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 5–12.
- STENDHAL 1905: *Vörös és fekete*. Fordította Salgó Ernő. Budapest: Révai Testvérek Irod. Int. R.-T.

A magyar nyelv olasz eredetű eponimái

RÁDULY ZSUZSANNA

A magyar nyelv szókincsében ezer felett van az eponimák, azaz a tulajdonnevekből köznevesült szavak száma. Nagy részük idegen nyelvekben – latinban, görögben, németben, angolban, franciában, olaszban stb. – vált közszóvá, melyeket később átvették más nyelvek is. Az európai nyelvek szókészlete az eponimák tekintetében jelentős azonosságot mutat, ezért a nemzetközi jövevényszavak mellett beszélhetünk akár nemzetközi eponimákról is. Jelen tanulmányomban a magyar nyelv olasz eredetű eponimáit gyűjtöttem össze.

Az eponimákat a hétköznapi kommunikációban is gyakran használjuk. Annak ellenére, hogy nagy részük idegen nyelvekből származik, már úgy beilleszkedtek a magyar nyelv rendszerébe, hogy az átlagos beszélő számára már nem is tűnik idegennek. A hétköznapi nyelvhasználó a szavak eredetével csak ritkán van tisztában.

Általános jellemzőjük, hogy a szókincs szinte minden területén megtalálhatók.

Nagy csoportot képviselnek az egyes tudományterületek szókincsébe tartozó szavak. Kiemelkedően magas a természettudományos szókincsbe tartozó szavak száma, pl. fizika, matematika, biológia, geológia, vegyészet, orvostudomány szavai. Ugyancsak nagy számban fordulnak elő eponimák a társadalomtudományok szókincsében, pl. irodalomtudomány, nyelvtudomány, jog, történelem szavai között. Ezen kívül számos terület szókincsét is gazdagították, pl. a gasztronómia, nyomdászat, sport, vallás, zene, színház stb. szókincsét.

Elsőként a természettudományok területéről a növényvilágban előforduló szavakat mutatom be, melyek közös jellemzője, hogy híres olasz botanikusokról nevezték el őket.

Ilyen növény az *aldrovanda* (<http://www.kislexikon.hu/aldrovanda.html>), a víz alatt úszó, ill. lebegő, gyökértelen, rovarfogó, hínárnövény. Először Indiában észlelték a 16. században, majd a Bologna melletti mocsarakban gyűjtötte Amadeus olasz orvos, aki elküldte Monti botanikusnak, ő Ulisse Aldrovandi (1522–1605) olasz botanikusról nevezte el 1747-ben.

A *maranta* (TOLCSVAI NAGY 2007: 653) másik neve nyílgyökér. Amerika meleg éghajlatán honos lágyszárúak családja, egyes fajai levéldísznövények. Bartolomeo *Maranta* (1500–71) botanikus nevét viseli.

Antonio Mario *Salvini* (1633–1729) firenzei botanikus nevét viseli a *salvinia* (<http://www.spektrum.de/lexikon/biologie/salvinia/58266>), azaz rucapáfrány, illetve a róla elnevezett páfránycsalád nemzetsége. Fajai a víz színén szabadon úszó növények, a spóratokok alá merült levelek tövében fejlődnek.

A liliomfélék családjába tartozó szobanövény a *szanszeveria* (TÓTFALUSI 2004: 850), melynek húsos, kard alakú, sárgásan erezett, fényes zöld levelei vannak. *Sanseveria* (*San Severo*) hercege, az olasz Raimondo di Sangro (1710–71) botanikusról nevezték el.

A *valisneria* (<http://www.godivizinoveny.hu/vallisneria.html>) hátsó zónás kis fényigényű növény. Nevét Antonio *Vallisneri* (1661–1730) olasz természettudós, orvosról kapta.

Az elnevezés tekintetében kivételt képez a *kantalup* (TÓTFALUSI 2004: 463), ami vastag és bordázott héjú, sötétsárga húsú sárgadinnyefajta. *Cantaluppi*, Róma közeli, volt pápai uradalom neve, ahol a növényt kitermesztették.

Az állatvilágot egy mérges csípésű, a Földközi-tenger vidékén honos pókfajta a *tarantula* (TÓTFALUSI 2004: 894) képviseli, mely *Taranto* olasz városról kapta a nevét, melynek környékén sok ilyen pókfajta volt.

A fizika szakszókincsében található szavak közé tartoznak pl. mértékegységek nevei. Az egyik a *fermi* (TÓTFALUSI 2004: 300), ami hosszegység az elemi részek fizikájában. Enrico *Fermi* (1901–1954) olasz fizikusról kapta nevét, aki 1938-ban fizikai Nobel-díjat kapott.

A gyorsulás mértékegysége a CGS-rendszerben a *gal* (TOLCSVAI NAGY2007: 377), melyet az olasz fizikus, csillagász és filozófus, Galileo *Galilei* (1564–1642) tiszteletére nevezték el.

A légnyomás egyik egysége a *torr* (TOLCSVAI NAGY 2007: 1034) Evangelista *Torricelli* (1608–1647) olasz fizikus és matematikus nevét viseli.

A *volt* (TÓTFALUSI 2004: 955) az elektromos feszültség mértékegysége. Az elektromosság úttörője, az olasz Alessandro *Volta* (1745–1827) olasz feltaláló, fizikus tiszteletére kapta nevét.

Az *Amici-prizma* (BAKOS 1973: 36) olyan optikai prizma-rendszer, amelyen az áthaladó fehér párhuzamos fénynyaláb nagyjából irányváltoztatás nélkül, de színeire bontva lép ki. G. B. *Amici* (1786–1868) 19. századi olasz csillagászművész nevezte el.

A *galvanizáció* (TESz 1: 1022) egy különleges eljárás: valamely tárgy vékony fémréteggel való bevonása elektromos áram vegyi hatása által. A szónak van igei származéka is: *galvanizál* (uo). Luigi *Galvani* (1737–98) olasz orvos és fizikus nevéből származik, aki azokat a jelenségeket tanulmányozta, amelyeket az állati szövet elektromosságának tartott.

A geológia területéről két, földrajzi névből származó szóval találkozunk. Az egyik az *adamellit* (<http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/asvanynevtar/apa.html>), ami magmás kőzet, a gránit egyik változata, savanyú, durvaszemcsés, vulkáni kőzet. A Tirol és Olaszország között található *Adamello* hegycsoport és hegycsúcs nevét viseli. A másik a *gabbró* (TÓTFALUSI 2004: 331), egy sötétszürke vagy fekete, magmás mélységi kőzet. Nevét a dél-olaszországi *Gabbro* városáról kapta.

Az orvostudomány szókincsében található egy anatómiai szakszó, az *Eustach-kürt* (TOLCSVAI NAGY 2007: 317), fülkürt, vagyis a fület a garattal összekötő járat. Bartolomeo *Eustachio* (1520–74) 16. századi olasz orvos és anatómus tiszteletére nevezték el, aki sok emberi szervet elsőként írt le.

A pszichiátria egyik szakszava a *lombroso-típus* (<http://www.kislexikon.hu/lombroso-tipus.html>), mely jellegzetes alkati jegyekkel ellátott bűnöző típust jelent. Cesare *Lombroso* (1835–1909) olasz pszichiáter nevéből származik. Ő vetette meg a büntetőjog antropológiai irányzatának alapjait, s úgy vélte, hogy vannak született bűnözők, akiket örökletes tulajdonságaik predesztinálnak a bűnözésre, és akik különféle alkati jegyekről felismerhetők.

A gyógyítással kapcsolatos a *sarlatán* (TESz 3: 494) szavunk, melynek jelentése: tudatlan vagy rossz orvos; nagyképi csodadoktor, kuruzsló; szemfényvesztő, szélhámos; vásári csodaszer árus. Valószínűleg *Cerreto* olasz város nevéből ered, mert lakói arról voltak híresek, hogy vándorárusként hamis orvosságok eladásával foglalkoztak. Végső forrása az olasz ciarlatano, melynek régi jelentése 'vásári kikiáltó; szélhámos, sarlatán'. Ez feltehetően az olasz *cerretano* 'szélhámos, csaló' változata az olasz *ciarlare* 'fecseg, össze-vissza beszél' hatására.

A vegyészet szókincsébe tartozik a *fermium* (TÓTFALUSI 2004: 300), ami mesterséges radioaktív elem, a transzurán sor tagja. Enrico *Fermi* (1901–1954) olasz származású amerikai fizikusról nevezték el, aki 1938-ban fizikai Nobel-díjat kapott.

A narancsvirágból előállított illóolaj, illatszere a *neroliolaj* (BAKOS: 578). Az elnevezés Anna Maria de la Tremoille-ra, *Neroli* olasz hercegnőjére utal, aki szülőföldjén, Franciaországban elterjesztette.

A *szkopolamin* (TÓTFALUSI 2004: 871) az ingerlékenységet csillapító, nyugtató hatású növényi alkaloid, a belén-dekben, burgonyafélékben és más növényekben előforduló, a központi idegrendszerre erőlyesen ható, ingerlékenységet

csillapító alkaloid. Giovanni Antonio *Scopoli* (1723–88) olasz orvos, természettudós nevéből keletkezett.

A *veronál* (TÓTFALUSI 2004: 947) altatószerként használt barbitursav-származék; fehér, keserű, kristályos vegyület pedig *Verona* olasz város nevéből keletkezett.

A közgazdasági szakszavak közé tartozik a *lombardhitel* (TESz 2: 787), ami kézizálogkölcson, forgalomképes ingósággal mint záloggal fedezett hitel. A középkorban *Lombardia*, észak-olasz tartomány bankárai Európa sok országában tevékenykedtek, innen ered az elnevezés.

Az egyik irodalmi vonatkozású szavunk a *marinizmus* (TOLCSVAI NAGY 2007: 654), ami olasz irodalmi stílusrányzat a 17. században, melyre a túlfinomultság, a különös hasonlatok és metaforák, a *conchetto*, a csattanó jellemző. Giambattista *Marino* (*Marini*) (1569–1625) reneszánsz kori olasz költő nevéből származik. A másik pedig a *paszkvillus* (TÓTFALUSI 2004: 696), ami személyeskedő prózai vagy verses gúnyirat, meghatározott személy ellen. Nevét egy római, *Pasquill* nevű szobortorzóról nyerte, amelyet egy, a 15. században élt, csípős gúnyverseiről ismert *Pasquino* nevű vargáról, vagy szabóról neveztek el.

A divat és textilipar szókinsébe tartozik a *marengo* (<http://hu.textsite.info/Marengo>), egy közepes súlyú vagy nehéz, puha gyapjú típusú szövet, finom bolyhos felülettel, ami elfedi a szövet négy- vagy hatfonalas sávolykötésű szerkezetét. Férfiöltönyök, női kosztümök és ruhák készítésére használják. Nevét az olaszországi *Marengo* városáról kapta.

Két kalapnév származik tulajdonnévből. Az egyik a *borsalino* (http://ozmonda.blog.hu/2012/08/27/kalap_tipusok_a_fedora_avagy_a_borsalino), egy elegáns férfikalap puha filcből, kézzel készítve. Az elnevezés Giovanni *Borsalino* (1834–1900) kalapkészítő nevéből ered, aki Milánóban 1857-ben megalapította saját kalapgyárát. A *borsalino* világszerte ismert kalaptípus, amely a harmincas évekig nagyon népszerű volt. A másik a *Garibaldi-kalap* (BAKOS 1973: 290), egy széles karimájú, puha nemezkalap. Giuseppe *Garibaldi* (1807–82) olasz nemzeti hős nevéből származik.

Hosszú ujjú, rövid kabát kihajtóval, paraszti és polgári zubbonyfajta a *carmagnole* (TÓTFALUSI 2004: 140). *Carmagnola* piemonti város nevéből származik. A Carmagnolából (Piemont) származó munkások kabátja a francia forradalom idején került Marseille-ből Párizsba; a jakobinusok a hasonló formájú kabátot forradalmi viseletként hordták.

A *pantalló* (TÓTFALUSI 2004: 685) hosszú szárú férfinadrág. A francia forradalom óta terjedt el, hozzátartozik korunk férfidivatjához. A szűk térdnadrágot, a culotte-ot váltotta fel. Az elnevezés származhat *Pantalone* nevéből, aki a velencei komédia bolondos, hórihorgas vénembere, aki ilyen nadrágot viselt. A másik feltételezés szerint a szó a *Pantaleon* névből származik, viselője az orvosok egykor népszerű védőszentje volt Velencében.

Női viselet a *viganó* (TESz 3: 1141), ami a 19. század elején volt divatos, empire stílusban készült hosszú női felsőruha, melynek dereka és alja egy darabból volt kiszabva. Egyik magyarázat szerint S. *Vigano* olasz táncosnő nevéből keletkezett. A másik magyarázat szerint Maria Viganónak (1769–1821), Salvatore Vigano balettmester feleségének, a bécsi olasz opera híres táncosnőjének nevéből köznevesült.

A könyvnyomtatás egyik híres darabja az *aldina* (TOLCSVAI NAGY 2007: 44–45), a 15–16. századi velencei nyomtatvány. *Aldus* Manutius (*Aldo* Manucci vagy Manuzio) nyomdász műhelyéből kikerült nyomtatvány, az ő nevéből származik az elnevezés. Az *Aldus* Manuziotól metszett latin betűfajt is *alidinának* nevezik.

A kerámiaipar egyik neves alkotása a *fajansz* (TESz 1: 828–829), festett ónmázás cserépedény. A dél-olaszországi *Faenza* város nevéből keletkezett, amely a porcelán és fajansz ipar központja volt a 12. századtól.

A színházhoz kapcsolódó szavak egyike a *Pantalone* (TOLCSVAI NAGY 2007: 770), aki mulatságos, öreg, felsült hősszerelmes. Az olasz *commedia dell'arte* állandó szereplője, *Pantalone* nevéből. A másik szavunk az *atellána* (TÓTFALUSI 2004: 81), ami egy ókori itáliai színjátéktípus, álarcos

vígjáték állandó komikus típusokkal, a *commedia dell'arte* őse. A Nápoly melletti *Atella* város nevéből alakult.

Földrajzi névből származnak a különböző olasz táncok nevei, melyek a tánc származási helyére utalnak.

A *bergamasca* (TÓTFALUSI 2004: 108) egy élénk ritmusú, páros ütemű régi olasz tánc. A 16. századtól ismert, a lombardiai *Bergamo* környékéről származik, innen az elnevezés.

Olasz nemzeti tánc a *forlana* (http://www.kislexikon.hu/forlana_a.html). Zenéje derült jellegű, 6/8, ritkábban 6/4-es ütemben. Leginkább elterjedt Velencében a gondolások között, valamint a Friaul-hercegségben, melynek lakói a *Forlánok*, a tánc és zene is róluk kapta nevét.

Padova olasz város nevéből származik a *pavane* (TÓTFALUSI 2004: 701), azaz pávatánc; lassú, méltóságteljes udvari tánc a 16–17. században.

Származási helye, *Szicília* nevéből van a *siciliano* (TÓTFALUSI 2004: 821) elnevezés. Egy 17. sz. óta ismert szicíliai eredetű lassú, 6/8-os vagy 12/8-os régi olasz pásztortánc, mely stilizált formában a műzenében is helyet kapott (Corelli, Bach, Vivaldi).

A hatnyolcados ütemű Dél-Itáliában, Nápolyban ismert tánc pedig a *tarantella* (TÓTFALUSI 2004: 894). *Taranto* olasz városról vagy a *tarantula* pókról kapta a nevét, a régi néphit szerint ugyanis ennek csípése rángatózást okoz, ez a tánc viszont gyógyítja a bajt (vö. *tarantula*).

Két hangszer kapta nevét készítőjéről, az egyik a *spinét* (TESz 3: 590), a trapezoid alakú, pengető mechanizmussal megszólaltatott húros ütőhangszer, a zongora egyik őse volt. A velencei Giovanni *Spinetti* (1500 k.) nevéből.

A világhírű *Stradivári* (BAKOS 1973: 783) Antonio *Stradivari* (1644–1737) vagy fiai által a 18. század elején készített, különlegesen értékes, az egész világon a leghíresebb mesterhegedű. Az elnevezés a készítője nevéből származik.

Az építészet szókincsét gazdagította a *palladianizmus* (TOLCSVAI NAGY 2007: 767), egy 17–18. századi építészeti stílus. Andrea *Palladio* (1508–80) észak-itáliai művészt utánzó építészeti stílus, innen az elnevezés.

A *campanile* (TOLCSVAI NAGY 2007: 157) pedig, amely templom mellé épített különálló, magas harangtorony (a kora kereszténységtől, de főképp az olasz reneszánsz idején) *Campania* régi itáliai régió nevéből keletkezett.

A festészet területén két szó képviselteti magát, az egyik a *preraffaeliták* (TÓTFALUSI 2004: 747), a 19. századi angol festői és költői irányzat. Hívei a *Raffaello előtti*, naivabb olasz művészetet tekintették példaképnek. Az irányzat *Raffaello Santi* (1483–1520) nevéből származik.

A másik a *tizianvörös (haj)* (TÓTFALUSI 2004: 910), élénk-vörös szín, leginkább hajszín. *Tiziano Vecello* (1488–1576 k.) velencei festő által gyakran használt színhez hasonlatos.

A gasztronómiában az olasz sajtok rendkívül népszerűek. A *gorgonzola* (TÓTFALUSI 2004: 353) kizárólag tehéntejből készült lágy sajtféleség. Kétféle gorgonzolát különböztetünk meg: „dolce”, a fiatalabb fajta, amely ugyan pikáns, fűszeres, mégis van egy kis édeskés aromája; „piccant”, az idősebbik, az érettebb, íze is sokkal erőteljesebb, enyhén savanykás mellékízzel. Olaszország Piemont és Lombardia tartományában készítik. Feltételezhetően egy Milánótól északra fekvő *Gorgonzola* nevű lombardiai faluból származik, amelynek nevét is viseli. Itt már ezer évvel ezelőtt is készítették. A legenda szerint a sajt feltalálása egy figyelmetlen fiatal sajtkészítőhöz fűződik, aki egyik éjjel túl sokáig időzött barátnőjénél, és elfeledkezett a csurgatott esti tejről. Másnap reggel egyszerűen összekeverte a friss tejjel, és ennek eredményeképpen keletkezett egy új, puha és fűszeres sajtcsofka. Létezik másik elmélet is, mely szerint a sajt feltalálója egy fogadós volt, aki a már megpenészedett sajtot vendégeinek mint különlegességet akarta eladni. Miután a vendégek megkóstolták, s ahelyett, hogy panaszkodtak volna, jóízűen elfogyasztották a kékpénészes finomságot.

Olasz ételek elkészítésének nélkülözhetetlen kelléke a *parmezán* (TESz 3: 111), mely egy különösen kemény sajt. *Parma* olasz város nevéből származik. A sajt hosszú múltra tekint vissza, történelmi források bizonyítják, hogy száma-

zási helyén már legalább 800 éve hagyományos, változatlan módon készítik. Már Giovanni Boccaccio, a 13. században írt híres művében, a Decameronban is nevén említi a sajtot.

Az italok közül az egyik híresség a *chianti* (TÓTFALUSI 2004: 150), a sásfonatú palackokban forgalmazott, különleges érlelésű olasz vörösbor. Termőhelyéről, a toscanai *Chianti* dombvidékről kapta nevét.

Befejezéseképpen két, történelemmel kapcsolatos kifejezést szeretnék bemutatni. Az egyik a *Canossa-járás* (TÓTFALUSI 2004: 137–138), melynek jelentése: alázatos bocsánatkérés, engesztelés. Az elnevezés az észak-itáliai *Canossa* várához kapcsolódik, ahol IV. Henrik német-római császár 1077-ben súlyos megaláztatást vállalva érte el VII. Gergely pápánál, hogy visszavonja a rá kimondott átkot.

A másik pedig a *machiavellisztikus* (TÓTFALUSI 2004: 569), a gátlástalan, kíméletlen (hatalmi módszer), illetve a *machiavellizmus* (uo.), ami a vallás, a jog és az erkölcs követelményeit figyelmen kívül hagyó állampolitika tana, amely az állam kíméletlen hatalmát hirdeti. Niccoló *Machiavelli* (1469–1527) olasz államférfi és író nevéből ered, aki ilyen hatalmi módszert alkalmazott és ilyen politikát ajánlott Il Principe (A fejedelem) című művében.

A fentiek alapján megállapítható, hogy az olasz eredetű eponimák változatos képet mutatnak, s elsősorban a magyar nyelv szakszókincsét gyarapították.

BIBLIOGRÁFIA

- BAKOS Ferenc (szerk.), 1973: *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- TESz = BENKŐ Loránd (főszerk.), 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Textilipari magyarázó szótár. (<http://hu.texsite.info/Sz%C3%B3jegyz%C3%A9k/?l=A>).
TOLCSVAI NAGY Gábor (szerk.), 2007: *Idegen szavak szótára*. Budapest: Osiris Kiadó.
TÓTFALUSI István, 2004: *Idegenszó-tár. Idegen szavak értelmező és etimológiai szótára*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
WISNIEWSKI Claudia, 2001: *Divatlexikon*. Budapest: Athenaeum 2000 Kiadó.

INTERNETES HIVATKOZÁSOK

<http://www.kislexikon.hu/aldrovanda.html>
<http://www.spektrum.de/lexikon/biologie/salvinia/58266>
<http://www.godivizinoveny.hu/vallisneria.html>
<http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/asvanynevtar/apa.html>
<http://www.kislexikon.hu/lombroso-tipus.html>
<http://hu.texsite.info/Marengo>
http://ozmonda.blog.hu/2012/08/27/kalap_tipusok_a_fedora_avagy_a_borsalino
http://www.kislexikon.hu/forlana_a.html

A muravidéki szlovén lexikográfia újabb eredményei¹

RÁGYANSZKI GYÖRGY

A szláv lexikográfia eredményeiről és részeredményeiről már többször beszámolt a magyarországi szakirodalom (ld. NYOMÁRKAY-VIG 2004; FÁBIÁN 2011; URKOM, 2017; VIG 2012). A legrészletesebb áttekintés a szláv lexikográfia történetéről a Nyomárkay István és Vig István által szerkesztett *Kis szláv lexikográfiában* (2004) olvasható, melynek lexicográfiatörténeti tanulmányai részben oktatási célból íródtak.

A kötet egyes fejezetei a szláv nyelvek szótárirodalmáról adnak átfogó áttekintést. A kötet megjelenése óta sokat fejlődött a szláv lexikográfia, az ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézetén belül is több magyarországi szláv lexikográfiai műhely alakult meg (lengyel, szerb, szlovén szótárprojektek).

A *Kis szláv lexikográfiában* Lukácsné Bajzek Mária dolgozta fel a szlovén szótárirodalmat. A szlovén fejezetben az általános történeti áttekintés és az alapszótárak ismertetése mellett külön alfejezetben vizsgálta a muravidéki szótárakat (LUKÁCSNÉ BAJZEK 2004: 44–45). A szlovén lexikográfia gyors fejlődése miatt tanulmányomban kizárólag a muravidéki szlovén lexikográfia eredményeivel foglalkozom, a 2006 és 2014 között megjelent magyarországi és szlovén lexicográfiai munkákat elemzem.

Vilko Novak szótára (2006, 2015)

Vilko Novak (1909–2003) *Slovar stare knjižne prekmurščine* (A régi muravidéki irodalmi nyelv szótára) (2006, 2015) szótára

---

¹ A tanulmány a „Vilko Novak: Slovar stare knjižne prekmurščine (2006) A régi muravidéki irodalmi nyelv szótára” (In: *Szótárírás a Kárpát-medencében*, FÁBIÁN Zsuzsanna (szerk.) 2017) átdolgozott és kibővített változata.

nyomtatott és elektronikus formában is elérhető. Az online változat a fran.si weboldal történeti szótárai között található. A Novak szótár a muravidéki szlovén irodalmi nyelv legnagyobb lexikográfiai műve, összesen 14.880 címszót és 2.407 alcímszót tartalmaz.

Novak 68 éves korában kezdte el a szótár korpuszának összeállítását, de a szótár megjelenését már nem élhette meg. 1977 és 1981 között 25 kiadványból gyűjtötte ki szótárának anyagát. A szövegek kiválasztása során törekedett a tematikai sokszínűsége, de a muravidéki irodalmi nyelv használatának színtereiből adódóan főleg egyházi szövegekből dolgozhatott, feltüntetett forrásai között találhatunk tankönyveket és népművelő kiadványokat is, valamint a *Prijátel* folyóirat számaiból is gyűjtött anyagot.

Az egyházi forrásszövegek dominanciája leginkább a szótár gazdag tulajdonnév anyagából mutatható ki. A szótár számos bibliai személynevet közöl: **Ābadon, Bārabaš, Jōb, Jōžafat, Nōe, Šimeon, Zebedeūš** stb. A személyneveken kívül számos bibliai és magyarországi toponímiát is tartalmaz: **Bābel, Gōrnji Siník** (Felsőszölnök), **Küseg** (Kőszeg), **Jēriha** (Jerikó), **Mežopotāmija, Mōnošter** (Szentgotthárd), **Sòbota** (Muraszombat).

A szócikkek a szlovén latin ábécés helyesírás szabályai alapján készültek el, kiegészülve a szlovén irodalmi nyelvből hiányzó muravidéki magánhangzókkal (ö és ü). A helyesírási sajátosságok tisztázása miatt a szótár bevezetőjének végén részletes felsorolást találhatunk a mai szlovén grafémák korábbi muravidéki írásmódjairól. A szlovén helyesírás aktuális szabályai alapján a magánhangzók nem kapnak diakritikus jeleket, a diakritikus jelek csupán a szótárakban használatosak a hangsúly helyének jelöléseként.

A szócikkek felépítése megfelel a történeti szótár kritériumainak. A szócikk az alábbi elemekből épül fel: címszó, a címszó körülírása vagy a ma használatos irodalmi jelentés ismertetése, egyes címszavakat alcímszavak is kiegészítik. A források jelzetének feltüntetésével szövegrészletek is szerepelnek a szócikkeken belül. A pluralia tantumok kivé-

telével a főnevek egyes szám nominativusban vannak feltüntetve, a szótár jelöli az egyes szám genitivus alakot is (m. **Fabián**-a, f. **Elba**-e, n. **město**-a (város)). A melléknevek, melléknévi számnevek és névmások esetében a szótár egyaránt jelöli a hímnemű, nőnemű és semlegesnemű egyes számú nominativus alakokat (**slověnski**, -a, -o (szlovén)). A szótárban az igék főnévi igenév alakban szerepelnek, kiegészítve az egyes szám első személyű jelen idejű igealakokkal (**odpusti-ti** tudi odpistiti -ím). A szócikk nyelvtani kvalifikátorokat is tartalmaz, melyek jelölik a címszó szófaját, a névszók nyelvtani nemét, a névmások altípusát és az igék aspektusát.

bogatejši: 'seleznigrád, kama szo premo'snejsi Goszpoudje vküpznoszili KOJ 1848, 25; Vnoui Grofojve ino primo'snejsi plemenitáske szo sze nájmre 'smetnili KOJ 1848, 100; Vrti skolnik z-od Dühovnika i primo'snejsih fárníkov naprosenih dá naréditi KOJ 1845, 20

premoženje -a s *premoženje*: Mésnikí, ki szo oszkrbleni z-doliszprávlenih Jezuitov premo'senja KOJ 1848, 112

premrzneni -a -o prid. *zamerznen*: katanje, stere je Szilágyi na premrznjeno Dunájo posztavo KOJ 1848, 62

prenáčisívani -a -o prid. *spremenjen*: Etak zdaj vözvejdeni dohodki tecsasz ne bodo prenáčisívani AI 1875, br. 1, 5

prenáčiti -nácím dov. *spremeniti*: da je Krisztusove návuke szmejla prenáčiti KOJ 1845, 77; da pokedob szo vero podmejnili ino prenácsili KOJ 1914, 148

prenáglejnye -a s *prenáglejnye*: nyemi sze moli-la za odpúsztejnje prenáglejnya szvojeja sziná KOJ 1848, 61; hitro je 'sao grátalo Salamoní za eto prenáglejnye KOJ 1848, 23

prenágliti se -ím se dov. *I. prenágliti se*: Salamonia med Mírov i Rábov szo sze nei

(NOVAK 2015: 551)

A szótár megjelenését követően a szlovén kritika elismer-te Novak szótárának hiánypótló jellegét, de több hangtani, alaktani, szemantikai és helyesírási pontatlanságra is felhív-ták a figyelmet (NARAT 2007; ULČNIK 2009). A szótár hi-ányosságai ellenére Ulčnik szerint pozitívum, hogy számos pannonizmust és olyan szláv eredetű szót tartalmaz, melyek máig megkülönböztetik a központi szlovén és az északkeleti szlovén nyelvhasználókat (ULČNIK 2009: 108).

Lukácsné Bajzek Mária *Slovar Gornjega Senika A–L* (Felsőszőlőnk szótára A–L) (2009) című szótárának címe megtévesztő lehet, mivel a szerző valójában monografikus szinten dolgozza fel a felsőszőlőnki szlovén nyelvjárást, amely a pannon nyelvjárásrégió muravidéki nyelvjárás csoport goričanskói nyelvjárásához tartozik. A rábavidéki szlovének nyelvhasználatát a szlovéniai dialektológiai műhelyek figyelmét is felkeltette korábban (LOGAR 1974; ZORKO 1998; KOLETNIK 2017), de lexikográfiai műveket csak magyarországi szerzők publikáltak (ld. LUKÁCSNÉ BAJZEK 2004: 44–45).

Lukácsné Bajzek Mária a felsőszőlőnki szlovén nyelvjárásnak nemcsak kutatója, hanem beszélője is, nyelvjárási szótárát saját nyelvi kompetenciája és 17 adatközlő bevonásával készítette. Legidősebb adatközlője 1912-es születésű, a legfiatalabb adatközlő 1956-ban született.

A szótár Felsőszőlőnk szinkrón nyelvhasználatába ad betekintést. A szótár megjelenésekor a negyven év feletti felsőszőlőnkiek beszélték a helyi nyelvjárást (BAJZEK LUKÁČ 2009: 36), azóta közel tíz év telt el; megállapíthatjuk, hogy a Rábavidéken is megfigyelhető a magyarországi szláv nemzetiségekre jellemző nyelvelhagyás folyamata. A *Slovar Gornjega Senika A–L* hiánypótló munkának számít, a többi magyarországi szlovén település nem rendelkezik szinkrón nyelvjárási szótárral.

A szótár két nagyobb részből áll, a szerző a szótár első fejezetében részletesen elemzi a felsőszőlőnki nyelvjárás hangtani, alaktani és lexikális sajátosságait, a szótár előtti fejezetekben tudományos módszertanát és a szótár felépítését ismerteti. A szerző a címszavakat a szlovén irodalmi nyelv helyesírási szabályai alapján adta meg, az irodalmi szlovén alakokat követi a címszó fonetikus átírása. A címszavak követik a szláv lexikográfia úzusát, az igék főnévi igenév alakban, a főnevek egyes szám alanyesetben, a melléknévi alakok

hímnem, egyes szám alanyesetben szerepelnek. Toldalékolható szófajok esetében a szerző további nyelvtani alakokat is megad.

goraldüvati 'gɔral'düvatɛ gɔral'düjen
dov. žrtvovati: 'tɛ 'pɛnaze je na 'čɛr-
kef 'gɔral'düvo **feláldoz** *aufopfern*
gorbrati 'gɔrb'rátɛ 'gɔrb'a'rɛn ne-
dov. 1. pobirati: 'pɛnaze 'gɔrb'a'rɛ:
2. nabirati: s'live 'gɔrb'a'rɛ: **1. ősz-**
szeszed 2. felszed *1. kassieren*
2. aufheben
gorcimprati 'gɔr'cimpratɛ -an nedov.
graditi: s'tɛno po'mälɛ 'gɔr'cimpra
felépít *aufbauen*
...dati: 'gɔr'dátɛ 'gɔr'dɛn dov. 1. dati

(BAJZEK LUKAČ 2009: 146)

A szótár borítójának hátlapján Nyomárkay István recenziója olvasható. Nyomárkay kiemeli, hogy a szerző egyes szavak esetében több jelentést is meghatároz, ezáltal a szótár a felsőszölnöki szlovén nyelvjárás mélyebb rétegeinek is forrása. Többjelentésű szavak esetében a szerző arab számokkal különíti el a jelentéseket. A szótár frazémákat és terminus technikusokat is jelöl.

ibojā 'iɔboja -e ž 1. vijolica: 'iɔboje žɛ
cva'tɛjo 2. *Ibolya*: 'Ibolya je 'le:ɔpo
'žɛnsko i'mɛ: **ibolya** *Veilchen*

(BAJZEK LUKAČ 2009: 162)

abece 'a:běčə -na m 1. *abeceda*,
zaporedje črk: 'a:běčə se f'č'i:mo
 2. *samopostrežna trgovina*: 'dɛ:n
 v 'a:běčə po k'rū:j • 'tɔ:ɥ je 'tebɐ
 'vi:sko kāk ko'ko:uʃɐ 'a:běčə – tež-
 ko, nedoumljivo 1. **ábécé** 2. **abc-**
áruház 1. *Abc* 2. *Selbstbedie-*
nungsladen

(BAJZEK LUKAČ 2009: 54)

A fenti példákból is látszik, hogy Lukácsné Bajzek Mária szótára négy nyelvű, a rábavidéki és irodalmi szlovén alakok mellett magyar és német ekvivalenseket is közöl, melyek megkönnyíthetik a szókölcsönzéssel és a tükörfordítással foglalkozó etimológiai kutatásokat. A Novak-szótárhoz hasonlóan a felsőszölnöki szótár is számos tulajdonnevet tartalmaz, melyek jelentős forrásai a rábavidéki szlovén nemzeti-ség kultúrájának (ragadványnevek, településnevek, valamint a Rábavidékre jellemző háznevek).

A *Slovar Gornjega Senika A–L* szlovéniai fogadtatása pozitív volt, szlovén nyelvjáráskutatók hivatkoznak rá a muravidéki/rábavidéki vonatkozású dialektológiai szakirodalomban (ld. ULČNIK 2009; KOLETNIK 2017).

Natalija Ulčnik szótára (2009)

Natalija Ulčnik *Začetki prekmurskega časopisja* (A muravidéki sajtó kezdete) monográfiája 2009-ben jelent meg. A monográfia Imre Augustič (1837–1879) *Prijatel* (1875–1879) folyóiratának szókészletét vizsgálja. Imre Augustič újsága két évig havilapként működött, majd 1877-től kéthetente jelent meg. Ulčnik interdiszciplináris módszerekkel vizsgálja Augustič munkásságát. Az augustiči életmű nyelvészeti vonatkozásai mellett külön fejezetben foglalkozik Augustič-csal mint közszereplővel.

Lexikográfia szempontból a monográfiának két jelentős eredménye van: Ulčnik átfogó áttekintést ad a muravidéki szlovén szótárirodalom fejlődéstörténetéről (ULČNIK 2009:

94–117). A történeti áttekintés mellett komparatív vizsgálato-
kat is végez; 10 muravidéki szótárt hasonlít össze táblázatban
nyelvezetük, helyesírásuk és a szócikkek szerkezete alapján
(ULČNIK 2009: 116–117).

A monográfia leghosszabb fejezete Augustič *Prijatelj* folyó-
iratának történeti szótára (ULČNIK 2009: 168–366). A *Prijatelj*
szókészlete egyaránt forrása a muravidéki szlovén irodalmi
nyelvnek, a 19. században formálódó muravidéki szlovén
publicisztikai stílusnak és a korszak neologizmusainak, me-
lyek akár központi szlovén területről is származhattak (ULČ-
NIK 2009: 130). A szerző törekedett a történeti hűsége, a cím-
szavakat nem cserélte le mai irodalmi szlovén alakokra, csak
átírta a forrásnyelvi muravidéki szavakat. Pozitívum, hogy
a szerző figyelembe vette, hogy a muravidéki szavak nem
ismertek a szlovén nyelvhasználók körében, ezért a szótár
olyan irodalmi szavakat ismertető szócikkeket is tartalmaz,
melyeknek csak annyi funkciójuk van, hogy egy nyíllal utal-
janak a muravidéki címszóra (**Dunaj**→Beč, **knez**→herceg,
nadžkof→eršek).

Ulčnik szócikkei részletesen kidolgozottak. A szócikk
feje a címszótól a grammatikai változatokig tart. Érdekesség,
hogy a címszó és az alcímszó nem tartalmaz hangsúlyjeleket,
a szerző érvelése szerint a hangsúly rekonstrukciója kizáró-
lag a jelenlegi muravidéki nyelvjárás alapján képzelhető el,
de ezzel megváltoztatná a történeti szótár típusát (ULČNIK
2009: 132). Amennyiben a *Prijatelj*ben nem rögzült egy szónak
a helyesírása, Ulčnik gyakorisági sorrendben az összes alakot
közli. A szócikk fejének végén a ragozható szófajok további
nyelvtani alakjai találhatók, Ulčnik a ragozott szavak he-
lyére is hivatkozik. A nyelvtani szakaszt a szómagyarázó,
illusztratív rész követi. A magyarázatoknál Ulčnik példa-
mondatokat, szinonimákat és szlovén irodalmi megfelelőket
is használ. A többjelentésű szavak jelentésváltozatait arab
számokkal választja el. A címszó frazémákat és terminus
technikusokat is tartalmaz, melyeket külön jelöl a szerző. A
címszó végén a szótár külön jelöli a *Prijatelj* jellegzetes szó-
kapcsolatait, neologizmusait. A szócikket egy ún. dokumen-

tációs szakasz zárja, melyben a szerző összegyűjti, hogy mely szótárakban és milyen alakban szerepelt korábban a címszó, időnként szlovén, magyar és német etimológiai szótárakra is hivatkozik

pelda	
pelda -e ž; P 1; zgleđ: enota, po kateri se lahko nepo- sredno ponazorí kak splošnejši pojem: Pélđo denem 1875. kaz. br., 6 SSKP (pélđa), Flis., Nov., Muk. Etim.: iz. madž. <i>pélđa</i> , kar je iz bav. avstr. refleksa za nvmem. <i>Bild</i> 'podoba' (Bez.)	na imé ředitela v-Buda-Pest posłane 1875. kaz. br., 1 SSKP (pismo), Plet., Flis., Muk., SSKJ
pero -a s; P 1; <i>pero</i> : priprava za pisanje iz peresnika in majhnega priostrenga dela. Zra- dosťjov primem pero začnem písati 1875. kaz. br., 1 SSKP (pěro), Plet., Flis., Nov., Muk. (pěra'), SSKJ	pistiti se -im se dov.; P 1; <i>pustiti se v zvezi z v izraža nastop dejanja, kot ga določa samostalnik</i> : Szamo ka herecegovinanci tő prájvo, ka sze zníkim pa vníksó pogodbo ne- pístitjő se ne željő pogajati 1875. kaz. br., 3 SSKP (pústiti tudi pistiti), Plet. (pustiti), Flis. (pústiti), Nov., Muk. (pústiti se), SSKJ (pustiti) Prim. pústiti pítati -am dov.; P 3;

(ULČNIK 2009: 270).

Dudás Előd szótára (2014)

Dudás Előd *A muravidéki szlovén irodalmi nyelv magyar jövevényszavai* című doktori disszertációja 2014-ben készült el. Dudás Előd disszertációjában részletesen taglalja a magyar-szlovén nyelvi kapcsolatok történetét, a muravidéki szlovén irodalmi nyelv magyar jövevényszavainak átvételét, rétegződését és beilleszkedését. A disszertáció legnagyobb részét *A muravidéki szlovén irodalmi nyelv magyar jövevényszavainak szótára* képezi (DUDÁS 2014: 84–214), melyet közel 20 muravidéki szerző 50 forrásműve alapján készített el.

A disszertáció lexikográfiai fejezete történeti-etimológiai szótár. A szótár címszavai a mai szlovén irodalmi nyelv helyesírási szabályai alapján készültek, ez alól csak a muravidéki nyelvjárásra jellemző diftongust (*ei* és *ou*) tartalmazó szavak a kivételek (*cejh* (céh), *filejr* (fillér), *gavalejr* (gavallér), *hintouv* (hintó)). A nyelvtani adatok megadásánál Dudás Előd a szláv lexikográfia hagyományait követi (igék főnévi igenév alakban, főnevek után egyes szám genitívus alak, mellékne-

vek és melléknévi igeneveknél az egyes számú hímnemű alak mellett a nőnemű és semlegesnemű alak is szerepel).

Dudás Előd a címszónak a magyar és a szlovén irodalmi ekvivalensét adja meg. A jelentések rögzítése után szláv és magyar etimológiai szótárhivatkozások következnek, ezt követően a szerző bemutatja a muravidéki szó magyar eredetére utaló bizonyítékokat. A szócikket nyelvtörténeti anyag zárja, melyben a szerző a szó első és utolsó előfordulását idézi megőrizve a muravidéki forrásszöveg helyesírását. A szótár használatát magyar, muravidéki és irodalmi szlovén szómutató is segíti.

začko -a n. 'vrecka' • 'zacsko'. A rábavideki szlovénban *začko* alakban él (Mukić 2005: 418).
A m. *zacsko* átvétele. A magyarban 1508 óta adathozható és a *zák* főnévből keletkezett *-cso* kicsinyítő képzővel (TESz 3: 1182). ♦ „Gda sze posztisi, te je denemo vu edno prav gosizo plateno *zacsko* ali zskliceke pa na lufno meszto obeszimo, gde neszpisznivi.” IF 1904: 86 (hapax legomenon).

(DUDÁS 2014: 213)

vesnoti -em perf. 'izginiti' • 'elvezik' (Novak 1996: 165; Novak 2006: 800). A magy. *vezrik* ige átvétele. A magyarban a szó 1300 k. adathozható először és valószínűleg a *víz* igeből keletkezett szóhasadással (TESz 3: 1125). A magy. ige a muravidéki szlovénban -oti honosított képzőt kapott. ♦ „5. Boug je varvo izvojga fiziná, ižu Egyiptom ga polizla, Doklan je Herodes *vežno*, Potomga je nazaj pouzvo.” BKM 1789: 54; „ali pót ti neverni *vezne*” TŠ 1848: 3; „Dober Toldi medtém na drúgo kezúje, / na konyenika, ki eti prék potúje; / dávno szo *vezznole* tam púngradne poti, / né sze trbé nyemizdaj nyi ogibati.” KAJ 1925: 34.

(DUDÁS 2014: 212)

A történeti-etimológiai szótár fejezet mellett fontos kiemelni a disszertáció legfontosabb kutatási eredményeit is. A szerző a szóanyag vizsgálata után megállapította, hogy a magyar jövevényszavak száma a muravidéki szlovén irodalmi nyelvben 300 feletti, a képzett szavakkal együtt ez a szám már 600 fölé emelkedik. A szóátvételek összesen 18 fogalomkört érintenek. A magyar jövevényszavak esetében a szuffixáció bizonyult gyakoribb szóalkotási eljárásnak, prefixációval leginkább igei átvételeknél találkozunk (DUDÁS 2014: 217–218).

Összegzés

Tanulmányomban a muravidéki lexikográfia 2006–2014 közötti eredményeit ismertettem. Az újonnan megjelent kiadványok arra is rávilágítanak, hogy a muravidéki szlovén irodalmi nyelvvel már nemcsak Szlovéniában, hanem az ELTE BTK szlovén szakján is foglalkoznak. Az elmúlt tíz évben leginkább diakrón szótárak jelentek meg, ez a tendencia valószínűleg nem változik. A muravidéki szótárprojektek a magyar–szlovén nagyszótár írása miatt jelenleg szünetelnek az ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézetében, de a későbbiekben még vissza szeretnék térni Fliszár János magyar–vend és vend–magyar szótárkéziratának feldolgozásához és kiadásához, melynek már lexikográfia-történeti szekunder irodalma is van (LUKÁCSNÉ BAJZEK 2006; RÁGYANSZKI 2017a, 2017b).

BIBLIOGRÁFIA

- BAJZEK LUKAČ Marija, 2009: *Slovar Gornjega Senika*. Maribor: Filozofska fakulteta, Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti.
- DUDÁS Előd, 2014: *A muravidéki szlovén irodalmi nyelv magyar jövevényszavai*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. (doktori disszertáció, kézirat)
- FÁBIÁN Zsuzsanna (szerk.), 2011: *Bilingual dictionaries*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KOLETNIK Mihaela, 2017: Frazemi s sestavinama pes in maček v gornjeseniškem govoru. *Slovenistika* 10. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, 87–102.
- LOGAR Tine, 1974: Govor Slovencev v Porabju na Madžarskem. *X. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Univerza, 53–57.

- LUKÁCSNÉ BAJZEK Mária, 2004: A szlovén szótárirodalom. *Kis szláv lexikográfia*. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, 28–49.
- – 2006: Strokovno izrazje v slovarjih Jánosa Fliszárja. *Jezikov napredanost. Akademiku prof. dr. Jožetu Toporišču ob 80-letnici*. Maribor: Slavistično društvo Maribor, SAZU Ljubljana, 550–558.
- NARAT Jožica, 2007: Slovar stare knjižne prekmurščine. *Slavistična revija* 55/681–686.
- NOVAK Vilko, 2015: *Slovar stare knjižne prekmurščine*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- NYOMÁRKAY István – VIG István (szerk.), 2004: *Kis szláv lexikográfia*. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék.
- RÁGYANSZKI György, 2017a: Vilko Novak: Slovar stare knjižne prekmurščine (2006) A régi muravidéki irodalmi nyelv szótára. *Szótárírás a Kárpát-medencében*. Budapest: Tinta kiadó, 203–208.
- – 2017b: János Fliszár in njegov slovensko-madžarski slovar. *Slovenistika* 10. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék: 209–216.
- ULČNIK Natalija, 2009: *Začetki prekmurskega časopisja*. Maribor: Filozofska fakulteta, Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti.
- URKOM Aleksander, 2017: Magyar/szerb szótárírás. Szótárstratégiák, típusok, eredmények. *Szótárírás a Kárpát-medencében*. Budapest: Tinta kiadó, 96–120.
- VIG István, 2012: *Verancsics Faustus Dictionariuma a korabeli európai kontextusban*. Budapest: Tinta kiadó.
- ZORKO Zinka, 1998: *Haloško narečje in druge dialektološke študije*. Maribor: Slavistično društvo. 101–114.

Frazeologija u leksikografiji.

Frazeologizmi kao sastavni elementi

u značajnijim rečnicima

mađarsko-srpske leksikografije

ALEKSANDER URKOM

Uvod

Sredinom 2017. godine, na Filozofskom fakultetu univerziteta Etveš Lorand započeo je rad na sastavljanju velikog mađarsko-srpskog rečnika. Svojim značajem, ovaj projekat se može uporediti sa Velikim srpskohrvatsko-mađarskim rečnikom u tri toma sa sredine druge polovine dvadesetog veka (1968, 1971, 1975) kada je Institut za hungarologiju u Novom Sadu sastavio rečnik od oko 120000 odrednica. Kao i tada 70-tih godina, i danas je prepoznata ogromna potreba da se sastavi, uredi i publikuje veliki mađarsko-srpski rečnik. Interesantno je naglasiti da i pored činjenice da veliki rečnik u ovom smeru – koji dostiže broj iznad osamdeset ili devedeset hiljada odrednica – nikad nije video svetlo dana, ipak je u proteklih nekoliko decenija, a i poslednjih godina akcenat bio prvenstveno na sastavljanju rečnika manjeg obima, odnosno rečnika srpsko-mađarskog smera (URKOM 2017: 177). Usled potrebe da se znatno proširi broj do današnjeg dana obrađenih odrednica – obzirom da na raspolaganju ne stoji ogroman broj odrednica koje nisu obrađivane u ranijim rečnicima – jedan od zadataka urednika Velikog mađarsko-srpskog rečnika biće i detaljnija analiza ranijih, već publikovanih, rečnika, posebno sa aspekta proučavanja razvoja rečničkih odrednica kroz istoriju, odnosno odgovarajuće primene ranijih uzoraka, rešenja i struktura.

U ovom radu detaljnije ćemo se baviti frazeologizmima i strukturama koje se često ubrajaju u ustaljene izraze, a kojima se posebno ističe i ilustruje specifičan karakter srpskog i mađarskog jezika. U pomoć ćemo prizvati izraze koji se mogu naći u ispitivanim rečnicima pod slovom *a*.

Analiza rečničkih odrednica se vrši uporednom metodom primera i prvenstveno se bazira na prepoznavanju promena do kojih je došlo tokom proteklog vremena. Sadržaj rečnika se posebno analizira sa aspekta da li su se frazeologizmi tokom vremena menjali, da li im je broj smanjen ili uvećan.

Rečnici

Leksikografija, kao grana lingvistike, kroz metode primenjenih nauka predstavlja konkretno stanje leksičkog fonda jednog ili više jezika (REFFLE 1985: 102). Kao produkt koji nastaje kroz leksikografske metode pojavljuje se rečnik sa svojom namenom, obimom i drugim važnim karakteristikama (GAÁL 2011). Što se tiče srpsko-mađarske leksikografije, od Vukovog *Srpskog rječnika* iz 1818. godine izrasta u ozbiljnu i u svim evropskim i svetskim tokovima adekvatnu nauku (NYOMÁRKAY 2004: 104). Pre tog perioda, još od 14. veka, srpska srednjovekovna država potpada pod vladavinu Turaka i sve do Vuka nisu postojali uslovi da se započnu radovi na leksikografskim delima, na sastavljanju rečnika. (KOVÁCS 1965: 484). Ipak, iznenađujuće je koliko je plodna delatnost srpsko-mađarskih leksikografa počev od 19. veka pa sve do danas. (KOVÁCS 1965: 483).

Prvi rečnik sa kojim ćemo se baviti je *Mađarsko-srpski rečnik* Blagoja Brančića i Đerđa Dere koji je izdat u Novom Sadu 1889. godine. Autori rečnika su bili srednjoškolski profesori i njihov rad je od izuzetnog značaja, jer predstavlja značajan skok u razvoju srpsko-mađarske leksikografije. Ovaj rečnik je i sa današnjeg aspekta najdetaljniji i u velikom broju slučajeva vrlo informativan, skladan i dobro osmišljen. Autori ovog rečnika su pored ostalog, veliku pažnju obratili upravo na izreke i poslovice – kao što i sami navode u predgovoru

rečnika – koje do tada nisu bile sastavni deo dvojezičnih rečnika. Rečnik svoju građu daje na ćirilichnom pismu, broj odrednica u rečniku dostiže broj od četrdeset hiljada.

Sledeći rečnik sa kojim se bavimo u ovom radu je *Mađarsko-srpski rečnik* Veselina Đisalovića koji je izdat u Novom Sadu 1914. godine. Ovaj rečnik će biti prvi značajniji rečnik nakon ranije spomenutog rečnika Brančića i Dere i poslužiće kako baza za izbor leksičke građe brojnim kasnijim rečnicima. U predgovoru rečnika, urednik rečnika navodi da su u ovom rečniku po prvi put uz sve glagole i imenice navedeni i njihovi najtipičniji gramatički nastavci. Ovaj rečnik je kao zadatak imao da izvrši modernizaciju rečnika Brančića i Dere. U rečniku je obrađeno oko 32.000 odrednica.

Ova dva rečnika predstavljaju ujedno i najznačajnije rečnike prve faze srpsko-mađarske leksikografije. Sredinom 20. veka formiraju se ozbiljna očekivanja od stručnih krugova koji su za zadatak imali sastavljanje srpsko-mađarskih, odnosno mađarsko-srpskih rečnika. Rečnici koji nastaju kasnije će predstavljati drugu, napredniju fazu u srpsko-mađarskoj leksikografiji i uneće brojne novine kako u pogledu strukture rečnika, tako i u pogledu njihovog sadržaja (URKOM 2016: 252). Druga faza započinje rečnicima istaknutog mađarskog slaviste Lasla Hadrovića.

Treći rečnik sa kojim se bavimo u ovom radu je *Mađarsko-srpskohrvatski rečnik* Lasla Hadrovića koji je izdat u Budimpešti 1958. godine. U predgovoru rečnika Hadrović navodi da svoju građu crpi prvenstveno iz Đisalovićevog rečnika. Rečnik koristi latinično pismo. U ovom rečniku se specifični hrvatski izrazi, odnosno reči označavaju skraćenicom *hor*. Iz ostalih skraćenica koje su navedene na početku rečnika, vidi se da je autor svoju leksičku građu crpeo iz najrazličitijih stručnih oblasti.

Četvrti rečnik sa kojim se bavimo u ovom radu je *Mađarsko-srpskohrvatski rečnik* Emila Palića, koji je izdat u Budimpešti 1968. godine. Među mađarsko-srpskim rečnicima ovaj rečnik je apsolutno najrasprostranjeniji, najčešće upotrebljavan i vrlo omiljen. Rečnik sadrži 45.000 odrednica i 28.000 fraza. Izvori

rečnika su brojni srpsko-mađarski, odnosno mađarsko-srpski dvojezični rečnici. Palić posebno navodi da je koristio Hadrovićev rečnik iz 1958. godine, Mađarsko-srpski rečnik Brančića i Dere, Đisalovićev rečnik, a zatim i rečnik Levašića i Šuranji, nadalje rečnik Kalmana Kovača iz 1957. godine. Interesantno je navesti da je to i poslednji rečnik koji je svojim korisnicima u ruke dao dodatak sa kratkom mađarskom gramatikom.

Analiza

U definisanju toga šta predstavlja zadatak leksikografa posudićemo se definicijom Milice Radović Tešić koja navodi da leksikograf treba „da uoči sva značenja i nijanse značenja određene leksikografske jedinice, da ta značenja precizno, sažeto i objektivno opiše u jednom logičkom hijerarhijskom poretku da bi se uočila njihova razvojna bliskost i povezanost“ (RADOVIĆ-TEŠIĆ 2014: 145). Ako želimo da jasno definišemo pojam frazeologizama tada možemo da kažemo da su to „jedinice jezika značenjskoga karaktera koje se kao celina reprodukuju u govornom aktu, raspoložuci pri tome najmanje dvema punoznačnim (autosemantičkim) rečima, od kojih barem jedna upućuje na semantičku pretvorbu, jedinice koje, zbog sposobnosti uklapanja u kontekst, poput svake druge reči, mogu vršiti sintaksičku funkciju u rečenici“ (DEŠIĆ 2014: 236).

Pogledajmo redom ove izraze po azbučnom redosledu upoređujući ih sa mađarskim ekvivalentom koji je ponuđen u Velikom mađarsko-srpskom rečniku koji je trenutno u izradi (ELTE). (B-D: Brančić-Dera, Đ: Đisalović, H: Hadrović, P: Palić, M-Sz Fraz Sz: Mađarsko-srpskohrvatski frazeološki rečnik, Jožef Vajda-Mirjana Burzan). M-Sz Fraz Sz rečnik se koristi kao kontrolna grupa u cilju da se pokažu i oni primeri koje ne spominju niti ELTE rečnik, niti četiri ispitivana rečnika. Natuknice su numerisane brojevima i navedene su one koje ELTE rečnik obrađuje i u kojima se mogu pronaći frazeološke jedinice, dok na pojedinim mestima, gde je to i

posebno naznačeno, navode se one natuknice kod kojih ELTE rečnik nije naveo frazeologizme, međutim, neki od ispitivanih rečnika su ih naveli.

1. á,Á

Pod ovom rečničkom odrednicom ELTE rečnik nudi sledeće izraze: a) *aki ~t mond, mondjon b-t is*; b) *~tól cettig/z-ig*. Od svih pomenutih rečnika jedino je B-D rečnik ponudio ekvivalent za izraz pod tačkom a) *ko rekne jednu, on će i drugu; ko jednu ispije, mora i drugu*. Ostali rečnici nisu ponudili nikakav ekvivalent. Zanimljivo je navesti da ni jedan rečnik nije ponudio ekvivalent za izraz pod tačkom b) iako se ona često koristi.

2. ábécé

Kod ove rečničke odrednice ELTE rečnik nudi izraz: *annyt ért hozzá, mint tyúk az ~hez*. Slično kao i kod prethodne odrednice, ekvivalent se nudi isključivo u B-D rečniku: *razumeva se u tom kao magarac u kantar*.

Iako je sledeća odrednica ELTE rečnika koja nudi primere ustaljenih izraza odrednica **ábra**, u B-D rečniku se navodi primer u sklopu odrednice **ablak**: *nem teszi ki az ~ba v. ~ába neće zadenuti za šesir*. Važno je navesti da se ovaj primer ne navodi u drugim rečnicima koje u ovom radu analiziramo.

3. ábra

Sledeća odrednica ELTE rečnika koja nudi ustaljene izraze: *na, mi az ~?* nije obrađena ni u jednom od ispitivanih rečnika. Može se zaključiti da je ovaj izraz savremenijeg datuma i da nije korišćen u vreme kada su ispitivani rečnici sastavljani.

Između odrednice **ábra** i odrednice **Ádám** koje u ELTE rečniku slede jedna za drugom po pitanju predstavljanja frazeologizama, B-D rečnik navodi još nekoliko primera u četiri različite odrednice. Kod odrednice **abrak** nudi se izraz: *az ~ piszkálja az alfelét muči ga zob, besan je*; kod odrednice **ábrázat** nudi se izraz: *az emberi ~ sincs rajta i ne izgleda na čoveka; prava je nagrada*; kod odrednice **abrosz** naveden je izraz: *keskeny az ~ mršavo se hrani*; a kod odrednice **ad** naveden je izraz: *aki sokat igér, keveset ~ ko mnogo obriče, malo daje; uveče*

trista, a ujutru ništa. Slično ovom rečniku, i P rečnik nudi frazeologizme koji nisu navedeni u ELTE rečniku: **ad:** *kétszer ~ ki gyorsan ~ dva put daje ko brzo daje.*

4. Ádám

Kod ove odrednice ELTE rečnik navodi primer: *~nál és Évánál kezd.* Ekvivalent ovog izraza navodi se tek u P rečniku: *razvesti se v. početi od Kulina bana; razvesti govor na dugačko.* Interesantno je, međutim, da B-D rečnik navodi primer: *~ látott ilyen dolgot to još nikad nije bilo* koji nije naveden ni u jednom od ostalih ispitivanih rečnika.

5. addig

Iako za ovu odrednicu ELTE rečnik nudi izraz: *ha ~ él is [mindenáron]* ni jedan od rečnika ne navodi ovaj primer. Ipak, P rečnik navodi jedan drugi primer: *~ üsd a vasat, míg meleg gvožđe se kuje dok je vruće.*

6. adjonisten

Kod ove odrednice ELTE rečnik nudi izraz: *amilyen az ~, olyan a fogadjisten.* Od svih ispitivanih rečnika jedino P rečnik nudi ekvivalent: *kako se pita, tako se odgovara; kakav pozdrav, onakav i odzdrav.*

Između ove odrednice i odrednice **ág** (redosled u ELTE rečniku) Đ rečnik navodi izraz u sklopu odrednice **adta:** *~ teremtetted! sto mu muka!; fújja az adtát grdi i psuje,* dok P rečnik navodi izraz u sklopu odrednice **adósság:** *az ~ rossz barát dug je zao drug*

7. ág

ELTE rečnik kod ove odrednice nudi izraz: *a) esze ~ában sincs vmi; b) nem tud zöld ~ra vergődni.* U slučaju sva četiri rečnika primer pod tačkom a) je ponuđen i glasi: *nije mu ni na kraj pameti.* Pored ovog ekvivalenta, međutim, B-D rečnik navodi i izraz: *~ról szakadt ember beskućnik, golja,* a Đ rečnik navodi izraz: *~ról szakadt ember beskućnik*

8. agár

Kod ove odrednice ELTE rečnik navodi izraz: *hátrább az agarakkal!.* B-D rečnik i Đ rečnik nude ekvivalent: *sebi ruke!,* H rečnik nudi ekvivalent: *(k) sebi ruke!,* a P rečnik nudi sledeće ekvivalente: *obuzdaj se!; uzdrži se!; (k) sebi ruke!* U ovoj

odrednici se jasno vidi uticaj B-D rečnika na Đ rečnik, kao i uticaj H rečnika na P rečnik.

9. ágy

Kod ove odrednice ELTE rečnik navodi izraz: *ki mint veti ~át, úgy alusza álmát*. U svim ispitivanim rečnicima kod ove odrednice nije dat frazeologizam, međutim u M-Sz Fraz Sz rečniku je naveden primer: *~nak dől pasti u krevet*.

10. ágyú

Kod ove odrednice ELTE rečnik nudi dva izraza: a) *süket, mint az ~*; b) *~val lő verebekre*. Primere za ovaj izraz, nažalost, ne nalazimo ni u jednom ispitivanom rečniku.

Kod H rečnika, međutim, između odrednica **ágyú** i **ajándék** pronalazimo dodatni frazeologizam pod odrednicom **ahány**: *~ház annyi szokás koliko ljudi, toliko cudi*.

11. ajándék

Kod sledeće ispitivane odrednice ELTE rečnik navodi primer: *~lónak ne nézd a fogát* i njegov ekvivalent daje isključivo P rečnik: *darovnome konju zubi se ne gledaju*. Međutim, pod ovom odrednicom B-D rečnik nudi još jedan frazeologizam sa nekoliko njegovih ekvivalenata: *~kal mindent meglehet hajtani novcu je sav svet otvoren; šta neće novac izraditi?; novac čudotvorac; i đavola ćeš poklonom zadobiti*.

12. ajtó

Kod ove odrednice ELTE rečnik nudi pet frazeologizma: a) *minden ~ nyitva áll vki előtt*; b) *mindenki seperjen a maga ajtaja előtt*; c) *nyitott ~(ka)t dönget*; d) *zárt ~kra talál*; e) *~stul rohan/ront a házba*. B-D rečnik ne nudi ni jedan ekvivalent, dok ostali rečnici nude po neki od ekvivalenata, Đ rečnik: e) *zajedno s vratima upada u kuću*, H rečnik: e) *s vratima upasti (upadati) u kuću*, P rečnik: b) *svak ispred svoje kuće neka mete; svak neka gleda svoj posao*; e) *rupiti na vrata; banuti [-nem] iznenada; odjednom upasti [-adnem] u kuću*. Treba navesti da dva rečnika navode i dopunske primere koje ne obrađuje niti ELTE rečnik, niti ostali rečnici. B-D rečnik navodi frazeologizam: *hivatlan vendégnek ~ mögött a helye nezvanu gostu mesto za vratima*; Đ rečnik pak navodi: *~t keres gleda kud će da umakne*.

Između odrednica **ajtó** i **alfa** kod kojih se u ELTE rečniku obrađuju frazeologizmi, B-D rečnik u još tri odrednice pronalazi frazeološke parove i to kod **akár**: ~ *a követ a bagolyhoz*, ~ *a baglyot a kőhöz* ili *jaje kamenu*, ili *kamen jajetu*; ili *loncem o kamen*, ili *kamenom o lonac*; **alamuszi**: ~ *macska nagyot ugrik ispod mire tri đavola vire*; *ispod mukla i dva vuka*; *ćutalici i tihoj vodi ne valja verovati*; **alánő**: ~ *mint az ökörfark napreduje kao rak*.

13. alfa

Kod ove odrednice ELTE rečnik navodi primere: a) *az ~ és az ómega*; b) *-ától ómegáig*. Frazeologizmi u sklopu ove odrednice se ne obrađuju ni kod jednog od ispitivanih rečnika.

14. alj

Kod ove odrednice ELTE rečnik navodi primer: *sok beszédnek sok az ~a*, a njegov ekvivalent se pojavljuje tek kod P rečnika: *mnogo besedi mnogo i laže*; *u velikom govoru je malo saveta*. Treba ipak napomenuti da B-D rečnik ovu odrednicu dopunjuje primerom: *a legszebb búzának is van ~a* nema žita bez kukolja.

15. alkalom

U sklopu ove odrednice ELTE rečnik navodi jedan primer: ~ *szüli a tolvajt*. Slično kao i prethodnom primeru, i ovde se ekvivalent pojavljuje tek od P rečnika: *prigoda/prilika čini lupeža*; *prilika pravi lopova*.

16. ál¹

U sklopu ove odrednice ELTE rečnik navodi primere: a) ~, *mint a cövek*; b) *még neki ~ feljebb*. Iako se ekvivalenti ovih primera ne mogu naći ni u jednom od ispitivanih rečnika, zanimljivo je da svi rečnici nude druge dopunske frazeologizme. Tako B-D rečnik navodi: *neki ~ az ördögnek is udariće i na đavola*; *szemesnek ~ a világ ko hoće da se protura kroz svet, mora dobro oči otvoriti*; Đ rečnik navodi: *kettőn ~ a vásár* za pazar treba dvoje; H rečnik navodi: *~ja a sarat pokazati se junak*; a P rečnik pak navodi primere: *~ja a sarat pokazati [-žem]* se junak, junački se držati; *~ok élébe primiti/primati se nečega*.

17. ál²

Kod ove odrednice ELTE rečnik nudi sledeće frazeologizme: a) *felkopik az ~a*; b) *leesik az ~a*; c) *~ig felfegyverkezve*. B-D

rečnik prepoznaje sledeće: a) *neće se osmočiti, neće zavezati*; b) *otromboljio je nos*, Đ rečnik navodi primer: b) *otromboljio nos*, H rečnik navodi: c) *naoružan do zuba*, kao što i P rečnik navodi primer: c) *naoružan do zuba*.

Ipak, svi rečnici nude i druge, dopunske primere. B-D rečnik navodi primer: *szegre akasztani ~át gladovati*; Đ rečnik navodi: *~át szegre akasztja grize nokte, gladuje*; H rečnik daje primer: *leesett az ~a a csodálkozástól zinuo je od čuda*; a P rečnik navodi primer: (majd) *leesett az ~a <a csodálkozástól> zinuo je od čuda*.

18. állat

Kod ove odrednice ELTE rečnik nudi sledeće primere: (*úgy*) *dolgozik/gürcöl, mint egy ~*.

Kod svih ispitivanih rečnika ne obeležavaju se frazeologizmi kod ove odrednice.

19. alma

U slučaju ove odrednice ELTE rečnik navodi primer: *nem esik messze az ~ a fájától*, i njegov ekvivalent ponudiće svi rečnici osim Đ rečnika. B-D rečnik navodi ekvivalent: *kud će iver od klade*, H rečnik navodi ekvivalent: *jabuka ne pada daleko od stabla*, a P rečnik navodi nekolicinu ekvivalenata: *iver ne ide daleko od klade; kakva vrba takav klin; kakav otac takav sin; kavgadžija otac, kavgadžija i sin*. Treba navesti da B-D rečnik kod ove odrednice prepoznaje još nekoliko frazeologizama, kao što su sledeći: *beleharapni a savanyú almába zagrísti kiselu jabuku; tiltott almára többen vágynak nema slađeg mesa od kradenog; a piros ~ is gyakorta férges i rumenu jabuku često grize crv*; kao i P rečnik, kada navodi primer: *beleharap a savanyú almába zagrísti u kiselu jabuku*

20. álom

Kod ove odrednice ELTE rečnik navodi dva primera: a) *ki mint veti ágyát, úgy alussza álmát*; b) *az igazak álmát alussza*. Iako se ovi primeri ne nalaze ni u jednom ispitivanom rečniku, nekoliko dopunskih frazeologizama možemo pronaći u nekim od rečnika. Tako B-D rečnik navodi primer: *amit az ember ébren forgat, avval játszik ~ idétt is što ko misli, o onom i sanja*; P rečnik navodi primer: *elrepül, mint az ~ na snu došlo, na snu i otišlo*; a M-Sz Fraz Sz rečnik još dodaje frazeologizam: *álmában sem gondolta (hitte) ni u snu se nije nadao*

21. alsz | ik

U slučaju ove odrednice ELTE rečnik navodi primer: ~, *mint a bunda/mormota*, i njegov ekvivalent, odnosno ekvivalente navode tek H i P rečnici. H navodi ekvivalente: *spavati kao top v. kao zaklan*, a P rečnik navodi ekvivalent: *spavati kao top*. Ipak, B-D rečnik prepoznaje frazeologizme sa drugim komponentama, kao što su: ~ *mint a gőzü spava kao zec*; ~ *mint a juhászbunda v. mind a két fölire ~ spava kao top, spava kao zaklan*; kao što i P rečnik navodi primere: *úgy ~ mint akit agyonütöttek spavati kao zaklan*; *ki mint veti ágyát, úgy alussza álmát kako postreš onako ćeš i ležati*.

Između odrednica **alsz | ik** i **angolos** B-D rečnik pronalazi frazeologizme i kod odrednice **amilyen** kada navodi primere: ~ *a kérdés, olyan a felelet kakvo pitanje, onakav i odgovor*; ~ *a jónap, olyan a fogadj Isten! kakvo „pomoz bog”, onakvo i „bog pomogao”*

22. angolos

Kod ove odrednice ELTE rečnik nudi primer: ~*an távozik*, a njegov ekvivalent, odnosno ekvivalente nude tek H i P rečnici. H rečnik navodi ekvivalent: *neprimetno se udaljiti*, a P rečnik nudi dva ekvivalenta: *neprimetno se udaljiti*; *izvući se kao tarana iz lonca*.

23. angyal

Kod ove odrednice ELTE rečnik daje primer: *az ~át!*. Svi rečnici nude njegove ekvivalente izuzev B-D rečnika. Đ rečnik navodi ekvivalent: *sto mu muka!*, H rečnik navodi dva ekvivalenta: *sto mu muka!*; *sto mu jada!*, dok P rečnik uvodi modernije ekvivalente, kao što su: *sunca mul!*; *sunce mu jarko!*. Iako B-D rečnik ne navodi ekvivalent za prethodno navedeni frazeologizam, u ovom rečniku je naveden jedan drugi, dopunski frazeologizam: ~ *szól belőle nosi radostan glas*.

24. anya

U slučaju ove odrednice ELTE rečnik nudi čak tri primera: *a) az anyád mindenit!*; *b) néma gyereknek (az) anyja sem érti (a) szavát*; *c) az anyja szoknyáján ül*, od kojih ni jedan ispitivani rečnik ne nudi ni jedan ekvivalent. Ipak, drugih, dopunskih frazeologizama ima u njima. B-D rečnik navodi frazeologizme: *nézd meg az anyát, vedd el a leányát gledaj konju je li debela vrata*,

a devojci kakva joj je majka; kakva majka, onakva i ćerka; Đ rečnik navodi primere: *anya lánya ista mati*; P rečnik navodi: *nézd meg az anyát, vedd el a leányát* gledaj majku, a uzmi ćerku; a M-Sz Fraz Sz rečnik daje primere: *az anyja sem ismerne rá ni rođena ga majka ne bi prepoznala*.

25. anyatej

Kod ove odrednice ELTE rečnik navodi primer: *az ~jel szív magába vmit*. Ekvivalente za ovaj primer nude samo H i P rečnici. H rečnik navodi: *usisao je s majčinim mlekom; naviknuo od detinjstva*, a P rečnik navodi ekvivalente: *usisao je s majčinim mlekom; naviknuo od detinjstva*.

26. április

U slučaju ove odrednice ELTE rečnik navodi dva frazeologizma: a) *~ bolondja! [csúfolódás]*; b) *~t járat vkivel*, dok se njihovi ekvivalenti ne nalaze ni u jednom od ispitivanih rečnika.

Između odrednice **április** i **aprófa** koje obrađuje ELTE rečnik, B-D rečnik pronalazi frazeologizme i kod odrednice **aprít**: *van mit ~nia a tejbe ima od čega živeti; ha ~ottad, meg is edd sam drobio, sam kusao*.

27. aprófa

Slično kao i kod prethodne odrednice, ELTE rečnik navodi jedan frazeologizam: *~át csinál vkiből*, za koji ni u jednom od ispitivanih rečnika ne nalazimo odgovarajući ekvivalent.

28. ár²

Kod ove odrednice ELTE rečnik navodi dva frazeologizma: a) *úszik az ~ral*; b) *az ~ ellen úszik*. B-D rečnik ne nudi za njih ekvivalente, Đ rečnik navodi samo jedan ekvivalent: a) *plivati strujom*, H rečnik navodi ekvivalente: a) *povesti se za većinom*; b) *ići protiv struje*, kao i P rečnik koji navodi primere: a) *povesti [edem]/povoditi se za većinom*; b) *ići protiv struje*.

Važno je navesti da dok ELTE rečnik ne obrađuje frazeologizme u okviru odrednice ár (cena), B-D, Đ i P rečnici to čine. Tako B-D rečnik navodi primer: *megadta az ~át platío je popašu*; Đ rečnik navodi primere: *egészsége ~án po cenu svojeg zdravlja*; *megadta az ~át skupo ga je stalo*, a P rečnik navodi sledeće primere: *élete árán sem ni po cenu života; nagy áldozatok*

árán pod cenu velikih žrtava; minden ~on po svaku cenu; semmi ~on ni po koju cenu.

29. arany

U slučaju ove odrednice ELTE rečnik navodi ukupno pet frazeologizama: a) *az ~ középút*; b) *beszélni ezüst, hallgatni ~*; c) *nem mind ~, ami fénylik*; d) *~at ér*; e) *ki korán kel, ~at lel*. B-D rečnik navodi ekvivalente za dva primera: c) *nije sve zlato što se sija*; e) *ko rano rani, dve sreće grabi*, Đ rečnik ne prepoznaje ove primere, H rečnik isto navodi dva primera: a) *zlatna sredina*; d) *zlata vredeti*, dok P rečnik daje ekvivalente za tri gore navedena primera: a) *zlatna sredina*; c) *nije sve zlato što sija*; d) *zlata vredeti [-dim]*. Pored ovoga, B-D rečnik navodi i sledeći primer: *vékával méri az ~at presipa mu se blago*; a to čini i M-Sz Fraz Sz rečnik kada navodi primer: *aranyat ér a keze imati zlatne ruke*.

30. arat

Kod ove odrednice ELTE rečnik navodi primer: *ki mint vet, úgy ~*. Ekvivalente ovog frazeologizma navode B-D i P rečnici. B-D rečnik daje ekvivalent: *kako seješ, tako ćeš i žeti*, a P rečnik daje ekvivalent: *kako posiješ, onako ćeš i požnjeti; šta seješ to i žanješ*. Pored ovoga, B-D rečnik nudi još jedan frazeologizam koji nije spomenut niti u ELTE rečniku, niti u ostalim ispitivanim rečnicima: *aki szelet vet, vihart ~ vetar seje, buru ženje*.

31. arc

U slučaju ove odrednice ELTE rečnik nudi pet frazeologizama: a) *megnyúl az ~a*; b) *az ~ába vág vkinek vmit*; c) *az ~ába nevet/hazudik vkinek*; d) *az ~ára van írva vkinek vmi*; e) *vkinek az ~áról leolvas vmit*. Od svih ispitivanih rečnika samo H i P rečnici nude po jedan ekvivalent gore navedenih primera, i to H rečnik daje: b) *reći kome šta u brk*, a P rečnik daje ekvivalent: b) *reći kome šta u brk*. Pored ovih primera B-D rečnik navodi i još jedan dodatni frazeologizam: *~ára mászni vkinek popeti se kome na dušu*; kao i Đ rečnik, koji navodi primer: *vér szökik ~ába udari mu krv u lice*.

32. árnyék

Iako kod ove odrednice ELTE rečnik nudi veći broj frazeologizama: a) *követ vkit, mint az ~*; b) *csak ~a önmagának v. annak, ami volt*; c) *vkinek az ~ában (áll)*; d) *előre veti az ~át*; e) *~ot vet v. ráveti az ~át vmire*; f) *nem tudja átugorni az v. a saját ~át*; g) *nem ijed meg a maga ~ától*; jedino će P rečnik prepoznati nekoliko njih: b) *izgleda kao senka*; on je sama kost i koža; c) u senci nekoga; e) *bacati senku na koga*; g) *plašiti se i od svoje senke*. Međutim, slično ranijim odrednicama, B-D rečnik nudi i neke druge dodatne primere, kao što su: *~ától is fél boji se i svog sena*; *~a sem lehetsz nisi mu ni za slugu*; *vékony a hajszál, mégis van ~a ima i dlaka svoju senku*; *a fehér lilomnak fekete az ~a niko bez greha*.

Između odrednice **árnyék** i **ártatlan** koje obrađuje ELTE rečnik, P rečnik navodi frazeologizme u sklopu odrednice **árt**: *még a légynek sem ~ ni mrava ne bi zgazio*; *ni muvu ne bi ubio*; *ni bubicu ne dira*

33. ártatlan

Kod ove odrednice ELTE rečnik navodi primer: *~, mint a (ma született) bárány*, međutim, ispitivani rečnici ne prepoznaju frazeologizme sa ovom komponentom.

Između odrednice **ártatlan** i **ásó** (koje obrađuje ELTE rečnik) B-D i P rečnici navode frazeologizme pod odrednicom **ás**. B-D navodi primer: *aki másnak vermet ~, maga esik bele ko drugom jamu kopa, sam u nju upada*; a P rečnik daje ekvivalent: *aki másnak vermet ~, maga esik bele ko drugome jamu kopa sam će u nju pasti*

34. ásó

U slučaju ove odrednice ELTE rečnik daje primer: *~, kapa választja el őket*, na koji pronalazimo ekvivalent isključivo u H rečniku: *samo će nas grob rastaviti*.

35. asszony

Kod ove odrednice ELTE rečnik nudi dva primera: a) *az ~ viseli/hordja a nadrágot*; b) *gyarlóság, ~ a neved!* za koja ne pronalazimo ekvivalente ni u jednom od ispitivanih rečnika. Međutim, B-D rečnik nudi dodatne primere, kao što su: *nem jól foly a dolog, ahol az ~ viseli a gatyát gde žena gaće obuče, tamo nema dobra*.

36. asztal

I kod ove odrednice iako ELTE rečnik navodi primer: *hoggy kerül a csizma az ~ra?* ni u jednom od ispitivanih rečnika nećemo naći njegov odgovarajući ekvivalent, ipak i u ovom slučaju, B-D rečnik nudi jedan dopunski primer: *éhen marad, ki ~nál szemérmeskedik u stídljiva slepca prazna torba.*

37. asztalka

Kod poslednje odrednice pod slovom *a* kod koje ELTE rečnik nudi frazeologizam: *terülj-terülj ~ám!* ne nalazimo odgovarajući ekvivalent ni u jednom od ispitivanih rečnika.

Zaključak

Iz gore navedene analize dobijamo vrlo interesantne rezultate. Od ukupnog broja frazeologizama sa kojima smo se susreli pod slovom *a*, B-D rečnik je dao ekvivalente za oko 16% njih, Đ rečnik 14%, H rečnik 22%, a P rečnik za čak 42%. Iz ovog ugla gledanja bi se mogao doneti zaključak da su rečnici sa više ekvivalenata bolji i detaljniji u predstavljanju frazeološkog blaga dva jezika, međutim, tada bismo zapravo pogrešili. Ako pogledamo broj onih frazeoloških jedinica koje su date u sklopu ispitivanih odrednica, a koje ELTE rečnik nije spominjao, videćemo da je njihov broj kod B-D rečnika skoro tri puta veći od P rečnika, a gotovo četiri puta veći od Đ rečnika. H rečnik nije ponudio ni jedan dodatni frazeologizam. Najzad, ako uzmemo broj onih frazeologizama koji su pronađeni u odrednicama kod kojih ELTE rečnik uopšte nije ni detektovao frazeološku vrednost, drugim rečima kod kojih uopšte nije naveden ni jedan frazeologizam, videćemo da je njihov broj ponovo najveći kod B-D rečnika, zatim sledi P rečnik, a na začelju su sa svega nekoliko primera Đ i H rečnici. Nakon što uzmemo u obzir sve tri spomenute grupe predstavljanja frazeologizama srpskog i mađarskog jezika, videćemo da B-D i P rečnici u skoro tri puta većem broju navode frazeološke jedinice dva jezika, što svakako pokazuje njihov odnos prema frazeologiji i čini te rečnike kvalitetnijim i detaljnijim. Ipak, B-D rečnik u svom materijalu

sadrži veći broj zastarelih izraza, stoga se jasno uočava da je P rečnik po pitanju predstavljanja frazeološkog blaga srpskog i mađarskog jezika najdalje otišao i predstavlja najvažniju bazu za buduće dvojezične i frazeološke rečnike.

BIBLIOGRAFIJA

- DEŠIĆ P., Milorad, 2014: Obrada izraza u srpskoj leksikografiji. *Savremena srpska leksikografija u teoriji i praksi*. Beograd: Čigoja štampa, 233–248.
- GAÁL Péter, 2011: A hagyományos szótárak vizsgálati szempontjainak alkalmazhatósága az online szótárak esetében. *Az alkalmazott nyelvészet ma: Innováció, technológia, tradíció, XX. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus*. Budapest–Debrecen: Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok Egyesülete (MANYE) – Debreceni Egyetem, 432–437.
- KOVÁCS Zoltán, 1966: Szláv nyelvű szótárírás Magyarországon a kezdettől 1945-ig. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1965-1966*, 482–490. <http://epa.oszk.hu/01400/01464/00007/pdf/482-490.pdf>
- NYOMÁRKAY István, 2004: A horvát és a szerb szótáriróadalom. *Kis szláv lexikográfia*. Budapest: ELTE Szláv és Balti Filológiai Intézet, 50–109.
- RADOVIĆ-TEŠIĆ Milica, 2014: Raspoređivanje značenja reči u srpskoj leksikografiji. *Savremena srpska leksikografija u teoriji i praksi*. Beograd: Čigoja štampa, 141–154.
- REFFLE Gyöngyi, 1985: A magyar-szerbhorvát szótárak történeti és lexikográfiai vizsgálata. *Hungarológiai Közlemények* 17 (62. sz.)/101–133.
- URKOM Aleksander, 2016: Prva faza u razvoju srpsko-mađarske leksikografije. *Omnis amor incipit ab aspectu. Köszöntő könyv Jászay László 65. születésnapjára*. Budapest: ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet, 249–255.

URKOM Aleksander, 2017: *Jezička kompetencija i savremeno društvo*. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék.

IZVORI

Mađarsko-srpskohrvatski frazeološki rečnik, Jožef Vajda-Mirjana Burzan, Zavod za izdavanje udžbenika, Novi Sad, 1984.

Mađarsko-srpski rečnik, Blagoje Brančić-Derđ Dera, Novi Sad, 1889.

Mađarsko-srpski rečnik, Veselin Đisalović, Novi Sad, 1914.

Mađarsko-srpskohrvatski rečnik, Laslo Hadrović, Budimpešta, 1958.

Mađarsko-srpskohrvatski rečnik, Emil Palić, Budimpešta, 1968.

Jelentésátvitelek vizsgálata a Verancsics-szótár anatómiai neveiben

VARGA ÉVA KATALIN

Verancsics Faustus 1595-ben Velencében kiadott ötnyelvű szótára a legkorábbi nyomtatott szótáraink egyike (VERANCICS 1595). A latin szavak ábécérendjét követve tartalmazza azok olasz, német, horvát és magyar megfelelőit is, így lehetővé teszi a magyar szójelentések pontosabb megállapítást. Ez különösen hasznos adatokat nyújt számunkra az olyan anatómiai nevek jelentésfejlődése szempontjából, amelyeknek a szótárban dokumentált jelentése eltér a maitól.

Vizsgálatomat a Verancsics-szótár magyar nyelvű anyagán végeztem. A szótár szókészletéből 130 magyar anatómiai nevet sikerült kiemelnem, melyeket a latin megfelelőikkel együtt gyűjtöttem ki. Ezután az átfogó vizsgálatnak egy keskeny szeletén, a felső végtaggal kapcsolatos anatómiai nevekre koncentrálva végeztem el az elemzést. Ha a magyar elnevezés nem felelt meg a mai tudományos latin név által jelölt anatómiai struktúrának, összevettem a szótár olasz, német és horvát adataival, és a Calepinus-szótárban szereplő változatokkal is (BÜKY 1967). A nyelvi alakok azonosításához felhasználtam Vig István alapos elemzését (VIG 2010), valamint Simond Renée és Sulyok Hedvig szójegyzékeit is (SIMOND 1959; SULYOK 2001). A szláv jelentésfejlődések szemléltetésére az általam jobban ismert és kutatott orosz párhuzamokra támaszkodtam. A vizsgálat során mindvégig szem előtt tartottam a korabeli latin terminológiát tartalmazó eredeti források szóhasználatát is.

Az anatómiai nevek névadásában fontos szerepet játszik a metafora. A legrégebbi elnevezések az ókori görög orvosok alkotásai, akik testészeinket a korabeli használati tárgyaikhoz

hasonlították. Metaforikus jelentésátvitel eredményeként keletkezett a már Homérosznál is előforduló κλεις 'retesz, kulcs' a kulcscsont megnevezésére. Az átvitel alapja a csont elnyújtott S alakja volt, ami a korabeli zárszerkezetre emlékeztetett. A mai nómenklatúra *clavicula* elnevezése a görögök Avicenna által közvetített latin fordításából terjedt el az első ezredforduló tájékán (SKINNER 1949: 96). Sokkal kevesebb szó esik a metonímiáról, az érintkezésen alapuló átvitelek szerepéről az anatómiai névadásban. Példa lehet erre a klasszikus latinban 'váll' jelentésű *humerus*, ami Celsusnál és a mai tudományos latin nómenklatúrában a felkarcsont neve. A vizsgált anyagban több olyan, térbeli érintkezésen alapuló átvitelt érhetünk tetten, amely mára eltűnt az anatómiai nevekből, ezért hasznos és tanulságos adatokkal egészíthetik ki az érintett szavak jelentésfejlődéséről alkotott képünket.

A Verancsics-szótárban *lapyczka* és *vaal-lapyczka* alakban, a latin *armus*, illetve *scapulę* megfelelőjeként előforduló *lapocka* a 'lapát, ásó' jelentésű szláv *lopata* kicsinyítőképzős alakjának átvétele. A csontot a régiségben is jól ismerték, mivel körvonala a hátan a bőr alatt élesen kirajzolódik, ezért könnyen kaphatott metaforikus névadással nevet. A 15. század eleji első adata *lap(i)chka* alakban a latin *scapula* megfelelőjeként anatómiai értelmű (SchlSzej.). A 'kis lapát' jelentés csak majdnem 100 évvel később adatolt, ezért feltételezhető, hogy a két jelentés külön-külön átvételből származik (vö. TESz. *lapocka*), tehát a metafora nem a magyarban, hanem az átadó szláv nyelvben jött létre. Az alapszó, a *lapát* első adata is 14. század végi, ezért nem zárhatjuk ki, hogy a két szó összetartozása transzparens lehetett.

A névadást több nyelvben is a csont széles, lapos alakja motiválta, mint például a nemzetközi nómenklatúrában szereplő latin *scapula* (OLD) és a korábbi görög eredetű *ὀμοπλάτη* (*ὄμος* 'váll' + *πλάτη* 'lapát', LSJ) anatómiai névnek. Az angol *shoulder-blade* és a német *Schulterblatt* a görög *ὀμοπλάτη* terminust másolják, csakúgy, mint a magyar *vál lapitzkáia* (1551. TESz. *lapocka*) és talán a Verancsics-szótár *vaal-lapyczka* alakja, vagy Bugát *lapcsont* és *hónlap* terminusa. A 'lapocka' fogalma

nemcsak a csontra, hanem a körülötte levő testtájra is vonatkozott. Az orosz *лопатка* a 15. században a Domostrojban az 'állat lapockatájéki húsa' jelentésben fordul elő először (vö. Шанск.). A kulináris nyelvhasználatból gyakran kerültek át szavak az anatómiai nevek közé. Ilyen például az eredetileg 'lapos faeszköz' jelentésű késő latin *spatula* (< *spatha* < görög *σπάθη*), amely a *spatula porcina* 'sertéslapocka' szókapcsolatban szerepel Apiciusnál (vö. ADAMS 2010). A hangalak és a jelentések hasonlósága miatt keveredhetett a *spatula* a *scapula* jelentéskörével, amelynek folytatása a francia *épaule* 'váll' (CNRTL) és az olasz *spalla*.

A görög *πλάτη* 'lapát' rokonságába tartozik a szótár horvát *plechya* (mai horvát *pleće* 'lapocka; váll', *pleća* (plur) 'hát, váll') szava, ami a balti-szláv **plet-* 'lapos, széles' származéka. A szláv nyelvekben 'lapocka, vagy hát felső része' jelentéssel rendelkezett (Черн). Az orosz *плечо* (*плече*), *плече*, *плечие* régi jelentései is 'váll és felkar', 'hát lapockák közötti része; hát, lapocka általában; állat lapockarésze' voltak (DRS). A 'hát' jelentést szemléltetik a *дату* / *вѣдату* / *обратити плещи* 'háta fordít'; 'megfutamodik' szókapcsolatok (DRS 15. *плече*, SR18 *плече*). A nemzetközi anatómiai nomenklatúra *brachium* 'kar' terminusának az orosz *плечо* felel meg. A felkarcsont mai orosz neve, a *плечевая кость* (lat. *humerus*) mellékneve az or. *плечо* főnévből képződött. A csont 18. századi elnevezései (а *мышцы кость*, *мышцевая кость* neveken kívül) a lat. *humerus* és os *humeri* kalkjai, mint *рамо*, *плечо* 'váll', illetve az e főnevekből képzett mellékneveket tartalmazó jelzői szószerkezetek, mint *кость рама* / *рамена*, *кость раменная* / *плечевая* (ПОМАНОВ 1997: 222). A jelölt testtájak nehezen elhatárolhatók, ami kedvezett az érintkezésen alapuló átviteleknek és a hasonló jelentéskörű szavak jelentés-besugárzásának.

A 'váll' > 'felkar' jelentéseltolódás a magyarban is megfigyelhető volt. Apáczai 17. századi Enciklopédiájában a végtagokat a következő részekre osztja: „A karj áll válból, könyökből, és kéz fejből; A' láb pedig tľom (buz)bol [=combból], ľár-bol [=lábszárból], és láb fejből” (Enc. 142). Az idézet Regius latin szövegének pontos fordítása: „Brachia, quae constant

humero, cubito et manu. Crura quae dividuntur in femur, tibiā et pedem” (REGIUS 1668: 7), azaz: ‘a karok vállból [=felkar(csont)ból], könyökből [=alkarból] és kézfejből állnak. A lábak, melyek comb(csont)ra, sípcsontra [=lábszárra] és lábfejre oszthatók’. A *humerus* szó a klasszikus latin ‘váll’ jelentésétől eltérően már Celsusnál is ‘felkarcsont’ jelentésben szerepel: „[os] cui tibiae nomen est [...] solum cum femoris inferiore parte committitur, sicut cum umero cubitus” (Celsus 8. 1), azaz: ‘a csont, melynek neve sípcsont, csak a combcsont alsó részével van összeköttetésben, mint a felkarcsonttal a könyökcsont [=singcsont]’. Az érintkezésen alapuló átvitel mutathat görög hatást (<ὥμος ‘váll és felkar’, LSJ), vagy pedig az *os humeri* birtokos szószerkezetekből alakulhatott ki.

A kar elnevezései között a szláv nyelvekben megfigyelhetünk egy olyan jelentésfejlődést, aminek a magyarban nincs és nem is volt meg a párhuzama. A Verancsics-szótár a latin *brachium* és *lacertus* megfelelőjeként idézett *misicza* (mai horvát *mišica* ‘egér’; ‘felkar’; *mišić* ‘izom’) szava egy ősi indoeurópai metaforát őriz (Πρεοβ.). A futó egér és az összehúzódó felkarizom hasonlóságán alapuló jelentésátvitel több nyelvben végbement, pl. gör. *μυς* ‘egér; izom’, a lat. *musculus* ‘izom’ (<*mus* ‘egér’), ófn. *mûs* ‘felkarizom’ (Фасм). Az egéren kívül más állatok metaforája is szolgál különböző izmok megnevezésére az egyes nyelvekben. Az átvitel alapja lehet akár az állat alakja, akár a mozgása és az ábrázolt izom hasonlósága, pl. a latin *lacerta* ‘gyík’ a *lacertus* szóban a bicepsz neveként (ANDRÉ 1991: 203). Az óorosz és ószláv *мышца* megfelelője a latin *brachium*, görög *βραχίων* ‘kar’ (vö. CAP, Срезн., Фасм.). А *мышца* ‘(fel)kar’ jelentésével függ össze az is, hogy a felkarcsont első orosz elnevezései, mint pl. *мышца*, *мышцы* *кость*, *мышцевая кость* is szerepeltek, a lat. *brachium*, *os brachii* mintájára. (ПОМАНОВ 1997: 221). Az orosz *мышца* nemcsak a bicepszre szűkített ‘izom’ jelentése a tudományos terminusalkotás korában, a 18. századtól adatolható: „Мышцы, или мышкы (musculi), суть части тѣлесныя красноватыя” (SR18. 1783). Mivel nem tudjuk igazolni a *мышца* ‘izom’ jelentésének kontinuitását, nem valószínű, hogy az ‘egér’ – ‘izom’

metafora újra használatba került volna a 18. században. A motívumok közötti kapcsolat gyengülése miatt a *мышца* már az óorosz korban megszűnt metaforának lenni. A latin *musculus* 'izom' tudományos terminus hathatott az orosz *мышца* anatómiai névként való elterjedésére, a szó tehát kalk, jelentésköre tükrözés útján bővült az anatómiai jelentéssel.

Verancsics szótárában a 'kar' jelentésű szavak között egy kis zavart fedezhetünk fel: a latin *cubitus*, *lacertus* és *ulna* megfelelőjeként megtaláljuk a *kar* szót, ám a nyilvánvalóan 'kar' jelentésű *brachium*mal a *keünyeük* szót felelteti meg. A kérdés tisztázására talán a latin terminusok jelentésfejlődése adhat választ.

A lat. *cubitus* a mai nómenklatúrában kizárólag az elülső könyökízületi tájékot jelenti, a régi anatómiai nyelvben azonban ezen kívül volt 'olecranon, könyökcsúcs', valamint 'ulna, singcsont' jelentése is (HYRTL 1880: 169). „In cubito autem tria coire ossa umeri et radii et cubiti ipsius” (CELSUS 8. 16), azaz 'a könyökben [=könyökízületben] három csont található, a vállé (azaz a felkaré), az orsóé és magáé a könyöké [=singcsonté]'. Brazíliában, ahol nem tértek át a nemzetközi nómenklatúra használatára, ma is a *cubitus* használják 'ulna, singcsont' értelemben (DONÁTH 2009: 79). Egyes testrészek ősidőktől fogva természetes hosszmértékként szolgáltak, például az alkar a könyöktől a kinyújtott középső ujjig mért hosszúsága vagy a férfi hüvelykujjának a vastagsága (vö. TESz. *könyök*, *hüvelyk*). Az antikvitásban a gör. *πῆχυς* 'alkar' és a latin *cubitus* is az egyik alapmértékegységnek számított. A lat. *ulna* 'singcsont' (<gör. *ὠλένη* 'könyök') is kétjelentésű szó: „id totum, quod inter brachium et carpum est, ejusdem partis majus os, ulna (péchys) s. cubitus vocatur” (ORIBASIUS, idézi HYRTL 1880: 581), azaz 'az egész, ami a (fel)kar és a kéztő között található, és ugyanennek a résznek a nagyobb csontját ulnának, péchysnek vagy cubitusnak [=könyöknek] nevezik'. A fentiek alapján feltételezhetjük, hogy Verancsics a *keünyeük* használatával a *brachium* jelentését az alkarra szűkítette le, míg a többi 'kar' jelentésű szót az egész végtagra vonatkoztatta.

Első bibliafordítóink a latin *cubitus* fordítására alkalmazták a *könyökletnyi*, *könyöknyi* származékszavakat (TESz. *könyök*). Bár a TESz. nem dokumentálja, okkal feltételezhetjük a *könyök* szónak 'alkar' jelentése is volt. Ezt szótári definíciókkal is alátámaszthatjuk: „Könyöksugár [<lat. *radius* 'sugár'; 'orsócsont'] a könyöknek [=alkar] felső és kisebbik csontja” (CzF. *könyöksugár*). Az 'alkar' jelentést erősíti a *könyököl* ige 'olyan helyzetben van, hogy könyökével (esetleg alsó karjával is) vmire támaszkodik' jelentésének meghatározása is (ÉrtSz. *könyököl*). Az orosz *локоть* szónak is dokumentált 'könyök' jelentésén kívül 'alkar' jelentése (DRS 8), ezt tanúsítják a singcsont mai *локтевая кость* (lat. *ulna*, rég. *cubitus*) és a 18. századi *лакоть*, *локтевая* / *лакотняя* / *локотняя* / *подлокотная кость* (= 'könyöksont') nevei. A szó '<mértékegység könyöktől a középső ujj végéig>' (DRS 8) jelentése esetleg a bibliai *cubitus* 'könyök' hatására keletkezett.

Összegzőként megállapíthatjuk, hogy a szótárakra támaszkodva nem nyerhetünk hiteles képet az anatómiai nevek jelentésfejlődéséről. A nemzeti nyelvek anatómiai szaknyelve elválaszthatatlan a korabeli tudományos latin nyelvű orvosi források nyelvhasználatától. A magyar anatómiai nevek teljes feldolgozására vállalkozó 16–17. századi orvosi nyelvi korpusz segítségével talán feltárhatjuk a jelentésváltozások rejtve maradt okait is.

BIBLIOGRÁFIA

- ADAMS J. N., 1982: Anatomical terms transferred from animals to humans in Latin. *Indogermanische Forschungen* 87. 90–109.
- ANDRÉ Jacques, 1991: *Le vocabulaire latin de l'anatomie*. Paris: Les Belles Lettres.
- BÜKY Béla, 1967: *A Calepinus-szótár magyar orvosi szókincse*. 1585, 1607. I. Anatómiai szavak. Budapest, Medicina, 29–132.

- CELSUS A. Cornelius: *De Medicina*, http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Celsus/8*.html
- CNRTL = Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales, <http://www.cnrtl.fr/etymologie/>
- CzF. = CZUCZOR Gergely – FOGARASI János, 1862–1874: *A magyar nyelv szótára* I–VI., [I–IV.] Emich Gusztáv, [V–VI.] Athenaeum, [I–V.] Pest, [VI.] Budapest.
- DONÁTH Tibor, 2009: Az anatómiai nyelv mint az orvostudomány alapja. Bősze Péter (szerk.) *A magyar orvosi nyelv tankönyve*. Budapest: Medicina Könyvkiadó, 287–295.
- DRS = *Словарь русского языка XI–XVII вв.* I–. 1975–. Москва, Издательство Наука.
- Enc. = APATZAI TSERÉ Janos, 1653: *Magyar Encyclopaedia*. Ultrajecti, Ex Officina Joannis à Waesberge.
- ÉrtSz. = BÁRCZI Géza – ORSZÁGH László, 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Budapest: Akadémiai.
- HYRTL Joseph, 1880: *Onomatologia anatomica. Geschichte und Kritik der anatomischen Sprache der Gegenwart*. Wien: Wilhelm Braumüller.
- LSJ = LIDDELL Henry George – SCOTT Robert, 1940: *A Greek-English Lexicon*. Revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones with the assistance of Roderick McKenzie. Oxford: Clarendon Press.
- OLD = Glare P. G. W. (ed.), 1968: *Oxford Latin Dictionary*. Oxford: Clarendon Press.
- REGIUS = Henrici Regii Ultrajectini 1668: *Medicina, et praxis medica, medicationum exemplis demonstrata*. Editio tertia, Trajecti ad Rhenum, Ex officina Theodori ab Ackersdijck.
- Schlägli szójegyzék = SZAMOTA István, 1894: *A schlägli magyar szójegyzék a XV. század első negyedéből. A szójegyzék fényképével*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. <http://digitalia.lib.pte.hu/books/szamota-istvan-a-schlagli-magyar-szojegyzek-a-xv-sz-elso-negyedebol-mta-bp-1894/web/index.php?page=098&wpid=3698>

- SIMOND Renée, 1959: *Verancsics Faustus Dictionáriumának magyar szókészlete betűrendben, a latin értelmezésekkel.* Budapest: Akadémiai.
- SKINNER H. A., 1949: *The Origine of Medical Terms.* Baltimore: The Williams and Wilkins Company.
- SR18. = СОРОКИН Ю. С. (гл. ред.) 1984- : *Словарь русского языка XVIII. в.* Ленинград / Санкт-Петербург: Издательство Наука.
- SULYOK Hedvig, 2001: *Magyar-olasz és olasz-magyar szójegyzék Verancsics Faustus Dictionariuma alapján. Lessico ungherese-italiano e italiano-ungherese in base al Dictionarium di Faustus Verantius.* Szeged: Generalia.
- TESz. = BENKŐ Loránd (szerk.), 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- VERANCSICS Faustus, 1595: *Dictionarium quinque nobilissimae Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae et Hungaricae.* Venetiis, Apud Nicolaum Morettum.
- VIG István, 2010: *Verancsics Dictionariuma a korabeli Európai kontextusban.* Akadémiai doktori értekezés. Budapest.
- Преобр. = ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ А., 1910–1914: *Этимологический словарь русского языка I– II.* Москва, Типография Г. Лисснера и Д. Совко; III. Москва – Ленинград, Издательство Академии Наук СССР.
- РОМАНОВН. А., 1997: *Русская анатомическая терминология XVIII века. Книга 1. Остеология.* Смоленск, САУ.
- SAP = *Словарь Академии Российской. 1789–1794. Въ Санктпетербургѣ: При Императорской Академіи Наукъ.*
- Срезн. = СРЕЗНЕВСКИЙ И. И., 1893–1912: *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам.* Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук.
- Фасм. = ФАСМЕР М., 1986–87: *Этимологический словарь русского языка. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева.* Москва: Прогресс.

- Черн. = ЧЕРНЫХ П. Я., 1999: *Историко-этимологический словарь современного русского языка*. Москва: Издательство Русский язык.
- Шанск. = ШАНСКИЙ Н. М., (ред.) 1963– : *Этимологический словарь русского языка*. I/1 -. Москва: Издательство Московского Университета.

A *fog* segédige szláv párhuzamai

ZOLTÁN ANDRÁS

A több mint ezer éve tartó szláv–magyar nyelvi kölcsönhatás a magyarban elsősorban szláv jövevényszavainknak minden egyéb nyelvből átvett szavunk számát magasan meghaladó mennyiségében manifesztálódik (PAPP 1967: 521). A szláv mintára alkotott tükörszók száma is tetemes (KISS 1976), ám bár nem vetekedhet a latin és német mintára alkotott kalkok tömegével. Van a magyarban még egy biztosan szláv eredetű képző (-*nok*, -*nök*, D. BARTHA 1958: 133), szláv grammatikai hatásról azonban csak a magyar igekötőrendszerrel kapcsolatban hangzottak el jobbára kinyilatkoztatás jellegű megállapítások, amelyek nem igazolhatók, legfeljebb areális alapon valószínűsíthetők (PÁTRÓVICS 2002: 487–488). Lehet azonban, hogy egy ennél valamivel konkrétabb szláv nyelvtani hatást is ki lehet mutatni a magyarban.

A magyar összetett jövő idő (pl. *menni fog*) segédigéjéről, a *fog*-ról van szó. Ennek történetéről legutóbb HEGEDŰS Attila írt részletesen, a megelőző hazai szakirodalmat is bőségesen referálva. Ezért itt eredményei közül csak a szempontunkból leglényegesebbeket emeljük ki: a *fog* -*ni* szerkezetnek nincs uráli előzménye, a magyarban alakult ki, mégpedig a korai ómagyar korban (a 14. század előtt), következésképpen a későbbi nyelvemlékes adatokra támaszkodó magyarázatok ('hozzáfog, hozzákezd valamihez' > 'valamit csinálni fog', vö. pl. TESz. 1: 935) nem tekinthetők bizonyítottnak (HEGEDŰS 2016), vagyis végeredményben nincs semmiféle tudományosan igazolható magyarázat arra, hogy az ómagyarban miért éppen az eredetileg '(meg)fog; ergreifen, nehmen' jelentésű ige vált a jövő idő segédigéjévé. Hegedűs nem tér ki arra, hogy a *fog* -*ni* jövő időt korábban a magyarban latin eredetűnek is tartották (pl. BALÁZS 1979: 26), bár Hadrovics (1992:

343) szerint indokolatlanul. Tudomásom szerint azonban a kérdés hazai kutatói sosem fordították figyelmüket kelet felé; így éppen Hegedűs fentebb idézett tanulmányának olvasása közben merült fel bennem, hogy a magyar nem is annyira egyedülálló abban a tekintetben, hogy egy eredetileg '(meg) fog; ergreifen, nehmen' jelentésű igét használ a jövő idő segédigéjeként.

A legszembeötlőbb párhuzamot mindjárt a szomszédos ukrán nyelv kínálja, s erre az areális tipológiával foglalkozó nemzetközi kutatás már felhívta a figyelmet (HEINE-KUTEVA 2002: 288; ANDERSEN 2006: 33–34).¹ Az ukránban a folyamatos szemléletű igéknek kétféle jövő idejű paradigmája lehet. Az egyik az oroszból (továbbá a csehből, szlovákból, lengyelből, fehéroroszról) is ismert analitikus *б'йд'и + infinitívusz* szerkezet (*б'йд'и їм'ї* 'menni fogok', *б'йдеи їм'ї* 'menni fogsz', *б'йде їм'ї* 'menni fog', *б'йдемо їм'ї* 'menni fogunk', *б'йдеме їм'ї* 'menni fogtok', *б'йдуть їм'ї* 'menni fognak'), a másik pedig – a szláv irodalmi nyelvek közül ma egyedül az ukránban normatív – szintetikus jövő idő, amelynek végződésai az infinitívuszhoz járulnak: *їм'їм'ї* 'menni fogok', *їм'їмеш* 'menni fogsz', *їм'їме* 'menni fog', *їм'їмемо* 'menni fogunk', *їм'їмеме* 'menni fogtok', *їм'їмуть* 'menni fognak' (vö. pl. UkrGr 1986: 167–168). Ez a jövő idő azonban csak szinkrón szempontból nevezhető szintetikusnak, történetileg ez is analitikus, ugyanis a fenti paradigmában félkövérrel kiemelt végzések nem egyebek, mint a ma már önmagában (igekötő és/vagy a -ся visszaható partikula nélkül) nem használatos *їти* '(meg)fog; ergreifen, nehmen' jelen idejű alakjai. Ezek eredetileg így hangzottak: *їму, їмеш, їметь, їмемо, їмеме, їмуть* (HRINČENKO 4: 545, vö. SUM 11: 659, *їтися* alatt). Az *їм'ї їму* 'menni fogok' szó szerkezetben a posztpozitív helyzetű segédige, miután a „kényelmetlen” helyzetbe került szókezdő *ї*-t elvesztette (DANYLENKO 2011: 171),

1 A felsorolt szerzőket megelőzően már Helena KŘÍŽKOVÁ (1960: 126) „hírbe hozta” a magyar *fog -ni* szerkezetet a szláv összetett jövő idővel, ám ő a magyar *fog* igének ma is 'kezd' jelentést tulajdonítva az ilyen jelentésű, a jövő idő segédigéjeként viselkedő szláv fázisigékkel hozta kapcsolatba, meg sem említve a *fog* ige elsődleges '(meg)fog; ergreifen, nehmen' jelentését.

az ukrán nyelvjárások nagy részében idővel egybeolvadt az infinitívusszal, s így rögzült az ukrán irodalmi nyelvben is, ahol a mai állapotában már szintetikus *імуні* párhuzamosan használatos az analitikus *бѣды ѿмуні* típusú jövő idővel.

А *яму* segédigének az infinitívusszal immár egybeolvadt és ezt az írásban is tükröző alakjai először Pamvo Berynda egyházi szláv–ukrán szótárában (1627) tűnnek fel, ahol az egyházi szláv *спажетса* ‘vitatkozni fog’ (befejezett aspektus, egyszerű jövő idő) igét két ukrán szinonimával értelmezi a szerző, s mindkét (folyamatos szemléletű) ige ebben a már szintetikusnak tekinthető időben áll: *спирати метса*, *дичитовати ме*^m (BERYNDA 1627: 124, vö. UkrMorf 1978: 295). Ez azonban több száz éves fejlődés eredménye, amelynek során a *яти* jelen idejű alakjai már használatban voltak a jövő idő segédigéjeként, csak még nem állandósult helyük az infinitívusz után, állhatott előtte is, vö. pl. Szmotrics (Podolia), 1375: коли вси земляне *имуть давати* дань оу татары ‘amikor a földbirtokosok mind adót *fognak fizetni* a tatároknak’ (Rozov 1928: 20), mégpedig nemcsak közvetlenül előtte, hanem attól több szóval elválasztva is, vö. Kijev, 1398: при моемъ животѣ и опослѣ моего животѣ [!] *кто иметь* тое имѣнїя [!] *держати* ‘életemben és életem múltával, aki azt a birtokot *birtokolni fogja*’ (SSUM 1: 447).

Az óukrán nyelvű moldvai oklevelekben a *яти* jelen idejű alakjai befejezett aspektusú igék infinitívuszával is szerepelhetnek, vö. pl. Suceava, 1434: а коли *имоуть коупити* татарскы товаръ, оу иных наших тръгох, там *имуть дати*, где его коупат, от гривноу два гроши ‘ha tatár árut *fognak vásárolni* más vásárainkon, ott, ahol vásárolják, grivnánként két garast *fognak adni*’ (SSUM, i. h., vö. UkrMorf 1978: 295). Éppen a moldvai oklevelekben való előfordulások nyomán vetette fel Ivan Šarovol’s’kyj (1927) ukrán romanista, hogy ez a jövő idő az ukránban román eredetű lehet. A régebbi románban ugyanis a ma az infinitívusz előtt álló segédige (*voi merge* ‘menni fogok’, *vei merge* ‘menni fogsz’, *va merge* ‘menni fog’, *vom merge* ‘menni fogunk’, *veți merge* ‘menni fogtok’, *vor merge* ‘menni fognak’) állhatott az infinitívusz után is: *mer-*

ge-voi, merge-vei, merge-va stb. (vö. ZAFIU 2013: 40). Ez azonban egyrészt azért nem valószínű, mert a román segédige alakjai nem egy '(meg)fog' jelentésű igéből, hanem a *vrea* (< latin *velle*) 'akar' igéből származnak,² másrészt a *ѡми* (< *ѡми*, ósszláv **(j)eti*) ige jelen idejű alakjai jóval korábban kezdtek a jövő idő segédigéjeként funkcionálni a keleti szlávban, mint ahogy a moldvai oklevelek egyáltalán megjelentek (vö. DEM'JANČUK 1928), ráadásul nem is csak az ukrán nyelvterületen.

Nem egyszerű dolog szótörténeti adatokat gyűjteni *ѡ*-betűvel kezdődő régi keleti szláv szavakra, mivel a modern orosz nyelvtörténeti szótárak kiadása nem fejeződött be, messze járnak még a cirill ábécé utolsó betűjétől. Szerencsére I. I. Sreznevskij több mint száz éve kiadott nyelvtörténeti szótárában a *ѡми*, *ѡмы* szócikken belül külön csoportba gyűjtötte azokat az eseteket, amelyekben az ige jelen idejű alakjai infinitívusshoz kapcsolódva a jövő idő segédigéjeként szerepelnek (SREZNEVSKIJ 3: 1670–1671). Legkorábbi példája kijevi (11. sz.), de késői másolatokban (15–16. sz.) maradt fenn: Кто *иметь перестоупати* правѣла си 'ha valaki át fogja hágni ezeket a szabályokat'. Szintén késői másolatban ismert egy korai szmolenszki adat (1150 ~ 16. sz.): *не правѣти имѣть* 'nem fogja betartani', majd egy volhíniai következik (1288 ~ 15. sz.): *мнѣ не воставши смотрѣть что кто имѣть чинити по моему животу* 'nem fogok feltámadni csak azért, hogy azt nézzem, ki mit fog csinálni életem után'. Ezután már eredetiben fennmaradt oklevelek következnek: Novgorod, 1294: что *ѡмоути* молвити посълове 'amit a követek fognak mondani'; Moszkva, 1331: аже *имѣть* сыну моему которому *служити*, село будетъ за нимъ; не *имѣть* ли *служити* дѣтемъ моимъ, село отоимутъ 'ha valamelyik fiamnak fog szolgálni, a birtok az övé lesz, ha nem fog gyermekeimnek szolgálni, a birtokot

2 A latin *velle* ige folytatóinak ez a többi neolatin nyelvben nem szokványos funkciója a románban a balkáni szláv nyelvekkel egyezik, ahol a jövő időt alapvetően az ósszláv **chotěti* 'akar' folytatóinak a segítségével képezik, vö. bolgár *ще отиѡам*, macedón *ќе одам*, szerb *ућућу*, horvát *ићи ћу* 'menni fogok'. Hasonló fejlődés ment végbe az újjörögben is (SELIŠČEV 1951–1952, 2: 175).

elveszik tőle'; Moszkva, 1353: А хто моихъ боѡръ *иметь служити* оу моее кнагини, а волости *имуть вѣдати*, дають кнагинѣ моеи прибытъка половину 'ha valaki bojárjaim közül [halálom után] fejedelemsasszonyomnak *fog szolgálni*, s ezek járásokat *fognak igazgatni*, jövedelmük felét adják fejedelemsasszonyomnak'; Moszkva, 1392: *иметь отъиматися* 'el fogják venni'; Vilna, 1396: кто *иметь* [...] ихъ обидити [...], того исказнимъ 'aki *bántani fogja* őket, azokat megbüntetjük'; Mozsajszk, 1443: *иметь жити* 'lakni fog'; Pszkov, 14–15. sz.: А коли *имуть тагати* в земли или в водѣ 'ha föld vagy víz [birtoklása] miatt *fognak pereskedni*'. A Sreznevskij korában még feltáratlan novgorodi nyírfakéregre írt levelek egyikén (a 364. sorszámún, 14. század vége) is van egy példa: какъ *имешь продавати* и ты дай намъ ржи на полтину 'amikor árulni fogod, adj nekünk is rozst egy poltina [= fél grivna/rubel] értékben' (ZALIZNJAK 2004: 606).³

Az egykorú anyag tanúsága szerint a *яти* ige jelen idejű alakjaiból és az infinitívuszból álló jövő idő a 13–15. században az egész régi keleti szláv nyelvterületen el volt terjedve, sőt a korai adatok többsége nem is a későbbi ukrán (Kijev, Volhínia), hanem a nagyorosz (Novgorod, Pszkov, Moszkva, Mozsajszk) és a fehérorosz (Szmolenszk, Vilna) nyelvterületről származik.

A régi keleti szláv nyelvi viszonyok (egyházi szláv–keleti szláv diglosszia) tükrében nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy noha a fenti adatok némelyike egyházi személyek által kiadott vagy ilyeneknek tulajdonított dokumentumokban fordul elő, a szövegek mind világi jellegűek (oklevelek vagy jogi normákat rögzítő rendelkezések). Ha ehhez hozzáteszünk, hogy a keleti szláv *яти* ige óegyházi szláv **ѣти** megfelelőjének jelen idejű alakjai sosem fordulnak elő a jövő idő segédigéjeként (SJS 4: 1023–1025, vö. KRÍŽKOVÁ 1960: 127), akkor biztosra vehetjük, hogy a *яти* ilyen funkciója a keleti

3 A levél fényképét és átiratát ld. <http://gramoty.ru/index.php?no=364&act=full&key=bb> (2017.08.04.)

szlávban nem egyházi szláv eredetű.⁴ Megerősítik ezt a dialektológiai adatok is. Az ukrán nyelvjárásokon kívül az így képzett jövő idő megvan az ukránnal északról határos déli fehér-orosz nyelvjárásokban (*рабіўцьму* ‘csinálni/dolgozni fogok’, *нясцiўмуть* ‘vinni fognak’ stb. (DURNOVO 1924: 344, vö. MACKEVIČ 1959: 201; UkrMorf 1978: 296). Ennél is lényegesebb azonban, hogy ebben a funkcióban a *яти* jelen idejű alakjai egyes olyan északorosz nyelvjárásokban is megvannak (az egykori Vologdai, Kosztromai, Jaroszlavli kormányzóságok területén), amelyek nemcsak hogy nem érintkeznek ukrán vagy fehér-orosz nyelvjárásokkal, hanem azoktól tekintélyes távolságra vannak (*иму дѣлать* ‘tenni fogok’, *имѣм косить* ‘kaszálni fogunk’ (DURNOVO 1924: 336), a segédige állhat az infinitívusz után is: *носит’ имут’* ‘vinni fognak’ (STIEBER 1973: 63). Mindezek alapján nagy biztonsággal feltehető, hogy a *яти* jelen idejű alakjaival képzett összetett jövő idő egykor az egész keleti szláv nyelvterületen elterjedt szerkezet volt, mégpedig elsősorban a beszélt nyelvben, s onnan került be az egyházi szláv hatásától kevésbé érintett adminisztratív és jogi nyelvbe, amelynek emlékeiből a korai adatok ránk maradtak (vö. BORKOVSKIJ-KUZNECOV 2006: 285–286; GORŠKOVA-CHABURGAEV 1981: 321–322).

Érdekes szempontból tekintette át ezt a kérdést legutóbb Kirill Kožanov (2016), aki az észak-oroszországi cigány dialektusban (az angol nyelvű szakirodalomban: *Russian Romani*) figyelt fel arra, hogy abban az orosz *бѣды* + *infinitívusz* szerkezet hatására a jövő idő segédigéje lehet az *аѣла* ‘jön; lesz’, de emellett lehet a *лѣла* ‘(meg)fog’ ige is. Mivel a cigányban eredetileg nem volt külön grammatikailag jelölt jövő idő,

4 Szemben a jövő idő több más segédigéjével, amelyek a korai nyelvemlékekben túlnyomórészt vallásos, gyakran kanonikus, óegyházi szláv eredetiből másolt szövegekben fordulnak elő. Ilyenek az *имѣти* ‘haben’ (vö. SREZNEVSKIJ 1: 1096; SDR 4: 151), *хотѣти* ‘akar’ (vö. SREZNEVSKIJ 3: 1392) és a *начати* ‘kezd’ (vö. SREZNEVSKIJ 2: 349–350; SDR 5: 216). Ez utóbbi töve más igekötőkkel adminisztratív és jogi szövegekben volt gyakori: *почати* (vö. SREZNEVSKIJ 2: 1323–1324), *учати* (vö. SREZNEVSKIJ 3: 1334). Ezek a régi keleti szlávban megőriztek valamennyit eredeti modális jelentésükből is (KIPARSKY 2: 234). Az orosz összetett jövő idők történetéről részletesen ld. KRÍŽKOVÁ 1960.

ez utóbbi is csak kontaktusjelenség lehet, de nem az ukrán nyelvjárások (mert e népesség vándorlási útvonala nem az ukrán nyelvterületen át vezetett), hanem a fehérorosz és a nagyorosz nyelvjárások szolgálhattak mintául. Mindebből az következik, hogy korábban a fehérorosz és a nagyorosz nyelvterületen is a *amu* jelen idejű alakjaival képzett összetett jövő idő volt a leggyakoribb, elterjedtsége a 16–17. században lényegesen nagyobb volt annál, mint amit a 19–20. századi nyelvjárási feljegyzések rögzítenek (KOŽANOV 2016: 253–257).

A keleti szlávban tehát a ‘(meg)fog’ jelentésű *amu* a jövő idő segédigéjének a funkciójában a 13. századtól eredeti szövegekkel dokumentálható; a magyar *fog* hasonló funkcióban a Jókai-kódexben (1372 után ~1448 körül) fordul elő először (mýnd ez vilag *czudalný fogýa*, JókK. 49; lok emberek *fognak meg halný*, uo., 63; *fognak yewný* ez gyewlekezeffbe, uo., 82; halatolt *fogz zolgalnod* yftennek, uo. 145. – mindenütt futurum imperfectumban álló latin igék fordításaként (vö. KÁROLY 1956: 59; BÁRCZI 1990: 63). Hegedűs Attila (i. h.) joggal feltételezi, hogy mivel a Jókai-kódexben a *fog* segédigével képzett összetett jövő idő már teljes mértékben grammatikalizálódva bukkan fel, a *fog* ige eredeti ‘(meg)fog; ergreifen, nehmen’, illetve feltételezhető közbeeső fázisigei jelentése (‘kezd’)⁵ a *fog* -ni szerkezetben már teljesen elhalványult, a magyarban a *fog* segédigei funkciója már jóval annak első lejegyzése előtt kialakult. Hasonlóképpen valószínű az is, hogy a keleti szlávban a *amu* használata hasonló szerepkörben az írásos dokumentációt messze megelőzve megszilárdult. Adatok híján azonban nem tudjuk, hogy mennyivel korábban alakult ki ez a típusú jövő idő a keleti szlávban (ahogy a magyarban sem). Egyébként bármilyen korán meglelt volna is a keleti szlávban (és csak ott), önmagában a keleti szláv mai ismereteink szerint nem hathatott olyan mértékben a honfoglalás előtt a magyarra, hogy grammatikai szerkezet mintájául

5 A TESz. (1: 939) kételkedése ellenére a *fog* egykori ‘kezd’ jelentésének nyomát őrizheti nyelvünkben máig a (valamitől) *fogva* ‘kezdve’ névutó, amely már az 1350 körüli Königsbergi Töredékben előfordul (wýlag; noc kezdetuitul *fugua*).

szolgálhatott volna, hiszen még a kevés „oroszyanús” régi szláv jövevényszavunk között sincs olyan, amelyről teljes bizonyossággal állíthatnánk, hogy csakis keleti szláv lehet (vö. ZOLTÁN 2017). Valódi esélye egy ilyen átvételnek akkor lenne, ha a szerkezet nemcsak a magyarsággal érintőlegesen kontaktáló keleti szlávok, hanem a hosszabban és intenzíven érintkező Kárpát-medencei szlávok nyelvében is kimutatható lenne. Ezt nyelvm emlékek hiányában közvetlenül bizonyítani nem tudjuk, mivel ezeknek a szlávoknak a nyelvről csupán annyi ismerettel rendelkezünk, amennyit a magyar nyelv régi szláv jövevényszavai elárulnak róluk. A fentiekben elmondottak alapján csak annyit állíthatnánk, hogy ha a *menni fog* típusú jövő idő a magyarban szláv eredetű, akkor a keleti szlávban jól dokumentált hasonló szerkezetnek a Kárpát-medencei szlávok nyelvében is meg kellett lennie. Idáig jutott el Andersen (i. h.) is, amit egyes szlavisták kételkedve fogadnak (DANYLENKO 2011: 154; 2013: 152–153, vö. KOŽANOV 2016: 258). Lehet azonban, hogy ennél valamivel biztosabbat is mondhatunk, ha a valóban szembeszökő keleti szláv megfeleléseken kívül körülnézünk más szláv nyelvek régi, ma már elfeledett rétegeiben is.

A szláv összehasonlító nyelvtanok és szótárak szerint az összláv **(j)eti* ‘(meg)fog, vesz’ (< **em-ti*, vö. latin *emo* ‘vesz, vásárol’) folytatói minden szláv nyelvben megvannak ugyan, de a keleti szlávhoz hasonló segédigei funkciót más szláv nyelvekből nem idéznek (vö. pl. BERNEKER 1: 426–430; ÈSSJa 6: 71; STIEBER 1973: 60–63). A nyugati szláv nyelvekből az ige nek ilyen használata valóban nem mutatható ki, s mint láttuk, az óegyházi szláv (óbolgár) nyelvm emlékekben sincs rá példa, viszont az egyes szláv nyelvi megfelelők jelentéseit igen alaposan szétszálazó krakkói összláv szótár rámutat arra, hogy az ószerbhorvátban már a 13. századból vannak adatok a *jeti* ige infinitívusszal kapcsolódó használatára egyrészt ‘kezd’ jelentésben, másrészt a jövő idő segédigéjeként (SIPrasl 6: 100). A példaanyag forrása a zágrábi akadémiai nagyszótár; ebben a jövő idő segédigéjeként értelmezhető adatok mind 13–14. századi ószerb oklevelekből származnak, ami azt jelenti, hogy

ez a szerkezet itt is – akárcsak a keleti szlávoknál – a beszélt nyelvet jellemezte. Néhány példa: 1222–1228: *аще ли сего не иметь послушати* ‘ha ezt nem fogja meghallgatni’ (MonSerb 14); 1273–1314: *ако име хтѣти* кралъ послати войску ‘ha a király sereget *akar majd* küldeni’ (MonSerb 69; további példák: Rječnik JAZU 4: 630). Előfordul ez a szerkezet egy 1382. évi bolgár cári oklevélben is: *кто ли са имѣть покусити их и забавити ... да е проклатъ* ‘ha valaki meg fogja kísérelni feltartóztatni őket ... az legyen átkozott’ (IL’INSKIJ 1911: 29, vö. KRÍŽKOVÁ 1960: 127).

A 14. század után már nincsenek adataink erre a jövő idő-re a szerbhorvát és bolgár nyelvterületen. Meglétük azonban a 13–14. századi ószerbben és a közép-bolgárban szempon-tunkból azt jelenti, hogy ha ez a szerkezet a szlávság két tá-voli területén (a Balkánon és keleti szlávban) egymástól füg-getlenül megvolt, akkor a nyelvemlékes kor előtt e két terület között, vagyis a Kárpát-medencében is nagy valószínűséggel meg kellett lennie, azaz ha a magyar *fog -ni* jövő idő Hege-dús Attila megalapozott feltételezése szerint a korai óma-gyar korban (10–13. század) – vagyis a szláv-magyar nyelvi kapcsolatok legintenzívebb időszakában – alakult ki, akkor a segédigék azonos ‘ergreifen, nehmen’ eredeti jelentése alig-ha lehet véletlen. A *jeti* igének a szerbben már szintén a 13. századtól dokumentálható, de magában a szerbhorvátban to-vább megőrzött és más szláv nyelvekben is előforduló ‘kezd’ jelentése – szlovén régi és nyelvjárási *jeti* (ÈSSJa, SIPrasl, i. h.), ukrán nyelvjárási *ímu* (HRINČENKO, i. h.), lengyel *jać* (1408-tól, SIStp 3: 133, ma választékos, SIJP 3: 357), ócseh *jieti* (14. századtól, GEBAUER 1: 647) – rámutat a szláv segédigének az eredeti szemantikájára is: ‘(meg)fog’ > ‘kezd’ > jövő időt jelző segédige.⁶ Ha fentebb vázolt elképzelésünk helyes, ak-kor a szlávban már a jövő idő segédigéjeként funkcionáló *(j)eti ígét fordította le a magyar annak az eredeti konkrét ‘ergreifen, nehmen’ jelentésével egyező *fog* igével.

6 A ‘fog’ > ‘kezd’ jelentésváltozáshoz vö. német *anfangen* ‘kezd’ (már az ófel-németben is a 9. századtól) < ‘megfog, megragad’ (KLUGE 1999: 39).

Heine és Kuteva (2003: 553; 2005: 105) joggal tartják tipológiailag szokatlannak, hogy egy '(meg)fog' jelentésű ige váljék a jövő ige segédigéjévé, de nem is erről van szó sem a magyarban, sem az északorosz cigányban: ezek szláv mintájában az eredetileg valóban '(meg)fog' jelentésű ige előbb 'kezd' jelentéssel bővült, s ez utóbbi jelentésében, fázisigeként grammatikalizálódott már a szlávban. A *fog -ni* jövő idő a magyarban eredetét tekintve ezek szerint a tükörjelenségek közé tartozik, azok egyik viszonylag ritka válfaja: grammatikai kalk.

BIBLIOGRÁFIA

- ANDERSEN Henning, 2006: Slavic Periphrastic Futures. Divergence and Convergence. In: EKSELL K. – VINTHER T. (eds), *Change in Verbal Systems. Issues in Explanation*. Bern: Peter Lang, 9–45.
- BALÁZS János, 1979: Die ungarischen Hilfsverba in ost-europäischer Sicht. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 25, 21–30.
- BÁRCZI Géza, 1990: *A magyar igeragozás története*. Budapest: Akadémiai Kiadó (= Nyelvtudományi Értekezések 130).
- BERNEKER Erich, 1908–1913: *Slavisches etymologisches Wörterbuch* 1. Heidelberg: Winter.
- [BERYNDA] БЕРЫНДА Памво, 1627: *Лєзѣиконъ славенорусскій и именъ тлѣкованіє*. В^ъ Кіновіи [...] Лавры Печерскіа Кієвскіа. Új kiadása fakszimilével: В. В. НИМЧУК (підготовка тексту і вступна стаття), 1961: *Лексикон словеноруський Памви Беринди*. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР. Elektronikus változat: <http://litopys.org.ua/berlex/be.htm> (2017.08.02.)
- [BORKOVSKIJ-KUZNECOV] БОРКОВСКИЙ В. И., КУЗНЕЦОВ П. С., 2006: *Историческая грамматика русского языка*. Изд. 3-е. Москва: КомКнига.

- DANYLENKO Andrii, 2011: Is There Any Inflectional Future in East Slavic? A Case of Ukrainian against Romance Reopened. In: Motoki NOMACHI (ed.): *Grammaticalization in Slavic Languages: From Areal and Typological Perspectives*. Sapporo: Slavic Research Center, 147–177.
- – 2013: Ukrainian in the Language Map of Central Europe: Questions of Arealtypological Profiling. *Journal of Language Contact* 6, 134–159.
- [DEM'JANČUK] ДЕМ'ЯНЧУК Василь, 1928: Чи румунського походження форми прийдучого на -му? (Проф. І. В. Шаровольський. Прийдучий час на -му). *Українська Академія Наук, Записки Історично-Філологічного Відділу* 18, 313–317.
- [DURNOVO] ДУРНОВО Николай, 1924: *Очерк истории русского языка*. Москва–Ленинград: Государственное издательство. Új kiadása: ДУРНОВО, Н. Н. 2000: *Избранные работы по истории русского языка*. Москва: Языки русской культуры, 1–337.
- [ÈSSJa] ТРУБАЧЕВ О. Н. (ред.), 1974–: *Этимологический словарь славянских языков: Общеславянский лексический фонд 1–*. Москва: Наука.
- GEBAUER Jan, 1903–1916: *Slovník staročeský* 1–2 [A–nedbalivost]. Praha: Unie.
- [GORŠKOVA–CHABURGAEV] ГОРШКОВА К. В., ХАБУРГАЕВ Г. А., 1981: *Историческая грамматика русского языка*. Москва: Высшая школа.
- HADROVICS László, 1992: *Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- HEGEDŰS Attila, 2016: A fog segédigéről. *Magyar Nyelv* 112, 451–457.
- HEINE Bernd – KUTEVA Tania, 2002: *World Lexicon of Grammaticalization*, Cambridge: Cambridge University Press.
- – 2003: On contact-induced grammaticalization. *Studies in Language* 27/3, 529–572.

- - 2005: *Language Contact and Grammatical Change*, Cambridge: Cambridge University Press.
- [HRINČENKO] ГРИНЧЕНКО Б. Д. (ред.), 1907-1909: *Словарь української мови* 1-4. Київ: Друкарня Акційного Товариства Н. Т. Корчак-Новицького.
- [IL'INSKIĬ] ИЛЬИНСКИЙ Г. А., 1911: *Грамоты болгарских царей*. Москва: Синодальная типография (= Древности: Труды Славянской комиссии императорского Московского Археологического общества 5).
- [JókK] P. BALÁZS János (közzéteszi), 1981: *Jókai-kódex XIV-XV. század*.
- KÁROLY Sándor, 1956: *Igenérendszerünk a kódexirodalom első szaka-szában*. Budapest: Akadémiai Kiadó (= Nyelvtudományi Értekezések 10).
- KIPARSKY Valentin, 1963-1975: *Russische historische Grammatik* 1-3. Heidelberg: Winter.
- KISS Lajos, 1976: *Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban*. Budapest: Akadémiai Kiadó (= Nyelvtudományi Értekezések 92).
- KLUGE Friedrich, 1999: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Bearbeitet von Elmar SEEBOLD. 23., erweiterte Auflage. Berlin-New York: de Gruyter.
- [KOŽANOV] КОЖАНОВ Кирилл А., 2016: Аналитическое будущее время в языке русских цыган как калька с восточнославянских языков. *Slověne = Словѣне. International Journal of Slavic Studies* 5/1, 249-262.
- KŘÍŽKOVÁ Helena, 1960: *Vývoj opisného futura v jazycích slovanských, zvláště v ruštině*. Praha: SPN. (= Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Facultas philosophica. Část 4, Philologica; Sv. 2).
- [MACKEVIČ] МАЦКЕВИЧ Ю. Ф., 1959: *Марфалогія дзеяслова ў беларускай мове*. Мінск: Выд-ва АН БССР.
- [MonSerb] MIKLOSICH Fr. (ed.), 1858: *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*. Viennae: Braumüller.

- PAPP Ferenc, 1967. A magyar szókincs gépi feldolgozásának egyes eredményei és további problémái. In: IMRE Samu-SZATHMÁRI István (szerk.), *A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvész kongresszus előadásai (1966. augusztus 24–28.)*. Budapest: Akadémiai Kiadó (= Nyelvtudományi Értekezések 58), 518–522.
- [ROZOV] РОЗОВ Вол., 1928: *Українські грамоти*. Том перший: XIV в. і перша половина XV в. Київ: Друкарня Української Академії Наук.
- PÁTROVICS Péter, 2002: Néhány gondolat a magyar igekötők eredetéről, valamint aspektus- és akcióminőség-jelölő funkciójuk (ki)alakulásáról. *Magyar Nyelvőr* 126, 481–489.
- [Rječnik JAZU] 1880–1976: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* 1–23. Zagreb: Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti.
- [ŠAROVOL'S'KYJ] ШАРОВОЛЬСЬКИЙ І. В., 1927: Прийду-чий час на -му. Походження й функції. *Українська Академія Наук, Записки Історично-Філологічного Відділу* 13–14, 284–293.
- [SDR] АВАНЕСОВ Р. И. (ред.), 1988–: *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)* 1–. Москва: Наука.
- [SELIŠČEV] СЕЛИЩЕВ А. М., 1951–1952: *Старославянский язык* 1–2. Москва: Учпедгиз.
- [SJS] KURZ Josef – HAUPTOVÁ Zoe (red.), 1958–1997: *Slovník jazyka staroslověnského/Lexicon linguae palaeoslovenicae* 1–4. Praha, Academia.
- [SIJP] DOROSZEWSKI Witold (red.), 1958–1969: *Słownik języka polskiego* 1–11. Warszawa: PWN. Elektronikus változat: <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/> (2017.08.21.)
- [SIPrast] ŚLAWSKI F. (red.), 1974–: *Słownik prastowiański* 1–. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Ossolineum.
- [SIStp] URBAŃCZYK Stanisław (red.), 1953–2002: *Słownik staropolski* 1–11. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Ossolineum.

- [SREZNEVSKIJ] СРЕЗНЕВСКИЙ И. И., 1893–1903: Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникамъ. I–III. Санктъ-Петербургъ: Типографія императорской Академіи наукъ.
- [SSUM] ГУМЕЦЬКА Л. Л. (ред.), 1977–1978: *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.* I–II. Київ: Наукова думка.
- STIEBER, Zdzisław, 1973: *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Cz. II, zesz. 2: *Fleksja werbalna*. Warszawa: PWN.
- [SUM] БЛОДИД І. К. (відпов. ред.), 1970–1980: *Словник української мови 1–11*. Київ: Наукова думка. Elektronikus változat: <http://sum.in.ua/> (2017.08.02.)
- [TESz] BENKŐ Loránd (főszerk.), 1967–1984: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I–IV. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- [UkrGr] РУСАНОВСКИЙ В. М. (отв. ред.), 1986: *Украинская грамматика*. Киев: Наукова думка.
- [UkrMorf] НІМЧУК В. В. (відпов. ред.), 1978: *Історія української мови. Морфологія*. Київ: Наукова думка.
- ZAFIU Rodica, 2013: Mood, tense, and aspect. In: PANĂ DINDELEGAN, Gabriela (ed.), *The Grammar of Romanian*. Oxford: Oxford University Press, 24–71.
- [ZALIZNJAK] ЗАЛИЗНЯК А. А., 2004: *Древненовгородский диалект*. Изд. 2-е. Москва: Языки славянской культуры.
- ZOLTÁN András, 2017: Régi keleti szláv jövevényszavaink kérdéséhez. In: LUKÁCS István (szerk.): *Nexus Linguarum: Köszöntő kötet a 80 éves Nyomárkay István akadémikus tiszteletére*. Budapest: ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet, 377–384.

Olasz és német kőfaragók emlékei egy magyarországi szlovák településen, Tardoson

ZSILÁK MÁRIA

Tardos (Tardosbánya) első említése 1217-ből datálódik, a középkori oklevélben *turdos* formában fordul elő. Kiss Lajos véleménye szerint a helynév pusztá személynévből keletkezett magyar névadással. Alapja a Turdi 'megállt, megmaradt' jelentésű török név, amelyet a magyar nyelv -s képzővel toldott meg. Kiss Lajos azonban szláv nyelvekből is hoz személy és családnév párhuzamokat: a csehből *Tordiš*, oroszból a *Тёрдышеѣ* formát. Bővebben adatol helynév párhuzamokat: *Tardoskedd* (szlovák megfelelője *Tvrdošín*)¹, *Tiszatardos*, *Torda*, *Tordas*, *Turdossin* (KISS 1980: 631). A szláv párhuzamok említését indokolják a térszíni formák nevei is, pl. a *Gerecse* hegysége, a Tardos határában található *Gorba* hegyé (KISS 1980: 237), de a *Vértes* hegység szlovák párhuzama a Nyitra megyei *Ščitáre*, amelynek jelentése u.a. (m. *Csitári* hegyek) is ide sorolható.

Jelen írás nem követi Tardos törtnetét a középkortól napjainkig, a lakosság többségét alkotó szlovákság, valamint a német és olasz kőfaragó mesterek letelepedésére és a ma fellelhető ill. írásban is megörökített emlékeikre fókuszál.

A szlovákság betelepődése az 1725. esztendőtti történik, ekkor népesíti be szlovák jobbágyaival az esztergomi prímás az egyházmegye törökök kiűzése után elnéptelenedett délebbi birtokát.² A levéltári adatokban szereplő családnevek – *Valkaski*, *Radobiczki*, *Radosiczki*, *Radosovszki*, *Visnyovszki* – Bars,

1 Tardosbánya testvérvárosa. Az 1946–48-as csehszlovák-magyar lakosságcsere kapcsán több tardosi szlovák család települt át Tardoskeddre.
2 Az Esztergomi prímási levéltár Acta protokollata Y-t idézi Fügedi Erik (vö. FÜGEDI Erik: Beiträge zur Siedlungsgeschichte der Slowaken im 18. Jh. auf dem Gebiet des heutigen Ungarn. *Studia Slavica* 11 (1965) 289–329).

Nyitra, Trencsén megyei származásra utalnak, azonban ennek ellentmond a helyi nyelvjárás jellege. A lakosság megélhetésének forrását a földművelésen kívül a bányaművelés (a helybeli vörösmárvány bányászása ill. a környékbeli szénbányákban való elhelyezkedés) és a tipikus hegyi foglalkozás, a mészégetés biztosította (FÜGEDI-GREGOR-KIRÁLY 1993: 75, 180).

A helyi szlovák nyelvjárás jellegét Jozef Štolc írja le komplexen elsőként, aki középnyitrai és alsóbarsi altípusok keveréként határozza meg. Továbbá a történelmi Veszprém megye területén fekvő Súr dialektusával rokonítja (ŠTOLC 1949: 201). E megállapítás későbbi megerősítésére vagy cáfolatára nem nyílt lehetőség, mivel a csehszlovák-magyar lakosságcserre következtében Súr szlovák ajkú lakossága oly mértékben megfogyatkozott, hogy a szlovák nyelv kommunikációs alkalom híján kihalt (ŽILÁKOVÁ 1986: 21).

Maguk a tardosiak napjainkban úgy tartják, hogy a közeli vétresszőlősi szlovákok nyelvjárása közel áll az övékéhez, míg a Vértes-Gerecse térségében fekvő Bánhida szlovákjainak nyelve kevésbé érthető számukra. Dialektológusok vizsgálata ezt a szubjektív tapasztalatot változatlanul nem támaszthatja alá tudományos alapon.³ Štolc megállapításai nem veszítették el érvényüket: véleménye szerint a vértesszőlősiek nyelvjárását a Felsőnyitrai nyelvjárások alcsoportjának, a Topolcsányi járás nyugati részében élő dialektusok jellegzetes jegyei jellemzik. A bánhidai pedig a Kiskárpátok mögötti térség ill. a nyitrai nyelvjárási alcsoportok keverékéből alakult ki (ŠTOLC 1949: 195–201, 203–207).

Életmód, gazdasági kapcsolatok, vallási hovatartozás, kulturális elemek mentén azonban rokonítható a három település. Etnikai összetételüket illetően mindháromban német anyanyelvű lakosság is letelepedett. Tardosra a németek ugyancsak a 18. században érkeztek.

Varga Rózsa tardosi népdalgyűjteményét falutörténeti áttekintés zárja, amelyben a következő adatokkal szolgál a he-

3 A MSZKI Néprajzi tábora 2017. június 19–23 között dolgozott a térségben – a tardosi adatközlők szóbeli értékelése.

lyi német mesterekről: *Georg Raphael Donner* műépítész is a bánya egyik bérelője volt, az ő társbérelője pedig *Thomas Hilger deutsch-altenburgi* kőfaragó. Valószínűleg Donner korábbi munkakapcsolatai révén több német kőfaragó telepedett le Tardoson. A kötet megjelenésekor (2000) még éltek német kőfaragó családok leszármazottai a településben: *Schenk, Fiederman* nevűek. Varga Rózsa említést tesz arról is, hogy a 18–19. századból több német feliratú sírkő maradt fenn a temetőben (VARGA 2000: 357–358). 2017 nyarán találtunk még több német nevet a sírköveken, amelyeken a sírfeliratok már magyar nyelvűek voltak. Egyetlen német feliratú sírkő azonban máig megőrződött.

Ami az olasz kőfaragókat illeti, Magyarországon már a reneszánsz idején történik róluk említés. A tardosi bányákban azonban a 19. században jelentek meg, erről anyakönyvi bejegyzések tanúskodnak: az első olasz nevű bejegyzett 1857-

ben *Micheletto Joannes*. Majd öt követik 1881-ben *Compassi Henrik*, 1882-ben *Michelutti Lajos*, 1891-ben *Sachetti Antal*. Varga Rózsa könyvének kiadásakor még éltek *Sachetti*, *Venutti* és *Paganini* leszármazottak (VARGA 2000: 358). Júniusi ottjártunkkor a temetőben már csak két olasz leszármazott névvel találkoztunk a sírköveken, egy *Venuttival* és egy *Paganinivel*.

A márvány bányászása kézi erővel történt az 1952-es gépesítésig. A márványtömbök feldolgozásához nagy összhangra volt szükség, ebből fakadóan munkadalok/munkarigmusok születtek.⁴ Ezeket a bányaművelés gépesítéséig rendszeresen, egyes munkafázisokban az 1970-es évekig alkalmazták. Egyetlen 80 éven felüli szlovák bányamunkást tudott megszólaltatni egyik néprajzkutató kollegánk, aki még aktív éveiben dolgozott hagyományos kézi módszerrel. A munka fázisait, a munkadalokkal/munkarigmusokkal együtt, amelyeket Békefi Antal tanulmányban (1978) örökített meg, csupán kisfilmen⁵ láthattuk. A munkadalok/ munkarigmusok halandzsa

4 Békefi Antal magyarázatban közli, hogy a *munkarigmus* terminust lektora Sárosi Bálint ajánlotta a szövegek megjelölésére, mivel nem mutatnak szabályos dalformát, a mindenkori munkakörülményekhez igazodva improvizatív jellegűek.

5 Kósa Ferenc: A felénekelt szikla.

3.

Haj-ho, lenho tre-sa, ho-re tre-sa, tre-sa daj-sa,
tressá, hore tre-sa, tre-sa ba-ňa
nes-tra raj-sa, Huj-sá tres-si Űt az ó-ra,
tre-sa daj-sa ne-mo-taj-sa, hoj-si za-bi-ho!
in-du-ló-ra Most megy jól! Len-ho Re-zi
fel a ló-ra, Itt az ó-ra! huzd meg jól! dajme ho
tres-sa len- ho tres-sa ho-ra huz-za
né-zi tres-sa   len-ho tres-sa
                         len ho tres-sa tres-sa
ho ra tres sa, Hej, A-ča Kö-pö-ňár,
daj-sa húz-za, daj-sa tre-sa! Kö- pö- ñár,
                         ho-re-sa
Chy-ti-li Kö-pö-ňár Dvasat'!
daj-sa   Kö-pö-ňár Kos-si!
Kö-pö-ňár   Kö-pö-ňár

4.

Ti-la-lo, ma-nu-ti-ra, ho-ra-ti-ra!
Tirrho, nei-sa-ti-ra,
ti-la-ló-ra, in-du-ló-ra! torony-ó-ra
Űt az ó-ra, vek-ker-ó-ra, vek-ker-ó-ra,
ti-ri-lo ko-ngo len-ho Ho-ra-si-la
a-rany-ó-ra ti-ri-lo len-ho, u-bi-ho
ha-jó ri-ma ne-mo taj sa nes-ta-raj-sa
ho-ra si-la i-na-re-ma ne-mo taj-sa,
ne mo taj sa Dvadsat!
fel a ló-ra, itt az ó-ra!

Nem minden munkadalt/rigmust jegyzett le Békefi Antal. Egyiknek csak a kezdő szavait idézi: *Tilalo-tirrho... Tilaróla, tiriló* – azzal a megjegyzéssel, hogy másutt is ismerik, pl. a balatonalmádi kvarchomok-bányászok is dolgoztak ütemére.

Összegzésül

Aki ismeri a munkadal fogalmát, leginkább a volgai hajóvontatók *Eej uchnyem...* kezdetű énekére asszociál. Mint a fentiekből kitetszik, Magyarországon is ismertek voltak hasonló munkarigmusok, elterjedtségük nagyobb földrajzi területet

érint. A magyarországi szlovákoknál Gyivicsán Anna jegyzett le 1979-ben Galgagyörkön a kender feldolgozásához kapcsolódó szöveget, amit archaikus rituálé részének, és mint ilyet, kuriózumnak tart:

Oh, svatá konopja – či si veľa vitrpela!
Seju ťa, trhajú ťa, močia ťa, sušia ťa,
tlčú ťa, trepú ťa, mejú ťa, češú ťa, pradú ťa,
a potom šijú ťa,...
Oh, svatá konopja, či si veľa vitrpela!

Említést tesz még arról, hogy hasonló, 93 soros szöveg Dunae gyházán is fennmaradt, amely inkább ritmikus prózának hat. Refrénje: Ó, presvatá konopa, čoveľa vitrpí (DIVICSANOVÁ/GYIVICSÁN 1996: 33, 65).

Saját gyűtésemből Huszár Zsófia dédanyám munkarigmusát idézhetem, amelyet vajköpüléskor mormolt:

Huri-buri, maslo hrudi,
a cmáricku za ľižicku!
(ŽILÁKOVÁ 2009: 426)

A tardosi márványbányászok munkarigmusai részint abban különböznek más szlovák településekben lejegyzettektől, hogy ez utóbbiak mezőgazdasági munkához, a paraszti élet mindennapjaihoz kötődnek. A tardosiak ipari munka részei (voltak), emellett többnyelvű elemekből álló szövegek.

BIBLIOGRÁFIA

- BÉKEFI Antal, 1978: A kőfejtők dallamos munkarigmusai és jelzőkiálltásai. *Ethnographia* 89/388–403.
- DIVICSANOVÁ Anna/GYIVICSÁN Anna (hlav. red./főszerk.), 1996: *Atlas ľudovej kultúry Slovákov v Maďarsku/A magyarországi szlovákok népi kultúrájának atlasza*. Békésska Caba/Békéscsaba: VÚSM /MSZKI.

- FÜGEDI Erik – GREGOR Ferenc – KIRÁLY Péter, 1993: *Atlas slovenských nárečí v Maďarsku/ Atlas der slowakischen Mundarten in Ungarn*. Budapešť/Budapest: VÚSM-MSZKI.
- KISS Lajos, 1980: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- ŠTOLC Jozef, 1949: *Nárečie troch slovenských ostrovov v Maďarsku*. Bratislava: SAV.
- VARGA Rózsa, 2000: *Na Tardoši, na pažiti, na placi/ Tardoson, a réten és a pázsiton*. Budapest–Tardos: Argumentum Kiadó.
- ŽILÁKOVÁ Mária, 1986: *Nárečie troch slovenských obcí v Bakonyi*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- – 2009: *Ľudové liečenie Slovákov v Maďarsku*. Nadlak: Vydavateľstvo Ivana Krasku.

OPERA SLAVICA BUDAPESTINENSIA SYMPOSIA SLAVICA

Eddig megjelent:

A cseh szak 50 éve, 1955–2005: a 2005. november 14–15-én megtartott jubileumi konferencia anyaga. 2007. Szerk.: Heé Veronika és Oleg Fedosзов.

Aktuálne problémy slovakistiky. 2007. Szerk.: Zsilák Mária.

A bulgarisztika ma. Eredmények és távlatok. 2007. Szerk.: Dudás Mária.

Jazykovedné dielo Sama Czambela. 2010. Szerk.: Zsilák Mária.

Od početka do danas: 120 godina kroatistike u Budimpešti. 2016. Szerk.: Lukács István.

Nexus linguarum. Köszöntő kötet a 80 éves Nyomárkay István tiszteletére. 2017. Szerk.: Lukács István.

Szláv kultúrák, irodalmak és nyelvek. 2017. Szerk.: Urkom Aleksander.

Slovenistika 10. 2017. Szerk.: Bajzek Lukács Mária.